

JAVAANSCH RECHTSBEDEELING

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER
GESCHIEDENIS VAN JAVA

DOOR

R. A. KERN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1927

OVERDRUK
BIJDRAGEN TOT DE TAAL-, LAND-
EN VOLKENKUNDE VAN NED.-INDIË
(DEEL 82, AFL. 2-3)

180

JAVAANSCH RECHTSBEDEELING

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER
GESCHIEDENIS VAN JAVA

DOOR

R. A. KERN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

1927

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

2267 6834

JAVAANSCH RECHTSBEDEELING.

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN JAVA.

DOOR

R. A. KERN.

Inleiding.

Onderzoekingen in verschillende richting, op 't gebied van de bouwkunst, de epigrafie, de letterkunde, godsdienstige gebruiken, om slechts dezen te noemen, hebben samengewerkt om 't verleden van Java, dat een eeuw geleden nog vrijwel een gesloten boek was, voor ons geestes oog te doen herleven. Ook omtrent 't rechtswezen zijn verschillende gegevens bekend geworden die eenigermate in staat stellen ons een beeld te vormen hoe 't daarmee in 't oude Java gesteld was. Wijlen Prof. Jonker heeft een oud-Javaansch wetboek uitgegeven en met Indische rechtsbronnen vergeleken, doch veel blijft nog te doen over, er zijn een aanzienlijk aantal rechtsboeken bewaard gebleven, zij wachten nog op de hand van dengenen die ze aan een systematisch, taalkundig- en rechtshistorisch onderzoek zal onderwerpen.¹⁾ En wat 't ongeschreven recht betreft, vereischt de nasporing niet minder groote moeilijkheden.²⁾

Wanneer in de volgende hoofdstukken niettemin beproefd zal worden een schets te geven van de bedeeeling des rechts op Java in de eerste eeuwen van den Mohammadaanschen tijd, moet de nadruk gelegd worden op 't woord „bedeeeling”. Immers, omtrent de wijze waarop 't recht werd toegepast, de organen welke aan 't staatsgezag daarbij ten dienste stonden en de hoofdbestanddeelen waaruit 't toegepaste recht bestond, is wel een en ander bekend dat, met elkaar in verband beschouwd, een voorstelling vermag te geven die naast andere tafereelen uit 't oud-Javaansche leven, een plaats verdient.

¹⁾ De toekomstige onderzoeker zal ook kennis moeten nemen van de handschriften in de verzameling van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia. Zij zijn niet gekatalogiseerd maar kunnen waardevolle bijdragen bevatten.

²⁾ Vrg. de slotopmerking in van Vollenhoven, Adatrecht deel II, p. 148.

EERSTE HOOFDSTUK.

Tjërbon.¹⁾

Afkortingen:

Hazeu. Dr. G. A. J. Hazeu, Tjeribonsch wetboek (Pěpakēm Tjërbon) van het jaar 1768, in tekst en vertaling uitgegeven. (Verhandelingen Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel LV, 2e stuk. Batavia 1905.)

de Haan. Dr. F. de Haan, Priangan, 4 deelen. Batavia 1910-1912.

Omtrent 't rechtswezen in 't Tjërbonsche rijk, dat van ongeveer 't midden der 16e tot 't begin der 19e eeuw heeft bestaan, worden wij voor 't eerst ingelicht door 't kontrakt dat in 1688 door den opperkoopman Johannes de Hartogh met de Tjërbonsche vorsten werd gesloten. Drie jaren eerder had François Tak met dezelfde een kontrakt aangegaan dat echter nooit door de Regeering te Batavia is geratificeerd. 't Kontrakt-de Hartogh is uitgebreider dan 't kontrakt-Tak, doch wat de rechtspraak betreft, is er in substantie geen verschil.

De vorsten die in 1688 aan 't bewind waren, waren de zoons van *Panēmbahan Girilaja*, den laatsten vorst die alleen 't geheele rijk bestuurde. Vóór zijn dood (1662) verdeelde hij 't rijk onder zijn twee zonen (later is daar nog een derde bijgekomen), in wier voege dat elk zeggenschap kreeg over een deel der inwoners en een deel der inkomsten van 't rijk genoot. Men ging echter voort 't rijk als één geheel te beschouwen, 't kontrakt-de Hartogh doet dit duidelijk zien. Toen dit kontrakt gesloten werd, bekleedde de oudste zoon, *Sultan Sēpoch*, de eerste plaats; zijn beide jongere broers, *Sultan Anon* en *Pangeran dipati Tohājaja* (sedert 1688 *Panēmbahan Tjërbon*) namen op zich „haren oudsten broeder Sultan Soppo, in die qualiteit, en als eerstegeboorne van haren vader den Panbahaan Giryalaija (te) zullen moeten aanzien, boven haer eeren en respecteren.”²⁾

Wanneer er zaken voorvallen „die 't gemeene belangh van 't rijk en 't volck van Cheribon betreffen” zullen de broeders die „geentzints

¹⁾ *Tjërbon* of *Tjarbon* is de Javaansche schrijfwijze. De Soendanezen zeggen *Tjirēbon*.

²⁾ Artikel 1 van 't kontrakt-de Hartogh, te vinden bij Brandes, Enige officiele stukken met betrekking tot Tjërbon, in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, deel XXXVII, p. 22 (van den overdruk). Zoo ook in art. 2: Sultan Anom en Panēmbahan Tjërbon zijn „leeden... door 't welke met (Sultan Sēpoch) een lighaam uijtmaekende het Cheribonsche rijk gehandhaaft en geregeerd moet worden.”

appart off particulier" ter hand nemen, maar Sultan Sěpoeh zal daarop „den raedt doen beleggen, zijn twee andre broeders daer citeeren, en op deze waerschouwingen zullen dezelve bij haeren oudsten broeder int hoff moeten compareren..." (art. 9) ¹⁾.

„Dogh in zaaken van minder belang en die juist de presentie der Princen niet vereijshen" ²⁾ zal Sultan Sěpoeh „de vergaderingh mogen doen beleggen door de mantrijs der drie Princen op den allon-allon na ouder gewoonte en in 't ordinairis getal van zeeven stuks, ³⁾ te weeten drie mantrijs van de oudste, twee van de tweede en twee van de derde prins welke mantrijs de saeken besligten en affdoen" (art. 10) ³⁾.

Alle zaken die in de vergadering der mantri's worden voorgebracht: schuld- en misdrijfzaken, zullen naar de „Javaensche wetten" worden berecht; uitdrukkelijk wordt gezegd dat deze vergadering eenige met name genoemde misdrijven „en andre misdaden meer" zal afhandelen (art. 12) ⁴⁾. Dit laatste is van belang in verband met wat in later tijd zal worden bevonden.

Betrof 't „zaeken van groot gewicht", zegt art. 13 ⁵⁾, dan zou beroep op de drie vorsten gezamenlijk mogelijk zijn; de mantri's zouden zelf zulke zaken moeten voorbrengen. Op dezelfde wijze als voren zou dan Sultan Sěpoeh ten zijnent een bijeenkomst met zijn beide broers beleggen om de zaken „als oock alle andre sware zaken finaal affte handelen te besluyte en recht te doen".

„Op dat nu niet schijne, het Cheribonse rijk in drie stukken verdeelt te zijn zo is op nieuws verstaen en goedgevonden dat er maar een Sabandaer zal mogen weezen", die in naam der drie princen zijn werk verricht en zijn rapport doet aan Sultan Sěpoeh (art. 16) ⁶⁾.

Aan deze eenheidsgedachte is ook in de achttiende eeuw vastgehouden, latere gebeurtenissen zijn alleen goed te begrijpen als men dit in 't oog houdt.

De rechtspraak werd dus bij 't sluiten van 't kontrakt-de Hartogh uitgeoefend door een vergadering van zeven mantri's of, zooals zij meer in 't bizonder heeten, *djaks'a's*. Mantri duidt in 't algemeen een aanzienlijk ambtenaar aan. Wij vernemen verder dat toen ter tijd 't

¹⁾ Brandes, t.a.p., p. 25.

²⁾ Kursiveering aangebracht.

³⁾ Brandes, t.a.p., p. 25.

⁴⁾ Brandes, t.a.p., p. 26.

⁵⁾ Brandes, t.a.p., p. 26.

⁶⁾ Brandes, t.a.p., p. 27.

kollege reeds lang bestond en dat 't de eenige, eigenlijk gezegde rechtbank was.

Als zaken welke de vorsten aan zich zouden houden — en dan weder in kollege bijeen — worden in 't kontrakt genoemd: „'t openen schoonmaken off verleijden van rivieren weegen dorpen en dergelijken meer” (art. 9), dat waren dus de staats- en bestuurszaken. Daarbij opkomende geschillen werden dan meteen afgedaan.

Opmerking verdient voorts dat in 't bovenaangehaalde artikel 13 't denkbeeld tot uiting komt dat de hoogste rechtsmacht in den staat berust bij den vorst en dus, waar in Tjërbon de rechtspraak werd uitgeoefend door een kollege van zeven djaksa's, de vorst (i.e. de drie gebroeders gezamenlijk) zich in de plaats van 't kollege mag stellen.

Na den dood van Sultan Sěpoeh in 1697 werden zijn „volkeren en landen” onder zijn beide zoons verdeeld. Er waren nu voortaan vier Tjërbonsche vorsten. De Compagnie sloot met hen in 1699 een nieuw kontrakt dat m. m. een bevestiging was van 't vorige, de rechtbank der zeven djaksa's bleef dus in wezen; nu de tweede zoon van wijlen Sultan Sěpoeh als *Pangeran Aria Tjërbon* in den bond der vorsten werd opgenomen — de oudste zoon behield den titel „Sěpoeh” —, zal hij ongetwijfeld 't recht hebben gekregen een of meer mantri's van zijnentwege in de rechtbank zitting te doen nemen¹⁾, 't kontrakt zwijgt er over²⁾. Jaren later, in 1768³⁾, was 't kollege als volgt samengesteld: 2 djaksa's van Sultan Sěpoeh, 2 van Sultan Anom, 1 van Sultan Tjërbon (= *Pangeran Aria Tjërbon*) en 2 van den Paněmbahan. Vergelijkt men hiermee de samenstelling in 1688 (Sultan Sěpoeh 3, Sultan Anom 2, Paněmbahan 2), dan blijkt Sultan Sěpoeh één plaats te hebben afgestaan aan *Pangeran Aria Tjërbon*, mogelijk is dit in 1699 al geschied.

Herhaaldelijk wordt verzekerd dat de rechtbank der zeven djaksa's volgens de Javaansche wetten recht sprak. Wij zagen dat reeds boven verzekerd voor wat 't einde der 17e eeuw betreft. Gobius, resident van Tjërbon van 1714—1717, zegt in zijn memorie van overgave: „omdat de contracten van d'E. Compie met de Cheribonders ook op de 7 jaxas, zijnde de registers na de oude oorspronkelijke

¹⁾ Vrg. art. 10 van 't kontrakt-de Hartogh, boven p. 3.

²⁾ 't Kontrakt van 1699 is in 't bovenaangehaalde opstel van Dr. Brandes te vinden p. 33 v.v.

³⁾ Zie hiervoor de *Papakēm Tjërbon*, Hazeu, p. 1.

wetten confirmeeren . . ." enz. ¹⁾. Een zijner opvolgers schrijft in 1734 dat de Javaansche rechters of djaksa's niet mogen vonnissen dan volgens hun wetten ²⁾; een ander, vijf jaar later, dit herhalende, voegt er aan toe dat wanneer de djaksa's buiten hun wetten gaan, zij aan de „regtmatische correctie" van den Resident onderworpen zijn ³⁾.

Waarin bestonden nu deze wetten? Wat de manier van procederen betreft, zijn (waarschijnlijk in 1714 of 1715, misschien ook in 1698 of 1699) ⁴⁾ met medeweten van den vertegenwoordiger der Compagnie een reeks bepalingen vastgesteld, uitgebreider en uitvoeriger tijdens 't petor-schap van Willem Tersmitten (1720—1726) herhaald. ⁵⁾ Doch een volledig wetboek dat ook 't materiele recht omvatte en voortaan als eenig richtsnoer zou dienen, kwam eerst in 1768 tot stand. 't Is de bekende *Papakēm Tjërbon*, door Prof. Hazeu in tekst, vertaling en met aantekeningen uitgegeven. De tekst is in Tjërbonisch Javaansch, de vertaling dateert van denzelfden tijd. Zij is niet letterlijk, maar bedoelt een getrouwe weergave te zijn van den Javaanschen tekst, ter wille der duidelijkheid is zij soms uitvoeriger. Uit alles blijkt dat de vertaler met de praktijk van de rechtsspraak goed bekend was. Toch blijft 't geraden niet alleen op den Nederlandschen tekst af te gaan, maar ook steeds den Javaanschen te raadplegen. Beiden verduidelijken elkaar en vullen elkander aan.

Pepakēm: of, in de spelling van 't wetboek zelf *papakēm*, is de algemeene benaming voor rechtsboek, handleiding bij de rechtsoefening, en wordt zoowel gebruikt van een rechtsboek dat in zichzelf een eenheid is als van kompilaties uit verschillende, oudere rechtsboeken. De *Papakēm Tjërbon* zelf is niet anders dan een kompilatie waarin verschillende, oud-Javaansche rechtsregels achter elkaar zijn geplaatst met vermelding van de rechtsboeken waaraan zij zijn ontleend. Die rechtsboeken zijn volgens de inhoudsopgave van den Nederlandschen tekst: *Radja nistjaja*, *Oendang-oendang Mataram*, *Djaja langkara*, *Kontara manawa* en *Adiloelah*; de Javaansche tekst voegt hier nog de *Radja niti* aan toe; onvermeld blijven de *Salokantara* waaruit één artikel („die een Proces doet verliezen") is

¹⁾ Copie in 't Landsarchief te Batavia, naar een stuk in 't Rijksarchief in den Haag.

²⁾ J. Lantsheer, bij de Haan, IV, § 2351.

³⁾ Van Soesdijck, bij de Haan, IV, § 2352.

⁴⁾ Hazeu, p. 120.

⁵⁾ Uitvoeriger besproken in 't reeds aangehaalde artikel van Dr. Brandes.

opgenomen ¹⁾; *Djoegoel moeda*, *Angas karta (basa)*, waaraan ook enkele regels zijn ontleend ²⁾).

Nu wil niet gezegd zijn dat deze boeken uitsluitend oud-Javaansch recht van eeuwen her bevatten, laat staan zuiver Indisch recht. Zij waren op hun beurt kompilaties van oudere bronnen en onderhevig aan verandering onder de handen van nieuwe afschrijvers of bewerkers. De Papakēm Tjërbon zelf levert hiervan een illustratie: zij ontleent haar inhoud aan de genoemde boeken, nog wel met bronvermelding, niettemin zijn wijzigingen en aanvullingen niet uitgebleven. Ieder kan er zich bij 't doorbladeren van overtuigen. Om slechts één voorbeeld te noemen: Sub „Articulen van misslagen die een Proces decideeren” is toegevoegd: „Thans is overeengekomen ³⁾ dat voortaan de Velden off Thuinen etc., die in Proces komen, zullen mogen werden verhuurd door de Jaksa's...” enz. ⁴⁾. Doch, zoover na te gaan, is 't Javaansche karakter der rechtsregelen in de Papakēm Tjërbon door deze bijwerkingen niet aangetast, Westersche begrippen hebben hun invloed nog niet doen gelden, behoudens in sommige gevallen de zwaarte van de opgelegde straffen. De inwerking van den Islām is duidelijk waarneembaar, maar zij kondigt zich aan als een nieuwigheid, zooals wij nader zullen zien; aan de geciteerde rechtsboeken ontleent de Papakēm geen Mohammadaansche rechtsregelen. Ook al mochten deze bepalingen van Mohammadaansche herkomst bevatten, dan zijn zij in de Papakēm Tjërbon niet overgenomen. Eén der bronnen van de Papakēm is de *Adiloelah*. Er bestaat van dit wetboek, ook *Soeria Alam* geheeten, een redaktie waarin, naar de uitdrukking van Brandes, oudere, Javaansche rechtsregels en aan 't Mohammadaansche recht ontleende voorschriften als de latten in een grof vlechtwerk dooreen gevlochten zijn, de vermenging heeft een aanvang genomen. Maar er is ook een oudere redaktie waarin de uit Mohammadaansche *fiqh*-boeken getrokken regels een afzonderlijk hoofdstuk („bab sangking kitab”) vormen. Brandes oppert de veronderstelling dat deze oudere redaktie als bron voor de Papakēm Tjërbon gediend heeft ⁵⁾. Dit is zeer wel

¹⁾ Hazen, p. 26.

²⁾ Hazen, p. 44.

³⁾ Dit slaat op 't onderlinge overleg der prinsen. Zij moesten tot overeenstemming komen alvorens een voor allen bindend wetboek kon worden ingevoerd.

⁴⁾ Hazen, p. 25.

⁵⁾ Brandes, Nota over de Pēpakēm Tjërbon, in Notulen Bataviaasch Genootschap 1894, April vergadering.

mogelijk, alleen moet gekonstateerd worden dat de Papakēm aan dit gemengde wetboek alleen oud-Javaansche rechtsregels ontleend heeft. De Mohammadaansche invloed is langs andere wegen binnengedrongen.

Doch alvorens hierop verder in te gaan, moet eerst iets meegedeeld worden over de rechtbank der zeven djaksa's. De Papakēm Tjërbon licht ons ook hierover in en wel in een inleiding die over de „Manier van procederen tot Cheribon, tot narigt van de seven Jaksa's der gezamentlijke Sulthans" getiteld is ¹⁾. De inleiding is tegelijk met de Papakēm vastgesteld ²⁾. De naam van de rechtbank was *Karta*, zij was samengesteld uit zeven staatsambtenaren (*mantri*) die gezamenlijk *djaksa pipitoe*—„de zeven djaksa's" genoemd werden. Dit laatste is dermate een staande uitdrukking geworden dat „*karta*" en „*djaksa pipitoe*" door elkaar gebruikt worden; een paar maal worden de rechters „*prajaji djaksa pipitoe*" genoemd ³⁾. Eenmaal heet 't van hen dat zij worden ontheven van *anjëpëng karta*, hier heeft *karta* dus de beteekenis van „gerecht, richt, rechterschap"; op Bali is, naar men weet, *karta* (*kërta*, *krëta*) z. v. a. rechter. 't Kollege hield Zondag en Woensdag ⁴⁾ zitting aan de Westzijde van de aloen-aloen der Kasëpoehan ⁵⁾ „onder een Wringien boom", dus aan den kant waar zich de moskee bevond. De plaats waar de djaksa's zich neerzetten, heette *kadjaksan*, hier was tevens de vergaderplaats voor 't publiek, de *pagëllaran*, een afscheiding tusschen beiden bestond blijkbaar niet, men leest b.v. „... *titijang (ng)apabën... sami datëng ing pagëllaranning djaksa pipitoe*"; „*mëdala ing pagëllaran kadjaksan jen sampoen datëng kadjaksan...*" enz. ⁶⁾. De lieden die een geschil hadden, plaatsten zich tijdens de beraadslaging achter hun djaksa's ⁷⁾.

Van uit de sitinggil van de kraton, aan de Zuidzijde van de aloen-aloen gelegen, konden de prinszen de rechtszitting gadeslaan. Volgens

¹⁾ De Javaansche tekst luidt: *Poenika lampah ing titijang (ng)apabën panganggenning napari Tjarbon kang dados tapakkan ing prajaji djaksa pipitoe anglësërri pabën octawi prodata*. — Hier en verder wordt in de transkriptie van den Javaanschen tekst de spelling van 't origineel (die niet konzekwent is) gevolgd. — Duidelijkheidshalve zijn soms overtoollige letters tusschen haakjes geplaatst. Ingevoegde letters zijn tusschen haakjes geplaatst en vet gedrukt.

²⁾ Hazeu, p. 123.

³⁾ Een algemeene benaming voor „gerecht" is nog *lëlësëran* of *bëbënëran*.

⁴⁾ Zie p. 103 noot 4 hierachter.

⁵⁾ De Kasëpoehan lag (en ligt) op de oude plaats van den Rijkszetel, zij verzinnebeeldde den voortduur van 't alleenige Tjërbon'sche rijk.

⁶⁾ Hazeu, p. 9, 11.

⁷⁾ Hazeu, p. 21, 24, Nederlandsche tekst.

de overlevering namen zij daar plaats als er iemand werd terechtgesteld; de terechtstelling had plaats aan de Noordzijde. De palen waaraan de veroordeelden werden vastgebonden, zijn nog ten deele aanwezig ¹⁾).

De rechtbank had geen voorzitter, de zeven djaksa's waren gelijkberechtigd. In 1768 was de toestand aldus dat Sultan Anom er twee aanwees, Sultan Sëpoeh eveneens twee, Sultan Tjërbon („kangdjëng Soeltan Tjarbon") één en de Panëmbahan twee. 't Aantal van elk vermeerderde of verminderde met 't kleiner of grooter aantal prinsen, naar wij zagen, doch of er nu twee of drie of vier waren, 't gezamenlijk aantal rechters bleef konstant op zeven.

De loop van een proces of, om in de taal van de Papakëm Tjërbon te spreken, de „manier van procedeeren", vindt men daar uitvoerig beschreven. De djaksa's spraken niet alleen recht maar hadden ook bemoeienis met de niet geringe formaliteiten die aan een proces verbonden waren. Een zaak, onverschillig of zij naar Nederlandsche onderscheiding civiel of crimineel was, werd schriftelijk aanhangig gemaakt. 't Daarvoor noodige stuk (*soerat pisaid*) werd door den djaksa van den belanghebbende geschreven, een onderdaan van de Kanoman had zich hiervoor dus tot een djaksa die namens de Kanoman zitting had, te wenden (*djaksanipoen pijambëk*). Zoo ging 't ook met verdere schrifturen. Waren twee partijen in geschil, dan had ieder dus haar eigen djaksa voor 't schrijven en uitwisselen van stukken in den loop van 't proces. Nevens dezen namen de *djaksa kang amalakarta* een bijzondere positie in; de Nederlandsche vertaling zegt van hen: „Als de onderdaenen van Twee der Princen teegens den anderen procedeeren, ageeren de Jaksas van de andere Twee Princen die buijten 't geschil zijn, als Regters, andersints beregt ieder Sulthan zijn eiigen onderdaanen" ²⁾). Dit zou den schijn kunnen wekken alsof die ageerende rechters de eigenlijke rechtsprekenden waren en uit den Javaanschen tekst kan men opmaken dat soms zij, soms de djaksa's van den eigen heer van den belanghebbende recht spraken, doch dat is toch niet 't geval. Men leest omtrent den „djaksa

¹⁾ Een afbeelding van deze „schandpalen", van 't Noorden genomen, waaraan, als ik wel ben ingelicht, ook werd opgehangen, is te vinden in: GodéeMolsbergen, Geschiedenis van de Nederl. O. I. C. en Nederl. Indië in beeld, plaat 142. Batavia 1925.

²⁾ Hazeu, p. I. — De Javaansche tekst luidt: *jen wontën(n)inghang titijang para goesti kang kakalih abën poenika / djaksaning para goesti kang kakalih (ipoen) kang amalakarta / wontën dening pabën sakoehon amoetoessënna pijambëk pijambak / djaksanipoen*. — Op Bali is *palakërta* rechtsboek.

kang malakarta" dat hij aan den djaksa van aanklager op diens verzoek in een bepaald stadium van 't proces een bewijsstuk (*tanpa*) moet afgeven¹⁾, dat wanneer gedaagde zijn proces verloren heeft op grond van niet-nakomen van bepaald-genoemde formaliteiten, hij hem daarvan kennis geeft en den winner een „Soerat Koekoedong [*koekoedoeng*] off Appointement"²⁾. In een verder stadium, als de inleidende formaliteiten zijn afgeloopen en partijen blijven staan op een uitspraak van den rechter, is 't weer de „djaksa kang amalakarta" die de schriftelijke verklaring daarvan ontvangt (*soerat kēndel*, van den zelfden inhoud als de soerat pisaid; desgewenscht wordt aan deze laatste gerefereerd), hij neemt „dezelve na huis, en ontbied aldaar de overige Jaksa's om te onderzoeken, off de zaak ook duister is... enz." ³⁾). Beroepen partijen zich op getuigen „zoo requireert den Jaksa Malakarta van de Jaksa wiens Vorsten onderdaen in Proces is, dat hij dezelve op den naest komende Regtdag in de Paglaran zal voortbrengen" ⁴⁾). Ten slotte bewaart de djaksa kang amalakarta neven eenige officieele stukken z. a. de soerat pisaid en de soerat kēndel (zie boven) ook 't goed-in-geschil ⁵⁾. De *tombok* „off namptissement van penningen" ⁶⁾ „die de dubbele waerde van 't goed waerover de questie is uitmaekt" ⁷⁾, wordt echter door de zeven djaksa's, ieder voor een deel, bewaard. Een tweede vergadering der zeven djaksa's heeft wederom ten huize van den „djaksa kang amalakarta" plaats ⁸⁾. Wordt op deze vergadering de zaak rijp voor berechting gevonden, dan wordt zij naar de openbare terechtzitting verwezen. De djaksa kang amalakarta vormt dus in een proces de leidende figuur in de periode van voorbereiding ⁹⁾; ongetwijfeld is 't voorschrift dat wanneer onderdanen van twee verschillende prinsen in een zaak betrokken waren, hij onderdaan van een der anderen

¹⁾ Hazeu, p. 5 (Jav. tekst).

²⁾ Hazeu, p. 5 (Nederl. tekst).

³⁾ Hazeu, p. 10—11.

⁴⁾ Hazeu, p. 11. De Javaansche tekst luidt: „noentēn djaksa kang amalakarta / ken(n) amēdalakēn rentjangngipoen kang darbe goegat sarta ambaktaha watang sasandan kawal kang moengngēling soerat kēndel mēdala ing pagēllaran kadjaksan".

⁵⁾ Hazeu, p. 51. Javaansche tekst. Wie 't proces wint, betaalt bewaarloon (*wēlason*) aan den „djaksa kang amalakarta" in verhouding tot de waarde van 't bewaarde goed.

⁶⁾ Hazeu, p. 31.

⁷⁾ Hazeu, p. 17.

⁸⁾ Hazeu, p. 13, Nederlandsche tekst.

⁹⁾ 't Stellen van gemachtigden (*wakil*) door partijen was echter aan de goedkeuring van 't kollege („djaksa pipitoe") voorbehouden, Hazeu, p. 5.

moest zijn, voortgesproken uit een streven naar onpartijdigheid ¹⁾. Vergelijkt men nu alles wat over de werkzaamheid van den djaksa amalakarta wordt meegedeeld met de bovenaangehaalde omschrijving ²⁾, in 't bijzonder de woorden *wontèn dening pabèn sakoeban amoetoessènna pijambèk pijambak / djaksannipoen*, dan lijkt 't niet onwaarschijnlijk dat deze funktie alleen werd uitgeoefend wanneer partijen aan verschillende prinsen onderhoorig waren. Inderdaad bestond, wanneer zij onderdanen van een zelfden prins waren, aan de super-intendentie van een djaksa kang amalakarta niet zoozeer behoefte. Hoe dit zij, de beslissing in een proces berustte ten slotte bij 't kollege, zelfs kon alleen vonnis gewezen worden bij eenparigheid van stemmen ³⁾. Waren de zeven djaksa's niet in staat tot een beslissing te komen omdat de zaak te duister was (*saking sangèt rěpětti-poen* ⁴⁾), waaronder wellicht ook te rekenen, als zij 't niet eens konden worden, dan werd de zaak bij de vier toeměngoeng's voorgebracht. De toeměngoeng's waren de patih's der vorsten; zij onderzochten de zaak ten overstaan van den resident. En wanneer 't ook hun te zwaar was, kwam de zaak voor de vierschaar der vorsten met den resident ⁵⁾. In dit laatste geval werd, naar 't pas gaf, de zaak afgedaan met de duikproef (*silēm*) gepaard aan den *sapata*-eed dan wel zij werd voorgebracht bij de Hooge Regeering te Batavia, naar de vier vorsten met den resident gewenscht achtten ⁶⁾.

Dit alles is in overeenstemming met 't in artikel 13 van 't kon-trakt-de Hartogh vastgestelde beginsel dat de vorst als rechter ging boven 't gewone kollege en de djaksa's zelf zaken van groot gewicht bij de vorstenvergadering voorbrachten. ⁷⁾ Waar *silēm* hiër speciaal genoemd wordt als door de vorsten opgelegd en ook met niet-

¹⁾ De eigen djaksa's van partijen heetten in tegenstelling met de djaksa kang amalakarta de *djaksa kang pinnalakarta*, Hazeu, p. 14.

²⁾ Boven, p. 8 noot 2.

³⁾ Hazeu, p. 16.

⁴⁾ Hazeu, p. 18.

⁵⁾ *Wotèn titijang (ng)apabèn prajaji djaksa pipitoc / botèn (n)amoetoessakèn saking sangèt rěpětti-poen / poenika katoera datěng para toeměngoeng sakawan kawiraossènna ing (ng)adjęnggannipoen toewon petor/sjen botèn poetoes ing para toeměngoeng katoera datěng para goesti sakawan kawiraossènna kalajan toewon petor*, Hazeu, p. 18. — Pamirao's, ook *pamirasa* is in de Papakēm Tjërbon 't gewone woord voor zaak (*prakara*); *miraossakèn* — een zaak onderzoeken.

⁶⁾ *kang lajak sapata kalajan silēm / oetawi lajak katoera datěng titijang (ng)agěng ing nagari batakewa poenapa karsannipoen para goesti sakawan kalajan toewon petor*, Hazeu, p. 18.

⁷⁾ Zie boven p. 2 v.v.

rechtszaken¹⁾ in verband wordt gebracht, rijst de vraag of dit rechts-middel een vorstelijk prerogatief was? — De rechtspraak door de vier toemengoeng's, in 't kontrakt-de Hartogh niet vermeld, is slechts een rechtspraak bij plaatsvervangende, de patih's traden vaak namens hun heeren op. De inmenging van den resident was in 't zelfde kontrakt ook al ingeleid, als een hupschheid van de Compagnie: „op ons [der Prinsen] voordragen en gedaen verzoek" heeft de kommissaris (nl. de Hartogh) „uijt naeme vand: E: Comp^{te}:" „belooft: en toegezeght dat wij broeders en Princen van Cheribon ons dierweegen zullen adresseeren, aen den resident die van des E. Comp^{te} weegen hier op Cheribon en daertoe gereed zal zijn, en den zelven verzoeken in onze Vergaderingh te komen de reedenen en oorzaak van ons geschil openbaren en ons voorts te zullen gedragen aen zijne bemiddeling, gevoelen en recommandatie die den zelven uijt name van haar Ed^e tot Batavia als onze schuts en schermheeren, tot onze vrede, eendracht en gerustigheijd voortbrengen en uijtspreeken zal" (artikel 23)²⁾ ³⁾.

In de praktijk was 't gewoonte dat in de vergadering en van patih's en van vorsten de resident tegenwoordig was. De behandeling van een zaak door deze vergadering trad dus voor die door den gewonen rechter in de plaats. Maar er was ook een soort *hooger beroep*, bij de Karta zelf. Indien iemand met een vonnis van de zeven djaksa's geen genoegen nam, stond 't hem vrij bij den rechter in *Gëbang*, *Dramajoe* of *Prajang* advies te vragen of de beslissing in overeenstemming met de Papakem Tjërbon was genomen. Luidde 't advies ontkennend, dan moest, na akkoordbevinding door de vier toemengoeng's in persoon of wie door hen daartoe werden aangewezen („mantri"), een herbehandeling door de Karta plaats hebben met andere bezetting⁴⁾.

¹⁾ Aldus in den Nederlandschen tekst: „disputen over Land en Volk", Hazen, p. 18. — Hier worden geen eigendomsrechten, maar hoogheidsrechten bedoeld.

²⁾ Brandes t.a.p. p. 30.

³⁾ In 1708 bepaalde de Regeering te Batavia, uit overweging dat Tjërbon en Bantën nabij waren, dat de residenten aldaar „in halssaken off wel daar minder sware lijfstraffe soude moeten geschieden, gehouden sullen zijn, alvorens de executie daar ter plaatse te laten voortgaan, daarover onse approbatie te versoecken". 't Betreft hier echter „alle saken, aldaar voorvallende, 't sij in 't civiel of crimineel, betreffende Comp^{te} dienaren, borgeren en andere aldaar gesetene subjecten". (de Haan, IV, § 2381 v.v.). De vorsten-onderdanen en de inheemsche rechtspraak stonden hierbuiten (vrg. de Haan, IV, § 2383).

⁴⁾ *jen si pamirao poenika sampoen dipoenmënnangakën denning djaksa pipitoe kang kawon kasoe kananna soerat salaran twondening artosing soerat*

De Papakēm Tjërbon noemt nog andere zaken die door de vergadering der vier prinsen moesten worden afgedaan, nl. die betreffende gronden en volken¹⁾. Dit is duidelijk: kwesties over grondgebied en hoorigheid waren landsheerlijke zaken, staatszaken die bestuurlijk dienden te worden afgedaan. Men kan ze met rechtszaken niet over één kam scheren. 't Getuigt dan ook van onkunde wanneer de Regeering te Batavia in 1710 erop aandringt dat een grondkwestie door 't kollege van djaksa's zal worden afgedaan; de vorsten beantwoordden dien aandrang met de beslissing van de Regeering te vragen²⁾.

Zooals wij zeiden, is de Papakēm Tjërbon een compilatie. Er bestond om verschillende redenen behoefte aan. De oud-Javaansche rechtsboeken behandelen geheel of ten deele de zelfde stof, maar ieder op zijn eigen wijze. De rechter die ze naast elkaar gebruikt, kan bv. in 't eene geval de Djaja langkara volgen en in een ander de Radja

salaran dipoenkenna patakonna datēng gēbang oetawi datēng dramajoe sarta datēng prajangnan jen si botēn(n) antoek ing panalaripoen noentēn soerat koekoedoeng kasoekakēna datēng kang mēnnang jen si olih ing panalare sarta patoet lan sarasanning papakēm kang kanggo ing nagara tjarbon kang kimala(h)-akēn(n) ikoe / kinonggangngakēn(n) anjoendoel ing djaksa pipitoe soesoendoelipoen katoera datēng para toemēnggoeng sakawan botēn kēnni botēn amariksaha / sarta angriringa ing sarasanning soesoendoelipoen djaksa pipitoe kamantoenana anjēpēng karta / sarta dados saboebaring soerat koekoedoeng papēnnipoen kawiraossēna / karingringnga ing soerat kēndel toetorriipoen malih kang miraossakēn djaksa kang (ng)anjar / jen si kang (ng)anjoendoel botēn lēsēr soesoendoelipoen kasoroga ing dēnda woloeng rejat, Hazeu, p. 17. — En verder, t.a.p. p. 51: „jen pamiraos sampoen mēnnang noentēn djaksa adamēl soerat salaran / kasoekakēna datēng kang kalah / wontēn denning ortossing soerat salaran dipoenkenna patakonna datēng djaksa gēbang / datēng djaksa dramadjēng / datēng djaksa prajangan ing lēsēr botēnnipoen ēnggenning djaksa tjarbon amoetoessakēn pamiraos nalikanning analar kasantosakkēna / limalas dinna jen ning dalēm limalas dinna botēn(n) angsal ing panalare / sarta botēn wontēn soesoendoelipoen / noentēn sērat koekoedoeng; loentaha kasoeaka(ka)kēn datēng kang mēnnang / tatapi jen(n)angsal ēnggenning analar datēngnga ing toemēnggoengnge papatih pijambēk / toemēnggoengnge pijambēk asoengnga oeninga datēng ki toemēnggoeng / papati(h) kang titiga / noentēn para toemēnggoeng sakawan amijamijambēki / oetawi akengken malih ing mantri amariksa ing sērat soesoendoelipoen ing patoetipoen sarta roemakētte kalajan papakēm oetawi botēn roemakēt soesoendoelipoen jen si lēsēr soesoendoelipoen patoet kalajan papakēm ing nagara tjarbon djaksa pipitoe kamantoenana anjēpēng karta / sarta dados saboebaring soerat koekoedoeng papēnnipoen kawiraossēna / karingringnga ing soerat kēndel toetorriipoen malih kang amiraossēna / djaksa kang(ng)anjar / jen si kang anjoendoel botēn lēsēr soesoendoelipoen kasorog ing dēnda woloeng rejat //

¹⁾ wontēn denning pamiraos kang lajak kawiraossakēn denning para goesti sakawan bab pamiraos siti kalajan pamiraos tititjang, Hazeu, p. 18.

²⁾ De Huan, IV, § 2347.

nistjaja. Een dergelijke hanteering van 't recht vereischt bekendheid met alle rechtsboeken. De taak van den rechter wordt vergemakkelijkt als hem een kompilatie ten dienste staat waarin, uit verschillende werken samengelezen, de meest gangbare opvattingen van den tijd zijn neergelegd. Hebben twee regels uit verschillende werken evenveel gezag, dan past 't bij 't karakter van zoon kompilatie ze beiden op te nemen. Vóór de Papakēm Tjërbon tot stand kwam, had elke vorst zijn eigen papakēm of kompilatie. Doch daar deze verschillpunten boden en elke prins mitsgaders de djaksa's die van zijnentwege in de Karta zitting hadden, zijn eigen papakēm de voorkeur gaven, bestond er aan één, door allen aanvaarde, nieuwe papakēm behoefte. 't Is duidelijk dat dit kompromis kon slagen als de buiten partijen staande resident de leiding nam. Aldus is geschied ¹⁾. De Papakēm Tjërbon was dus 't eerste door alle prinsen en alle leden der Karta als bindend aanvaarde wetboek.

In de tweede plaats onderscheidde zij zich van vroegere papakēm's hierin dat een nieuwe rechter, de *pangoeloe* op 't tooneel is verschenen. Vroegere berichtgevers hebben van een rechtbank naast die der djaksa's geen weet. 't Kontrakt-de Hartogh werd reeds besproken ²⁾, 't laatste bericht dienaangaande is van 1738 ³⁾, tusschen dit jaar en 1768, 't jaar waarin de Papakēm Tjërbon werd vastgesteld, moet dus de *pangoeloe* zijn intrede als rechter hebben gedaan ⁴⁾. Waar nu verder van een door den *pangoeloe* opgelegde straf gezegd wordt: „dog deeze straffe werd in deeze tijden niet off zelden g'appliceert” ⁵⁾ en verder een ander voorschrift betreffende de *pangoeloe*-rechtspraak is opgenomen als „een Articul die thans in de Papakkum werd ingelijfd, om voortaan tot een Wet te dienen” ⁶⁾, valt te besluiten dat in laatstgenoemd jaar de *pangoeloe*-rechtspraak al eenigen tijd bestond, stel van af 't midden der 18e eeuw.

Werd zooeven de Papakēm Tjërbon een kompromis ten aanzien van de papakēm's der vier prinsen genoemd dat onder de leiding van den resident kon slagen, veel moeilijker was 't een verzoening tot stand te brengen tusschen 't oud-Javaansche recht en de Moham-

¹⁾ Hazen, p. 122 v.v.

²⁾ Boven p. 2 v.v.

³⁾ De Haan, IV, § 2352.

⁴⁾ De zg. Mohammadaansche godsdienstige rechtspraak, die van vroeger dateert, blijft hier voorloopig buiten beschouwing.

⁵⁾ Hazen, p. 56.

⁶⁾ Hazen, p. 56.

madaansche wet. De Papakēm Tjërbon heeft dat gedaan door een deel van de rechtspraak der zeven djaksa's op den Mohammadaanschen rechter over te dragen. Als zoodanig was de pangoeloe aangewezen, die reeds van vroeger met de Mohammadaansch-gods-dienstige rechtspraak was belast. Onder deze benaming worden hier de aangelegenheden verstaan waarin de voorschriften der Mohammadaansche wet algemeene geldigheid hadden verkregen en die dan ook volgens de eischen dier wet (hier en daar met concessie's aan 't plaatselijk gebruik) werden berecht. In hoofdzaak waren 't zaken van familie-recht.¹⁾

Daar Tjërbon nog steeds als één rijk beschouwd werd, was er, naar analogie van de Karta, slechts voor één pangoeloe-gerecht plaats, maar aangezien de vier prinsen daarin allen hun aandeel moesten hebben en ieder zijn eigen pangoeloe had, werd een kollege van vieren geschapen, de *para pangoeloe sakawan*²⁾, een vier-eenheid die den alleen-sprekenden rechter van de Mohammadaansche wet verving. Vermoedelijk werd voor de bijeenkomsten dezer vier pangoeloe's m. m. een zelfde regeling getroffen als voor de Karta gold, dus met een zekeren voorrang voor den pangoeloe kasēpoehan. De Papakēm Tjërbon zwijgt er geheel over, doch 't wordt te meer waarschijnlijk als men in aanmerking neemt dat de moskee van de Kasēpoehan tot den huidige dag de eenige Vrijdagmoskee ter hoofdplaats Tjërbon is gebleven.

Gaan wij thans de zaken na die onder 't oordeel der pangoeloe's werden gebracht. In de eerste plaats eenige in de Radja nistjaja voorkomende delikten die met de oud-Javaansche namen worden aangeduid. 't Zijn zonder uitzondering zware vergripen waartegen de doodstraf is bedreigd. Zij worden *prakawis dosa kisas* genoemd.³⁾

In 't Mohammadaansche strafrecht is *kişâs* de weerwraak, de toepassing is beperkt tot gevallen van moedwilligen doodslag en moedwillige verwonding onder bepaalde omstandigheden.⁴⁾ De *prakawis dosa kisas* van de Papakēm zijn echter vergiftiging, brandstichting enz.; ten aanzien van zeker misdrijf wordt de mogelijkheid geopend een lichtere straf op te leggen; bij een ander kan, wanneer 't in zachter vorm gepleegd is, ook lijfstraf worden opgelegd; bij een derde kan de vorst vergiffenis schenken, doch van een bloedprijs is geen sprake. De *prakawis dosa kisas* van de Papakēm en de *kişâs*-zaken

¹⁾ Zie verder beneden p. 22 v.v.

²⁾ Ook: *para kijai* oekoem, Hazen, p. 26.

³⁾ Hazen, p. 54.

⁴⁾ Juynboll, Handleiding Mohammedaansche wet, derde druk, p. 291 v.v.

van de Mohammadaansche wet dekken elkaar dus geenszins. Maar de gevolgen zijn voor den moedwilligen dooder van 't Mohammadaansch recht en den gifmenger, den brandstichter enz. van de Papakēm dezelfde, n.l. de dood. De gelijkheid van straf heeft dus geleid tot gelijkheid van benaming. En nadat deze Javaansche misdrijven aldus van een Mohammadaansch etiket waren voorzien, heeft men ze ter berechting in handen gegeven van den Mohammadaanschen rechter. De berechting geschiedde overigens volgens oud-Javaansche regelen. Slechts de eed kreeg een Mohammadaansch stempel. De Papakēm Tjarbon kent tweeërlei eed: de *sapata ipat-ipat*, in den Nederlandschen tekst, zonder nadere toelichting, den lichten eed genoemd en den grooten eed d.i. den gewonen, Mohammadaanschen eed als op Java gebruikelijk. Sprekende over de duikproef werd reeds opgemerkt ¹⁾ dat zij met een eed gepaard ging. Dit was de *sapata ipat-ipat*, 't Duiken had plaats „met een briefje daar een Eed op geschreven staat, om de hals” ²⁾. Er staat dus niet dat degene die zich aan de duikproef onderwierp, van tevoren dien eed aflegde. De *sapata ipat-ipat* kwam nog in andere gevallen te pas ³⁾ en daarvan heet 't (althans door getuigen afgelegd) dat zij door de *para pangoeloe sakawan* in de groote moskee werd afgenomen.

Van den grooten eed wordt de volgende beschrijving gegeven. Na eerst de gevallen opgesomd te hebben waarin iemand niet als getuige kan optreden, welke gevallen niet aan 't Mohammadaansche recht zijn ontleend, wordt gezegd: wanneer iemands getuigenis kan worden aanvaard, dan „brengen de Jaksa's dezelve in den Tempel bij de Priester, om haer Eed ter bevestiging van hun getuigenis te laeten afneemen, namelijk een groote Eed met den Alcoran boven 't hoofd, waerin zij sweeren, dat bijaldien zij de Waerheid niet getuigen, zij nooit geen zeegen mogen hebben in dit en het toekomstige Leven, en dat de vloek van God haer mag treffen als meede de vloek van Kangdjung Sinoehoen van Goenoeng D'Jati en de vorsten zijn Successeurs mitsgaders hunne (der getuigen) voorouders” ⁴⁾.

¹⁾ Boven, p. 10.

²⁾ Hazen, p. 43.

³⁾ Hazen, p. 29, 30.

⁴⁾ Hazen, p. 16. — De Javaanache tekst luidt: *noentën saksi kasapatan ing masjid (d)agëng sarta kaoengkaelan moesahat potjappannipoen kang anjapalani / jen pakanniva bobabba sampoena manggih salamët ing doenia miveuh ing(ng)akerat këniya bëbëndoeniung(ng) Allah sarta amanggiya bëbëndoeniung kangdjëng sinoehoen ing goenoeng djati / moewah satëdjak tëdakkipoen sampoenn(ng) angsal barkah sapangngat saking loeloehoer pakanniva pijambël. —*

Na deze uitweiding terugkeerende tot de zaken die in de Papakēm Tjërbon aan de para pangoeloe sakawan worden overgedragen, valt te vermelden dat in een opsomming van aan de Djaja langkara ontleende delikten, bij één daarvan incidenteel gezegd wordt dat de bestraffing aan de pangoeloe's staat ¹⁾; 't is een zwaar delikt waarop de doodstraf staat. Bij een reeks soorten van *maling* uit 't zelfde rechtsboek wordt de eenige soort waarop de doodstraf staat (*maling atma* — levensbeneming), ook naar de vierschaar der pangoeloe's verwezen ²⁾. Aan 't einde van de Papakēm Tjërbon worden bij wijze van toelichting voor den rechter zg. uitbeeldingen van processen, ontleend aan Djaja langkara en Konṭara manawa, gegeven; in 't laatste wetboek worden eenige gevallen van moord en manslag beschreven en wordt daarvan gezegd dat zij door de „para pangoeloe” worden berecht, zij gelden blijkbaar als voorbeelden van *maling atma* ³⁾.

't Streven is dus geweest een aantal zware misdrijven waarop de doodstraf stond, onder de jurisdictie van den Mohammadaanschen rechter te brengen.

De Papakēm Tjërbon noemt als tweede categorie van zaken die door de pangoeloe's worden berecht zekere gevallen waarin, onder bepaalde omstandigheden, lijfstraf kan worden opgelegd. De technische term voor lijfstraf is *oekoeman kang satēngah mati*, zulks in tegenstelling met halsstraf. De tekst luidt in zijn geheel: *Agama kandi* ⁴⁾ *denning jomanna / tēgēse wong annatoni ēwong pangngakoenne akeh kang wēroe(h) akeh kang ngaroengoe / pangngawroe(h)-ing wong pangroengoenning wong ikoe tēgēssing jomanna / jen pangnganggenning karta / kang makatēn moeng kadēnda / tatapi*

De „masdjid agēng” is de Vrijdagmoskee aan de aloen-aloen van de Kasēpoechan. „Moesahat” (Arab. moesjahhad) is eedafnemer; daar deze staat en de te beëdigen persoon met gekruiste beenen zit, buigt hij zich over den laatsten heen („kaoengkoelan”) en zegt vervolgens bij stukjes en beetjes den eed voor. *Anjapatani*, hier: beëdigen, komt in de Papakēm ook voor in de beteekenis „uitschelden”. Hazeu, p. 108. *Sapata* (soepata) is, zoover mij bekend, voor den Mohammadaanschen eed niet meer in gebruik, men zegt *soempah*. — *Bobab*, volgens 't woordenboek = *nglengkara* — ondenkbaar, ongertijmd, beteekent hier „onwaarheid spreken”, tegenwoordig zegt men *goroh* (*dora*). 't Verdient opmerking dat in dezen eed wel Soesoehoenan Goenoeng djati, de stichter der dynastie wordt aangeroepen en eigen voorgeslacht, maar niet de Gezant of de Qoer-ān.

¹⁾ *Baoed andoniskara*, Hazeu, p. 33.

²⁾ Hazeu, p. 64.

³⁾ Hazeu, p. 95, 96.

⁴⁾ Lees: *kantj*, vrg. Hazeu, p. 43.

ing(ng)agama titijang kang dados jomana / kasapatan sasampoening kasapatan titijang kang anganini¹⁾ / kaoekoem kakētok tangannipoen kang tēngēn tatapi oekoeman kētok samangke botēn kangge / awis kalampa(h)akēn kagēntosan kasapoe kaētjap kabirat ing parantejan lambate poennapa karsanning tijang (ng)agēng²⁾.

Hierbij valt 't volgende aan te teekenen: De term *jomana* (*jomanna*) komt in de *Papakēm Tjērbon* herhaaldelijk voor. Wij zouden te uitvoering worden als wij de bewijsplaatsen *in extenso* wilden aanhalen en moeten daarvoor naar 't werk van Prof. Hazeu verwijzen. De beteekenis komt ons voor te zijn: uit bepaalde omstandigheden afgeleid, afdoend bewijs. Zoo bv. p. 29 en 35: Afdoend bewijs dat een stuk grond iemand toebehoort, afgeleid uit de omstandigheid dat hij vier jaar op den grond heeft gezeten (*angngēnggenni*); p. 31, afdoend bewijs dat iemand gestolen heeft, afgeleid uit de omstandigheid dat hij hem toebehoorende zaken nabij de plaats van de diefstal heeft achtergelaten; p. 35, afdoend bewijs dat iets te iemands laste komt, afgeleid uit de omstandigheid dat anderen hem 't feit hebben hooren bekennen en dat getuigen; p. 55, 't geval in kwestie, afdoend bewijs dat iemand een ander heeft verwond, afgeleid uit de omstandigheid dat anderen (velen) weten dat hij 't feit erkend heeft of (en?) gehoord hebben dat hij 't erkend heeft.

Wanneer er nu een verwonding heeft plaats gehad onder de omstandigheden van „*jomana*”, dan staat tweeërlei weg open ter berechting: door de *Karta*, die alleen boete oplegt of door de vier-schaar der *pangoeloe*'s en dan loopt de zaak geheel anders: den getuigen wordt eerst de eed (*sapata*) afgenomen en daarna d.w.z. als zij bij 'tgeen zij weten en gehoord hebben, volharden, wordt de dader veroordeeld tot afkapping van de rechterhand. In de *Papakēm* wordt, blijkens 't opschrift van 't artikel, gehandeld over 't geval dat de zaak voor de *pangoeloe*'s wordt gebracht. Waarin zich dit onderscheidt van 't geval dat voor de *Karta* dient, wordt in den Javaanschen tekst niet gezegd maar de deskundige vertaler helpt ons uit de moeilijkheid. Hij zegt woordelijk: „Van *Drigama*: Regtsoeffening der *Jaksa*'s. treed men somtijds tot *Agama*: Regtsoeffening der Priesters, te weeten in zaeken van *Jaja Praijaija*, dat is in zaeken *Kisas*: met de dood off het afhakken van de hand. En in zulk geval van Doodwonden en andere swaere Quetsuuren, die gestraft werden

¹⁾ wonden toehrengen, verwonden.

²⁾ Hazeu, p. 55.

werd Jomana vervuld door Agama . . ." enz. ¹⁾ Bleek boven reeds een gelijkstelling van oud-Javaansche misdrijven met de Mohammadaansche waarbij weerwraak geoorloofd is, alleen te berusten op 'tzelfde gevolg voor den dader, nl. den dood, de lijn wordt hier verder doorgetrokken: 't toebrengen van doodelijke en andere verwondingen wordt kisas genoemd op grond dat deze delikten met den dood of verwonding i. e. afkappen van de hand *gestraft* worden ²⁾. Aan 't slot van 't artikel wordt gezegd dat 't afkappen der hand zelden of niet meer plaats vindt, doch door andere straffen wordt vervangen: geeseling, brandmerking of kettinggang voor een tijdsduur („lambate") als den hoogen autoriteiten behaagt. Men zal dit wel zoo moeten opvatten dat alle drie vervangende straffen 't werk dier autoriteiten waren, men zal opmerken dat niet de „para goesti sakawan" of de „para toemëngoeng sakawan" genoemd worden, de hogere instantie der Karta, maar de „tijang(ng)agëng", m.a.w. de resident. De resident wijzigde dus de straf van afkapping van de hand in een mildere straf.

't Waren dus zaken waartegen de dood of een lijfstraf bedreigd was, welke voor 't pangoeloe-gerecht kwamen. De Nederlandsche tekst van de Papakëm Tjërbon noemt ze „doodmisdaden" en „lijfstraffelijke Zaeken naast de dood" ³⁾. Wij zullen ze later in Compagniesstukken tegenkomen als: lijf- (en hals-) straffelijke zaken. Voorloopig willen wij deze uitdrukking aanhouden.

Wij weten nu dat drigama is rechtsoefening der djaksa's en agama die der pangoeloe's ⁴⁾, maar dat brengt ons nog niet veel verder. Elders in de Papakëm Tjërbon wordt drieërlei rechtsoefening onderscheiden, aan de Djaja langkara ontleend:

Drigama: Weereldlijk off Burgerlijke Regt, g'oeffent werdende bij de Seven Jaksas.

Agama: Goddelijk Regt bij de vier Hoofd-Priesters off Pangoeloe.

Toija Gama: Silem off duyken ⁵⁾.

Resident Gobius spreekt in 't begin der 18e eeuw van de Mohammadaansche wet als „hoekoem agama" ⁶⁾. *Agama* werd toen dus reeds in denzelfden zin gebezigd als tegenwoordig: godsdienst, in 't

¹⁾ Hazen, p. 55.

²⁾ De Javaansche tekst spreekt niet over straffen met den dood in geval van „doodwonden", dat vloeit echter voort uit de reeds aangehaalde artikelen.

³⁾ Hazen, p. 54, 55.

⁴⁾ Boven p. 17.

⁵⁾ Hazen, p. 43.

⁶⁾ De Haan, III § 317.

bizonder de Mohammadaansche godsdienst. *Drigama* is ook nu 't wereldlijke, in 't algemeen: wereldsche kennis, van Mohammadaansch standpunt: 't niet uit den godsdienst ontsproten, doch passende naast en aanvullende 't door den godsdienst voorgeschrevene. Men zal b.v. zeggen, wanneer iemand met „*lēbaran*” een bezoek aflegt bij een bekende om vergeving te vragen voor de in 't afgelopen jaar jegens hem begane tekortkomingen, iets wat men een godsdienstig gebruik acht (*agama*), maar hij kiest daarvoor een ongelegen uur, dat hij zonder *drigama* handelt. Een Soendasche spreekwijze zegt dat de leidlieden van den mensch moeten zijn: „*indoeng hoekoem, bapa drigama*”, vrij vertaald: de Mohammadaansche wet moet zijn als eens menschen moeder, de adat als zijn vader, dus beide elementen in harmonie elkaar aanvullende en voltooiende. *Drigama* is de eerbiedwaardige traditie welke aangenomen wordt niet in strijd te zijn met de wet ¹⁾. Op dezelfde wijze wordt in de *Papakēm* de rechtbank der *djaksa's* tot een wel niet uit *agama* voortkomende, maar daarnaast passende en geoorloofde instelling gestempeld. *Drigama* wordt met de *Karta*, *agama* met 't *pangoeloe-gerecht* vereenzelvigd. In deze beteekenissen kunnen beide begrippen niet aan de *Djaja langkara* ontleend zijn, zooals de Nederlandsche tekst wil. De Javaansche tekst zegt dat ook niet, er staat: *poenika panggangge tigang prakawis drigama / kanfi denning agama gagamma* [lees: *agama*] *kanfi denning tojagama*. — *Tojagama* wordt hier als geoorloofd binnengeloodst, beter ware wellicht te zeggen: gehandhaafd. Deze afzonderlijke vermelding van de duikproef versterkt mij in de meening dat zij niet door de *Karta* kon worden opgelegd doch een vorstelijk prerogatief was.

Wij komen op de tegenstelling *agama-drigama* nader terug ²⁾.

Na de lijf- (en hals-) straffelijke zaken worden in de derde plaats andere zaken tot de kompetentie van den geestelijken rechter gebracht, indien zij begaan zijn door bepaalde categorieën van personen ³⁾. Van dit *forum privilegiatum* wordt in de *Papakēm* uitdrukkelijk gezegd dat 't iets nieuws is dat nu (1768) voor 't eerst in 't kompendium wordt opgenomen. De eerste regel luidt: *jen panggoeloe kētib modin marēbot sarta kaoem kang njata madannane jen darbe pamiraas poetoēs ing koekoem kewala*”, d.w.z. als de chefs

¹⁾ Vandaar dat een Mohammadaansch godsdienstonderwijzer (*goeroe*) zijn santri's onderwijst in „*agama drigama*”.

²⁾ Hoofdstuk III, p. 69 v.v.

³⁾ Hazeu, p. 56.

der volgende vijf groepen: pangoeloe's, këtib's, modin's, marëbot's en kaoem's onder elkaar een zaak hebben, wordt deze door de hoekoem berecht. Dat hier sprake is van zaken die deze lieden onder elkaar hebben, wordt in den Nederlandschen tekst gezegd en wordt ook in verband met de volgende regels duidelijk. Bij uitzondering meen ik ditmaal op èèn punt den Nederlandschen tekst te moeten wraken: „madana” wordt naast pangoeloe enz. als een ambt opgevat, m.i. zijn de dienstcheffs („wadana”) der vermelde groepen bedoeld. Over elke werkzaamheid is een en ander in de Papakëm te vinden, overigens bestaan de ambten nog. „Koekoem” is de godsdienstige rechtspraak, zij komt beneden ter sprake. In dit geval moet de rechts-oefening door de para pangoeloe sakawan er ook toe gerekend worden.

Nu de tweede regel. *Soemili pabën kalajan titijang sënës wilajat titijang kang gangsal prakawis poenika*¹⁾ inggih katari(ka) datëng lëlësërranning koekoem, d.w.z. ten andere behooren geschillen (van de genoemden) met lieden die niet tot deze vijf groepen behooren, ook tot de kompetentie van de koekoem. — Ik ben niet zeker of soemili, volgens 't woordenboek = *goemanti*, in dit verband met „ten andere” goed is weergegeven. Wilajat, Arab. provincie, gewest, is hier gebruikt in den zin van *golongan*. Omtrent koekoem geldt 'tzelfde als zoeven opgemerkt.

Doch de koekoem is niet bevoegd in 't volgende geval: *wontën-dënnung wilajat(t)ing titijang gangsal poenika sarta sadëdëk-mërang-ngipoen jën darbe pamiraos sami titijang pakaoeman oetawi sënnes wilajat [jën dede pabën talak jën dede pabën waris] poenika poetoos ing karta*. De tusschen [] geplaatste woorden beteekenen dat talaken wariszaken altijd voor de koekoem kwamen. Zij vormen de Mohammedaansche godsdienstige rechtspraak, waarover later. De zin van 't overige is dat bijaldien de vijf meervermelde golongans en hun ondergeschikten een zaak hebben samen met lieden uit de moskeewijk (waar de vromen wonen) of elders, zij voor de Karta komen. „Sadëdëk-mërangipoen” — met zemelen, stroo en al (van padi), dus de aankleef der geestelijke heeren, is met „ondergeschikten” vertaald, de Nederlandsche tekst spreekt van „bediendens”, wat in 't oud-Hollandsch 'tzelfde beteekent. De Nederlandsche tekst laat dezen regel alleen op de „bediendens” slaan, er staat echter duidelijk dat de leiders der vijf golongans inbegrepen zijn. Er is ook geen tegen-

¹⁾ Er zijn vijf groepen. In de Nederlandsche vertaling zijn er vijf met inbegrip van de „Madana”, maar de Kaoem zijn vergeten, m.i. een bevestiging dat 't woord madana verkeerd is begrepen.

spraak met de vorige regels als 't onderscheid tusschen *pamiraos*-zaak en *paḅēn* (*padoe*)-geschil in 't oog gehouden wordt.

Daarentegen zijn er anderen die in alle zaken, welke ook, 't forum van de hoekoem genieten; t.w. *oepami wontēn sajid sarip wong ngibadah wong saleh wong warangni / poenika jen darbe pamiraos barang kang kawiraos poetoers ing koekoem kewala*. De lieden wien dit voorrecht ten deel valt, zijn dus: de Sajjid's, Sjarif's, lieden die de voorschriften van den godsdienst goed nakomen, godzaligen en godvruchtigen¹⁾. Interessant is de omschrijving die de Hollandsche tekst van deze bijzondere categorieën geeft: „Said (Een hoger titel dan Pangoeloe, en werd in Mecca verkreegen, en is Erfelijk van vader op zoon); Sarief (een trap minder als Said, een Sids dogters zoon verkrijgd deese titel); Chadji (die hier van daan na Mecca gaen om te studeeren, en na geleerd te zijn, terug komen); Padrie Jang Adiel (Priesters die groot nog kleine zonden begaen, en geen Godsdiens off Bedestonden versuimen maar devoot zijn); Padrie Jang Salieh (die alle Godsordonnantiën onderhoud grooten en kleinen: de groote zijn Sambaïjang, Poessa, Hadjie te zijn, de Huwelijkswet te leesen, en tienden te geeven, de kleine zien op onreine Spijzen); Padrie Jang Waraïng (die niets onreijns eet off doet, en niet alleen 't Quaad, maer ook den Schijn des kwaads vermijt)”.

Van allen die hun geschillen vóór de Koekoem mogen brengen wordt vereischt dat zij een schriftelijk stuk indienen waarin hun aanklacht staat opgeteekend²⁾. Als inleiding tot 't proces is dat zeer veel eenvoudiger dan de talrijke formaliteiten die bij de Karta vereischt waren. Voor 't overige wordt de procedure aan de Koekoem overgelaten, de Papakēm zegt er niets verder van en spreekt ook niet over 't toe te passen recht. Hoewel niet uitdrukkelijk gezegd, valt uit de bewoordingen van 't artikel op te maken dat er slechts één Koekoem was, dit is in overeenstemming met de alom gehandhaafde fictie van één Tjërbonch rijk. Men vergelijkte ook den Nederlandschen tekst.

Wij hebben in 't bovenstaande den Mohammadaanschen inslag van de oud-Javaansche rechtspleging in Tjërbon uitvoerig behandeld omdat in de Papakēm Tjërbon zoo duidelijk blijkt hoe 't proces in zijn werk is gegaan. Men heeft, zonder verder iets te veranderen,

¹⁾ Van Arab. *warā*³ of *warī*².

²⁾ *lajen wontēn titijang kang sami paḅēn(n)ing koekoem poenika sadaja sami angunganggeja sêrat pratelan poenapa sagoegatte kasrattanna*, Hazeu, p. 56.

de berechting van zware vergripen aan de Karta onttrokken en aan de vierschaar der pangoeloe's opgedragen en daarneven een concessie gedaan aan degenen die bizonderen ernst maakten met den nieuwen godsdienst (van hen die dat *ex officio* deden alleen de chefs!) door hen geheel onder de Koekoem te brengen. Nader zal blijken dat Tjërbon later dan andere rijken op Java de rechtspraak heeft geïslamiseerd.

Er valt intusschen één voorbehoud te maken. Wij spraken tot dusverre over 't betreden door den geestelijken rechter van 't gebied dat tevoren door den wereldlijken rechter alleen was beheerscht. De geestelijke heeren oefenden evenwel ook rechtsmacht op een gebied dat van ouds als speciaal domein van den Mohammadaanschen godsdienst beschouwd werd. Met 't verschijnen van den Islâm op Java mede ontstaan, had zij geen voorgangster in de oude instellingen des lands. Hoewel de Islâm geen tusschenpersoon kent in de betrekkingen tusschen mensch en God en een priesterdom dan ook niet bestaat, hebben de adepten van den Islâm zich toch geschaard achter predikers en overtuigden die, in 't bezit van meerdere kennis der Wet dan der massa gewerd, haar leidlieden konden zijn en voorgangers in 't betrachten der verplichtingen welke 't nieuwe geloof oplei. Daartoe valt niet alleen de eeredienst te rekenen maar ook 't huwelijk en wat daarmee in verband staat. De Islâm regelt sluiting en ontbinding van 't huwelijk zeer minutieus, een echtverbintenis die met de voorschriften niet volledig rekening hield, was niet meer dan overspel, wie tot 't nieuwe geloof toetrad, diende zijn echtelijke samenleving op de basis der Wet te regelen, zij 't slechts als toevoeging aan van ouds betrachte, niet dadelijk prijsgegeven ceremoniën. De voorgangers, over eenige wetskennis beschikkende, waren de aangewezen personen om ook hier hun bijstand te verleenen. Rezen er kwesties naar aanleiding van een gesloten huwelijk of een nalatenschap, zij konden partijen inlichten hoe de Wet verlangde dat 't geschil zou worden opgelost.

Hieruit heeft zich een toestand ontwikkeld, nadat de Islâm staatsgodsdienst was geworden, waarbij 't sluiten van huwelijken en 't *kâdî*-schap in familierechtelijke aangelegenheden aan één en denzelfden *officieelen* godsdienstbeambte was opgedragen ¹⁾. In de 18e eeuw

¹⁾ Omtrent 't overgangstijdsperk staan me geen gegevens ten dienste. Zie voor een uitvoerige uiteenzetting, Prof. Snouck Hurgronje, *Verspreide geschriften*, II, 115 v.v.

ontmoeten wij als zoodanig den *pangoeloe*, doch 't lijdt geen twijfel dat zijn dubbele funktie van huwelijksluiter tevens *kādi* ouder is. De naam „pangoeloe” komt echter, zoover ik kon nagaan, in oudere stukken niet voor. In de 17e eeuw noemden Compagniesdienaren de lieden van geestelijken stand onder de Mohammadanen „priesters” en „papen”. De godsdienstige rechtspraak in den hier bedoelden, engeren zin werd, in overeenstemming met de Mohammadaansche wet, door den pangoeloe als alleensprekend rechter uitgeoefend, bijgestaan door eenigen van zijn personeel. Haar naam is veelal *koekoem* of *hoekoem* (gericht).

In de Papakēm Tjërbon wordt zij incidenteel vermeld als *talak*-en *waris*-zaken ¹⁾, dus kwesties ontstaan bij ontbinding des huwelijks middels verstooting en boedeltaken.

De instelling van de rechtspraak door de vierschaar der pangoeloe's ontnam aan de Karta een groot deel harer beteekenis, zij werd nu vooral rechtbank voor geschillen (*padoe*). In verband daarmede verdwijnt zij uit 't gezichtsveld der residenten wien 't in de eerste plaats om een goede politie te doen was. De rechtspraak der pangoeloe's was voor hen veel belangrijker. Wij zagen dat reeds in de Papakēm Tjërbon een inmenging van 't Europeesch gezag in zake 't pangoeloe-gerecht was gesanktionneerd: de verandering van verminkende straffen in andere ²⁾. In 't kontrakt van 1806, toen 't Sultanaat ten einde nijdde, wordt van de rechtsbedeeling gezegd dat „de geschillen tusschen den man en zijn naesten . . . gelijk van ouds, (*zullen*) werden afgedaen” . . . „terwijl het aan een ieder vrijstaan zal, geen regt over geleden ongelijk als andersints bekomende, off met de uitspraak van de Panghoeloe off Hooge Priester dan wel Javaanse fiscaal off Jaxa, aan wien de zaak in kwestie ter beslissing gehoord, niet tevreden zijnde, zal zig met zijne bezwaren dienaangaende kunnen vervoegen bij den Heer tijdelijken Resident, ten fine van nader onderzoek en decisie, en met welkers uitspraak een ieder vervolgens tevreede zijn moet” ³⁾. Echter: „alle capitale delicten blijven buiten hunne bemoeienisse en van ouds ter decisie van den Landraad” ³⁾.

De vergadering van prinsen (c.q. toemēnggoeng's) met den resident had dus plaats gemaakt voor den resident alleen en deze oefende

¹⁾ Boven p. 20.

²⁾ Boven p. 18.

³⁾ De Haan, IV, § 2362.

in *optima forma* hooger beroep van djaksa's en pangoeloe's uit. Verassend is 't voorts de landraad als van ouds bestaande genoemd te zien terwijl er nooit zoon lichaam in Tjërbon is ingesteld. Waarschijnlijk heeft 't spraakgebruik dezen naam gehecht aan een vergadering die uiterlijk eenige overeenkomst met den wél officieelen landraad te Samarang vertoonde. Reeds in 1803 komt in de konsideratiën en advies welke door de kommissie tot de Oost-Indische Zaken aan 't staatsbewind der Bataafsche Republiek werden uitgebracht, de passage voor: „als een gevolg daarvan, zouden ook blijven subsisteeeren de Land-Raden, thans op Samarang en Cheribon aanwezig zijnde” ¹⁾).

De toestand aan 't einde van 't Tjërbonsche rijk was dus wel anders dan in den tijd toen de Compagnie zich met de Tjërbonsche zaken begon te bemoeien.

't Kontrakt-de Hartogh verschafte aan den resident toegang tot de vergadering der prins en daarmee invloed op den gang van zaken ²⁾. Misdadigers — 't gaat hier alleen om krimineele zaken — werden in de eerste helft der 18e eeuw berecht door de rechtbank der zeven djaksa's doch met 'tgeen aan de behandeling eener zaak voorafging en erop volgde, hadden de djaksa's geen bemoeienis. Reeds spoedig werden lieden die opgepakt waren en die, als zij op de paseban werden aangehouden (een open gebouw op de aloen-aloen), vaak „absent” raakten, in 't Compagniesfort opgesloten. 't Voorloopig onderzoek geschiedde door de toemēnggoeng's, zoo niet door de prinsen zelf, uit den aard der zaak met medeweten van den resident. Zelfs gaf dat aanleiding bij de Karta op bespoediging in de afdoening van zaken aan te dringen ³⁾.

Hoewel 't kontrakt-de Hartogh uitdrukkelijk zegt dat de vorsten niet uit eigen hoofde menschen ten doode verwijzen mogen (tenzij in hoogere instantie) ⁴⁾, werden doodvonnissen toch van zooveel belang geacht dat de exekutie niet buiten vorsten en resident om geschieden kon. Reeds resident van Soesdijck schrijft in zijn memorie van overgave (1739): „Van doodvonnissen, als ook gecommenmeerdere voor d' Ed. comp.; mitsgaders corporeele straffen op de ordinaire Justitie plaats, moet UEd: een resolutie formeeren, en deselve be-

¹⁾ Meijer, Verzameling van instructien, ordonnancien en reglementen, p. 216.

²⁾ Boven p. 11.

³⁾ De Haan, IV, § 2345 v.v.

⁴⁾ Kontrakt-de Hartogh, art. 11 jo art. 13.

hoorlijk geteijkend met de vereijste kennis van het g'executeerde, aan de hooge Indiase regeering laten afgaan ¹⁾.

De regeering te Batavia werd dus op de hoogte gehouden; dit schijnt m.m. een navolging van wat haar resolutie van 1708 in halszaken of minder zware lijfstraffen van lieden die onder Compagnies-jurisdiktie stonden, bepaalde. Wat deze laatsten betreft, ging de bemoeienis der Hooge Regeering echter verder: alvorens de executie te laten voortgaan, was haar approbatie vereischt. ²⁾

In de memorie-Armenault (1771) wordt gezegd: (Ik heb) „in het afdoen van Crimineele Zaaken, trachten te voldoen, aan de gerespecteerde Recommandatie van Haar HoogEdelheeden van den 31sten May 1763, behelsende om de dicisien van de Prinzen te volgen, al was het strijdende met onze wijze van regtspleeging. De dootstraffen omtrent inlanders en verschillen tusschen Haar Hoogheeden over Landen en Volkeren alhier, moeten door Haar Hoogheeden en den Resident afgedaan worden, waartoe vergaaderingen worden belegd, die altijd in het Fortres behooren gehouden te werden, om bij sulke extra ordinaire gevallen, te kunnen voldoen aan de intentien van de Hooge regeering, als vermeld is bij hoogstderselver voorwaarts gementioneerde Schrijvers [lees: schrijvens] gedateerd 9 en 20 December 1768. item resolutie alhier, genoomen den 5en Januarij 1769. De dagelijkse maneance van zaaken, item delicten die met geesselen en Brandmerken off verbanning moeten worden gestraft, worden haerentweegen waergenoomen, door de teegenswoordige Tommongons [volgen namen].” ³⁾

De verschillen over landen en volkeren staan buiten de rechtspraak, de Papakēm zegt ook dat zij in de vorstenvergadering met den resident werden behandeld. ⁴⁾ Doch verder werden in die vergadering, deelt Armenault mee, ook doodvonnissen besproken en had er een soort werkverdeeling plaats door de korporeele straffen ter behartiging aan de vergadering der toemēnggoeng's over te laten, waar — dat blijkt uit de Papakēm — de resident ook placht te komen. De vonnissen der pangoeloe-vierschaar waren dus van den aanvang af aan zeker toezicht onderworpen.

Van der Beke, één der opvolgers van Armenault, drukt zich in zijn memorie van overgave (1787) al wat sterker uit: „Onder het hoge

¹⁾ Landsarchief Batavia, afschrift.

²⁾ De Haan, IV, § 2382. Vrg. boven p. 11, noot 3.

³⁾ Landsarchief Batavia.

⁴⁾ Boven p. 12.

toesigt, en de dikwijls Praevaleerende directie van de Resident, wanneer men wat weet te geeven en te neemen, werden de Landen van de Cheribonse Vorsten bestierd in alle Huyshoudentlijke beschikkingen en alle saeken van mindere regtbestellingen, die geene doodstraffen vorderen¹⁾ door de Tommongongs... De delicten alleen, daer doodstraffen op volgen moeten, beoordeelen en beslissen de Sulthans in een gecombineerde vergaeding met de Resident, en bepleiten dusdanig ook, en beslissen zelfs de verschillen welke tusschen hun Hoogheeden over hunne respective Landen en Volken mogten komen te ontstaen, daer gedurende mijn bestier niets hoe genaemt van is geworden; dog werden, bij noodsaekelijkheid, die vergaedingen in het Residentie Huijs digt onder het fortres gehouden."²⁾

Van der Beke's opvolger Gockinga heeft diens memorie bijna woordelijk nageschreven, behoudens enkele wijzigingen. Hij zegt (1792): De „besturing van der vorsten Landen en alle huishoudelijke beschikkingen, en zaeken van regts bestellingen, die geen doodstraffen vorderen, geschieden onder UWelEd: op- en toezigt door de Pepattys des (lees: der) Heeren Sulthans³⁾.... Dan delicten daer doodstraffen op moeten volgen, en geschillen die tussen Hun Hoogheeden over Landen off Volken mogten koomen te ontstaen, worden door de Sulthans in een gecombineerde vergaeding met den Resident en verdere Lands Fiscools of Jaxsaes⁴⁾ bepleit, en beslist; en welke vergaedingen als dan in het Residenthuis, digt bij het Fortres worden gehouden, *alwaer den geswooren Schriba als Secretaris ageert*"⁵⁾....⁶⁾

Van Gockinga dateert dus de nieuwigheid om in de vorstenvergadering waar over doodvonnissen gedelibereerd werd, de djaksa's te noodigen. De scriba volttooide 't aanzien van een rechtskollege.

¹⁾ N.l. de korporeele straffen bovengenoemd. De resident kwam, schijnt 't, niet meer in de vergadering der toemenggoeng's.

²⁾ Landsarchief Batavia. — Daar niet aan te nemen is dat er van de vergaderingen waarin de vorsten met den resident doodvonnissen bespraken „niets hoegenact... is geworden", kunnen de aangehaalde woorden alleen op vergaderingen slaan waar geschillen over landen en volken behandeld werden. Dat daarvan niets terecht zou komen, was te voorzien; over zulke geschillen konden de vorsten 't onderling niet eens worden, slechts een hogere macht kon hier een beslissing opleggen en naleving afdwingen.

³⁾ De papatih's worden gewoonlijk, naar hun ambtstitel, de toemenggoeng's genoemd.

⁴⁾ Kursiveering aangebracht.

⁵⁾ Landsarchief Batavia.

Dat deze „landraad” nog altijd een vóór-gerecht was, of, als men wil, een vooruitloopen op 't vonnis van 't pangoeloe-gerecht, maar nog niet in de plaats daarvan trad, bewijst wel de mededeeling dat moordenaars die door dit laatste kollege waren vrijgesproken, op vrije voeten werden gesteld.¹⁾ 't Bleef aan Gockinga's opvolger Umbgrove voorbehouden, na een heeten strijd waarin de Hooge Regeerig ten slotte met hem meeding, gedaan te krijgen dat moordenaars „na het recolleeren hunner confessiën door de vergadering uijt de Resid: en Heeren Sulthans bestaande ter dood veroordeeld” werden.²⁾ Djaksa's worden niet genoemd.

Zoo is 't verder gebleven. Doodstraffen werden buiten bemoeienis der pangoeloe's opgelegd en de vergadering die zulke „capitale delicten” behandelde en waarin zeker de vorsten en de resident zitting hadden, behield den naam „landraad”. Voor misdrijven waarop korporeele straffen stonden, bleef de pangoeloe-rechtspraak in wezen, zij 't onder hooger toezicht. Dit blijkt uit 't hoogervermelde kontrakt van 1806, evenzoo dat de geschillen tusschen den man en zijn naaste gelijk van ouds berecht werden, m.a.w. door de Karta.

Daendels heeft ten slotte aan de oude, Tjërbonsche rechtspraak een einde gemaakt. 't Tjërbonsche rijk werd een prefektur en er werd een landraad van gemengd Europeesche en Inlandsche samenstelling in 't leven geroepen met den prefekt als voorzitter. Kleine geschillen over wanbetaling, zaken van familie-recht, kleine diefstallen en wat dies meer zij, zouden in de regentschappen worden afgedaan met beroep op prefekt of landraad³⁾. Hierna volgde onder Raffles de voor geheel Java geldende regeling van 't rechtswezen (1814) die in gewijzigden vorm nog geldt.

De godsdienstige rechtspraak bleef behouden en is nu geregeld als overal elders op Java.

Alvorens van de rechtbedeeling in 't Tjërbonsche rijk afscheid te nemen, moet er nog op gewezen worden dat de Papakēm Tjërbon wel 't recht bevat waaruit de rechters in de 18e en, 't ouderwetsche karakter van dit wetboek in aanmerking genomen, goeddeels ook in

¹⁾ De Haan, IV, § 2358.

²⁾ De Haan, IV, § 2360, 2361.

³⁾ Daendels, Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen. Bijlage 2e stuk. Organique stukken Cheribon no. 4 Reglement van bestuur voor de Cheribonsche Landen.

de twee voorafgaande eeuwen van de stichting des rijks af ¹⁾, hebben kunnen putten, doch daarnaast heeft een onbeschreven landrecht bestaan dat minder gehindoeiseerd dan de rechtsboeken, in de rechtsbetrekkingen tusschen de ingezetenen een groote plaats innam en ook door de Karta in aanmerking werd genomen.

De reeds genoemde resident Gobius, een man dien wij bij de behandeling van de rechtspraak in Prijangan weder als voorlichter zullen ontmoeten, schreef in zijn memorie van overgave in 1717 't volgende: „Dese (de zeven djaksa's) hebben drie poincten ten voornaemste waar te nemen, te weten:

1. Dat sij haar houden aan den waren inhoud en sin van de Papakēm's sijnde de beschrevene wetten in 't algemeen.
2. Dat sij letten op de placcaten en ordonnantiën der stad genaemt Oebayanang nagara.
3. Dat sij observeren de costumen des lands en maniere van procederen soox als sulcx van outs af gepractiseerd is mitsgaders aldus costumen en wetten geworden sijn, bevat onder den titul van adat kang sampoen kalampahan deening djaksa.

Hiertoe sijn dese regters stiptelijk gehouden op poene van nulliteit haerer vonnissen” ²⁾.

In Gobius' tijd had de unifikatie nog niet plaats gehad, vandaar dat hij van papakēm's spreekt in 't meervoud.

Omtrent den term *oebajaning nagara* valt 't volgende op te merken. *Oebaja* is in 't oud-Javaansch o.a. afspraak ³⁾. In de Papakēm Tjërbon is 't de technische term voor een schriftelijk akkoord ⁴⁾ doch 't wordt ook door elkaar gebruikt met *parentah*-bevel ⁵⁾. *Oebajaning nagara* zullen dñs geweest zijn: vorstelijke bevelschriften of bevelen, landsverordeningen, aanvullingen op 'tgeen reeds in de papakēm's was vastgelegd en wellicht na verloop van tijd, bij gelegenheid van een herziening, zooals in 1768, in de nieuwe papakēm opgenomen.

Doch 't merkwaardigste is dat den djaksa's als plicht gesteld wordt 't onbeschreven recht in acht te nemen. 't Woord „adat” had

¹⁾ Omstreeks 't midden der 16e eeuw, Dr. Djajadiningrat-Critische beschouwing van de Sadjarah Bantën, hoofdstuk II.

²⁾ Landsarchief Batavia, afschrift van een stuk, berustende in 't Rijksarchief. (Aangehaald bij de Haan, III, § 325).

³⁾ Juynboll, Oud-Javaansche woordenlijst s.v. *ubhaya*.

⁴⁾ *pradjangdijjan sarta sēsērotan lalambangan*, Hazeu, p. 36.

⁵⁾ *Oebajaning karta*, ook: *oebangginning karta*, Hazeu, p. 12, 10; *ngoebang-gini*-gelasten, *kang sinērēg* (gedaagde) *kaoebanggenan* enz., Hazeu, p. 5.

toen reeds burgerrecht. Om iets naders van dat volksrecht te vernemen, zou men over de door de Karta geslagen vonnissen moeten beschikken; de hoop is gering dat daarvan ooit iets teruggevonden zal worden.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Prijangan.

Over den toestand van 't rechtswezen in Soenda's voortijd is niets overgeleverd. De *pantoen's* bewaren beschrijvingen van vele rijken die eenmaal van Bantën tot Banjoemas hebben gebloeid, in de herinnering van 't nageslacht kulmineert al die grootheid en lost zich op in den luister van *Padjadjaran*, maar hoe in die oude tijden 't recht werd gehandhaafd, daarvan zeggen de gewijde zangen niets.

Bantën en Tjërbon dankten hun ontstaan aan Javaansche veroveraars, over de rest van 't Soendasche land zwijgt de historie tot de dagen van Mataram.

De eerste berichten die tot ons gekomen zijn, verhalen van den tijd toen Prijangan reeds aan Mataram onderworpen was, dus de 17e eeuw en spreken over regelingen die aan den Javaanschen overheerscher 't aanzien dankten. Brengen zij dus over oud-Soendasche instellingen geen licht, zij veroorloven wel een zijblik te slaan op den toestand zooals die was in de kern van 't rijk van Mataram in denzelfden tijd.

In 1575 stierf *Kyai gède Mataram*, de stichter van 't rijk. Mataram was toen nog een klein, binnenlandsch vorstendom, dat zich uitstreckte over 't Zuiden van Midden-Java. Zijn opvolgers voegden nieuwe landstrecken aan 't rijk toe, zoo kwam ook de beurt aan Prijangan. Geleidelijk werd 't uitgestrekte, weinig toegankelijke land onder Mataramsch gezag gebracht. Hoe de verovering voortschreed en haar beslag kreeg, is slechts bij benadering op te geven.

Omstreeks 1595, dus onder den Senapati, wordt *Galoch* onderworpen, in denzelfden tijd valt de bloei van *Soemëdang* onder *Geusan Ocloen*. De Mataramsche macht wordt in West-Java steeds

meer gevoeld, na de troonsbestijging van *Sultan Agoeng*¹⁾ (1613—1645) wordt zij over 't geheele land uitgebreid en bevestigd. Uit een verbond met Tjërbon groeit een suzeriniteit, in 1619 was Tjërbon vazal van Mataram. De Javaansche heerschappij bereikt geleidelijk haar hoogtepunt, opstanden worden bedwongen, verslagen vijanden in massa naar de hoofdstad gevoerd en daar terechtgesteld, Javaansche volkplantingen in Krawang en Prijangan tot stand gebracht, hoofden aangesteld. De regent van Soemëdang (hij wordt in Inlandsche bronnen *pangeran* genoemd) wordt in 1624 met hulptroepen naar Mataram opgeroepen om deel te nemen aan een veldtocht tegen Sampang op Madoera, hij geeft aan dien last gehoor. Vier jaar later vechten troepen van Soemëdang en Oekoer (Bandoeng) mede in 't Mataramsche leger dat Batavia aanvalt. De regenten van Bandoeng, Soekapoera, Parakan moentjang waren, blijkens een bewaard gebleven akte van aanstelling, aan Mataram onderworpen.

Volgens Inlandsche overleveringen nam de landsheer van Soemëdang in die dagen de eerste plaats in onder de Prijangansche heerschers, doch hij was niet meer dan *primus inter pares*. Spoedig echter moest hij zijn plaats aan een ander afstaan, in een piagëm van 1643 wordt aan een hoofd van 't landschap Soekakërta (Soekapoera) vrijdom van diensten voor zijn eigen gebied verleend wegens bewezen trouw in den oorlog en wordt hij tevens tot super-intendent over de twaalf hoofden die 't land westwaarts tot Bantën, noordwaarts tot Tjërbon besturen, aangesteld²⁾.

Dit alles speelde zich af onder Matarams meest vermaarden vorst, Sultan Agoeng. Maar ook onder zijn zoon en opvolger *Mangkoe rat* (*Tëgakwangi*) (1646—1677). liet Mataram zijn gezag in 't Westen gelden. De Panëmbahan (vorst) van Tjërbon werd „ten hove getrocken” (van Goens); blijkbaar beduidde dat grootere afhankelijkheid dan waarin Tjërbon tot dusver ten opzichte van Mataram verkeerde had; er werd voortgegaan met Javanen-kolonisaties in Krawang, volkstellingen werden als vroeger gehouden.

Doch zijn zoon, Mangkoe rat II (1677—1703), moest West-Java weder prijsgeven, onder hem kwam met de Mataramsche heerschappij aan den Javaanschen invloed in Prijangan een einde. Toch heeft 't nog lang geduurd vóór deze geheel verdwenen was.

¹⁾ In de geschiedenis staat hij onder dezen naam bekend; hij heeft den Sultanstitel echter pas op lateren leeftijd aangenomen.

²⁾ De Haan, III, § 97 v.v., Brandes in Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, deel XXXII, p. 362 v.v. Beide schrijvers hebben een verschillende opvatting van den tekst, ik sluit mij aan bij de lezing van Brandes.

Prijangan, en daarmee 't gezag van Mataram in zijn krachtigen tijd, strekte zich westwaarts uit tot Bantën, zegt de piagëm van 1643. Hoever dit precies was, kon niemand zeggen; de invloedssferen van beide landen gingen geleidelijk in elkander over en waren niet konstant. Bantën heeft herhaaldelijk getracht zijn gezag binnendoor oostwaarts uit te breiden en om de onzekerheid nog grooter te maken, kwam Jan Pieterszoon Coen 't „geconquesteerde” koninkrijk Jaccatra (Djakëtra), zooals de vaders met hun voorliefde voor vreemde woorden dat noemden, als een wig in 't door beiden aan elkaar betwiste gebied drijven, zonder zich overigens metterdaad iets aan 't land gelegen te laten liggen.

De grens met Tjërbon was beter bepaald.

In dit gansche gebied nu, zeer in 't ruwe overeenkomende met wat tot voor kort 't gewest Preanger Regentschappen heette, heerschte Mataram. In de centra van bevolking, de woonplaatsen der hoofden, zal zich die heerschappij 't sterkst hebben doen gevoelen, er zullen wellicht afgelegen streken geweest zijn waar 't bekomen van een opperheer in 't dagelijksche leven der dorpelingen nauwelijks werd bemerkt, maar de Mataramsche invloed is toch wel zoo diep gegaan dat tot in 't begin der 19e eeuw Javaansch de diensttaal bleef, ook in Tjiandjoer, en nog lang daarna in aanzienlijke kringen kennis van Javaansch een gewone zaak was.

Ook de *rechtsbedeeling* in dit land werd op Mataramsche leest geschoeid. De man aan wien wij deze wetenschap danken, is *Joan Fredrik Gobius* geweest, van 1714—1717 resident te Tjërbon; wij hebben hem in 't vorige hoofdstuk reeds genoemd ¹⁾. In brieven aan de Regeering en in zijn memorie van overgave heeft hij 't rechtswezen tijdens en na Mataram uitvoerig toegelicht. Zijn belangrijke mededeelingen, door de Haan aan 't licht getogen, hebben in diens „Priangan” een plaats gevonden, harer waardig en voor ieder toegankelijk. Wij hebben er veel uit geput. 't Moge hier overigens eens voor al gezegd zijn dat, gelijk ieder die iets over de geschiedenis van Prijangan weten wil in de schatkamer van de Haan's „Priangan” zijn gading vindt, ook schrijver dezes de bouwstoffen voor dit hoofdstuk over 't Prijangansche rechtswezen in ruime mate in zijn boek gevonden heeft.

Doch niet alleen voor ons, ook voor den tijdgenoot waren Gobius' mededeelingen nieuw. Wel is waar had de Regeering zich reeds vóór

¹⁾ Zie voor zijn levensloop, de Haan, II, p. 323, noot 3.

hem met 't rechtswezen in Prijangan bezig gehouden en er resoluties over aangenomen, maar de ware aard ervan was haar verborgen gebleven.

In zijn memorie van overgave¹⁾ zegt Gobius, na opgemerkt te hebben dat „alle de . . . Preanger landen zijn gelaten en moeten geregeerd werden na de oude wetten en costumen soo als sulcx gepractiseerd geworden is in den tijd dat den Sousouhouang het oppergebied over deselve gehad heeft”:

„De jurisdictiën der Preangerlanden bestaan van ieder district²⁾ op haar selfs en heeft ook ider zijn eijgen jaxas off civiele regters.

Van ouds moesten alle saeken welke landen en volkeren, lijff- off doodstraffen item vreemde landen betroffen aan den souverain off sousouhouang bekend gemaakt werden, soo als mij dat verthoont is van de jaxas selfs bij een geschrift in het missellaniaboek³⁾ origineel ingebonden”⁴⁾.

In een brief aan den Gouverneur-Generaal van 26 Maart 1715 schrijft hij:

„Dat de Javanen in oude tijden, voordat sikh het Mahometisdom op Java ingedrongen heeft, geen andere regters gehad hebben als de opperste magt of die het opperste gebied voerde, ende de gesubordineerde jaxas, welke laatste alleen vonnisden over alle civiele questien wegens landen, volkeren⁵⁾, goederen &, mitsgaders examineerden alle soodanige saken als aan haar door den Souverain gedemandeert wierden, dog met haar vonnissen nooijt verder gaende als tot geltboetens, ende wanneer sij de saek lijff- of halsstraffelijk bevonden, wierde de enqueste aan den oppergebieder bekend gemaekt ende versogt diens goetvinding en vonnis, dat dan geëxecuteerd wierd ordinarie door die den Vorst daartoe quam te gebieden, hoewel er sommige een vast man toe hielden, soo als dat nogh op Bantam gebruijckelijk is, die *kaliwon* genaemt word⁶⁾. Die het opperste gebied had, ordonneerde de straffe des doots uijt een enkele souveraine magt. sonder ijmand daaromtrent te kennen. Maar sedert het Mahometisdom op Java doorgebroken sijnde, hebben de papen dat soo

¹⁾ Landsarchief Batavia, kopie naar een stuk dat berust in 't Rijksarchief.

²⁾ = regentschap.

³⁾ De Haan teekent hierbij aan: „Een Cheribonsch archiefstuk waaromtrent mij niets naders bekend is, t.a.p. III, p. 186, noot 2.

⁴⁾ De Haan, III, § 313.

⁵⁾ Hier niet op te vatten in de beteekenis van „onderhoorigen”, konform de Haan, III, p. 188, noot 2.

⁶⁾ De Haan teekent hierbij aan: „waar Gobius gediend had”.

verre gebragt, dat se de Javase Vorsten¹⁾ deden geloven en aannemen, deselve volgens haar wetboek den alcoran over geen lijff- of halsstraffelijke saken, huwelijken off erfenissen, vonnissen mogten, sonder alvorens de papen gevraegt te hebben wat de geestelijke wet off *hoekoem agama* seijde, ende dat ook over saken der papen off geestelijken onder malkanderen niemant anders de decissie compeeteerde als de papen selfs. Ende op dien grond hebben de Preanger jaxas verklaart onbevoegt te zijn om lijff- off halsstraffelijke delicten te vonnissen. De papen sulx toevertrouwt werdende, konnen niet geloofd werden daarmede 's Comp* meeste beste te sullen betragten. En in de tijden dat de Preangers onder het Mataramse juk waren, segt Pangeran Aria met alle de Preangers²⁾ die ick discoursgewijs daarna gevraagd hebbe, dat haar noijt toegelaten geweest is, lijff- off halsstraffelijke saken te beregten nog executeeren, ende dat den Sousouhouang sulx altijd aan sig behouden heeft, om de Priangse volkeren, die hem soo verre van de hant waren, geene teekenen van oppermagt te laten, maar altoos in goeden dwang te houden." ³⁾

In de eerste plaats moesten dus alle zaken welke landen en volkeren betroffen, bij den Soesoehonan worden voorgebracht.

Prijangan was over 't algemeen schaars bevolkt. De landbouw werd er ten deele half-nomadisch gedreven. Tot aan 't begin der 20e eeuw kende men er de z.g. *djêlêma manoeek* — vogelmenschen, lieden die ergens in de wildernis een stuk grond afpaalden, zich daarbij in een primitief huisje nederzetten, hun akker extensief bebouwden en dan na weinige jaren weer verder trokken, 'tzij omdat de grond geen loonende opbrengst meer gaf, 'tzij om rampen of dreigend onheil te ontvluchten als ziekte en slechte voorteekenen. De rechten van den ontginner bleven nog langen tijd nadat hij den grond verlaten had, bestaan. Neemt men verder in aanmerking dat de grond den persoon volgde, dat dus de landbouwer die de wildernis oirbaar maakte, hoorig bleef aan zijn heer, dan is 't duidelijk dat de regenten hun onderhoorigen met derzelver kampoengs en bouwvelden overal verspreid hadden wonen en dat eindeloze kwesties

¹⁾ „versta: Sultan Agoeng" (aanteekening van de Haan). — Vrg. hoofdstuk III, p. 59 v.v.

²⁾ „de Preangers" zijn de Prijangansche regenten (de Haan). — Pangeran Aria Cheribon (Tjêrbon) was van 1706 tot zijn dood in 1723 opzichter der Prijangansche landen voor zoover onder Tjêrbon ressorteerende en stond den resident aldaar in 't bestuur over deze landen terzijde; zie over hem, de Haan, II, bijlage XX.

³⁾ De Haan, III, § 316, 317.

tusschen de regenten onderling 't gevolg moesten zijn. De verplichting tot levering van koffie en andere landbouwprodukten aan de Compagnie, welke naar 't aantal onderhoorigen werd afgemeten, vergerde 't euvel omdat elke regent moest trachten zijn menschen zooveel mogelijk te behouden.

De oplossing en beslechting van die geschillen over landen en volkeren, zooals men ze placht te noemen, was een der voornaamste opgaven van de Regeering en haar dienaren die met bestuursfunctiën in Prijangan belast waren, zij moeten vóórdien ook veelvuldig geweest zijn. De Compagnie en vóór haar Mataram hadden deze quasi-internationale geschillen echter niet op te lossen als rechter maar als soeverein. Zij vielen buiten de rechtspraak in engeren zin, 't waren staatszaken, die de regeering aangingen. Vandaar dat Gobius uitdrukkelijk zegt, over de djaksa's sprekende, dat zij over *civiele* kwestien wegens landen, volkeren, goederen vonnisten. (Over dit woord *civiel* nader).

Uit Gobius' mededeeling blijkt voorts niets van super-intendantie van één der regenten over zijn kollega's, zoo ver gaande dat hem in de oplossing van zulke geschillen eenigerlei macht werd gegeven.

Er wordt ook nog gezegd dat zaken welke „vreemde landen” betroffen, den soeverein werden voorgelegd. Wanneer dit niet een verschrijving is voor „vreemdelingen” ¹⁾, kan ermee bedoeld zijn dat de regenten zich niet rechtstreeks met h.v. Bantën en Tjërbon in verbinding mochten stellen. Hun onderworpen positie bracht mee dat zij zich met de buitenlandsche betrekkingen des rijks niet hadden in te laten.

Eenheid van rechtsbedeeling was 't regentschap, daarboven kwam dadelijk de Soesoehoenan te Mataram. De zorg voor 't rechtswezen was in handen gelegd van djaksa's bij wie alle zaken werden aangebracht. Deze onderzochten ze en splitsten ze vervolgens in tweeën:

1. lijf- of halsstraffelijke zaken;
2. andere zaken.

Men herkent hier dadelijk de tegenstelling welke ook in de Papakēm Tjërbon voorkwam; daar gingen de lijfstraffelijke zaken naar 't pangoeloe-gerecht, de Karta behield de overigen. In Prijangan ging 't anders. De lijf- en halsstraffelijke zaken werden naar Mataram opgezonden om door den vorst te worden berecht, de overige zaken werden binnen 't regentschap door den djaksa c.s. afgedaan.

¹⁾ Aldus verondersteld bij de Haan, II, § 314.

De geschillen tusschen den man en zijn naaste namen hierbij een voorname plaats in, vandaar dat Gobius de djaksa's de „civiele” rechters noemt. De grenslijn tusschen de zaken welke te Mataram en die ter plaatse berecht werden, viel echter geenszins samen met die tusschen krimineel en civiel naar Westersche opvatting, juist gezegd, naar de gangbare Westersche opvatting van later tijd, want in de dagen van de Compagnie had men daarvan andere opvattingen ¹⁾).

De Soesoehoenan ging te rade met de „papen”. Gobius zegt ergens in zijn memorie van overgave: „Het Mahometisdom onder de Javanen geeft dat vele vreemde papen saids en andere geestelijken bijzonder van de overwal Arabise etc. op Java swerven”. Hij gebruikt dus 't woord „papen” in 't algemeen van lieden die door de Inlandsche bevolking als representanten bij uitstek van den Mohammadaanschen godsdienst worden aangezien. Gemakshalve kan men de papen die den Soesoehoenan voorlichtten „geestelijken” noemen, als maar in 't oog gehouden wordt dat zij met bedienaren van den godsdienst of priesters in de Kristenheid niet te vergelijken zijn. De geestelijken dan die in lijf- en halsstraffelijke zaken den vorstelijken rechter leidden, worden niet nader omschreven. Zeker is 't hoofd der officieele geestelijkheid (s.v.v.) onder hen te rekenen, in heden-daagsche taal de pangoeloe. Zijn positie in Mataram komt in 't volgende hoofdstuk aan de orde.

De geestelijken, leert Gobius verder, baseerden hun oordeel op de geestelijke wet, de djaksa's op oud-Javaansch recht, de door hen opgelegde straffen bestonden alleen uit geldboeten. Daar vonnissen in zaken van huwelijk en erfrecht in één adem genoemd worden met die in lijf- en halsstraffelijke zaken, wordt de schijn gewekt alsof beiderlei zaken in haar nieuwe gedaante tegelijkertijd op de rechtspraak naar oud-Javaanschen trant zijn geënt. Wij zagen echter reeds in 't vorig hoofdstuk dat de Mohammadaansche, godsdienstige rechtspraak, want die wordt met „huwelijken off erfenissen” bedoeld, den Islâm, overal waar hij zijn intrede doet, volgt en in handen komt van voorgangers die ten deze de plaats van den *kâdî* innemen. Zij ontstaat dus uit door den Islâm geschapen, nieuwe behoeften, terwijl 't toevertrouwen van een deel der bestaande rechtspraak of 't toekennen van grooten invloed daarop aan anderen een vervorming is van 't overgeleverde. 't Is dan ook niet juist dat in

¹⁾ Zie de aantekeningen over dit punt bij de Haan, II, p. 253, noot 5.

zaken van familie-recht de vorst vonnist, gehoord de geestelijken, zooals Gobius zegt; neen, in dēze zaken vonniste de kādī, hoogstens kan men spreken van toezicht door den vorst.

Afgezien van de minder juiste voorstelling blijkt intusschen uit dit bericht dat omstreeks 't begin der 17e eeuw de godsdienstige rechtspraak in Mataram bestond. Wat Tjërbon betreft, gaat de oudste, stellige bron, de Papakēm Tjërbon, slechts terug tot 't midden der 18e eeuw. Dat zij daar toen reeds lang bestond, kan intusschen veilig worden aangenomen. Hoe 't in Prijangan vóór den Mataramschen tijd met de godsdienstige rechtspraak gesteld was, valt uit 't citaat niet op te maken; dat er niets van dien aard geweest zou zijn, lijkt onwaarschijnlijk, doch mogelijk heeft de door den Javaanschen opperheer doorgezette rechtshervorming ook op dit gebied de uniformiteit bevorderd.

Er is nu, zegt Gobius verder in zijn brief aan den Goeverneur-Generaal ¹⁾, nadat de Mohammadaansche invloed zich heeft baan-gebroken, de volgende toestand ontstaan: (Sedert) „zijn de regten onder de Javanen onderscheyden in drie hoofddeelen, als:

- 1o. in *hoekoem agama* of geestelijke regten;
- 2o. in *hoekoem dirgama* of landregten; en
- 3o. in *hoekoem tsjilaga* of regten der koophandelaars, die gewezen worden door een seker getal gedelegeerde regters uijt de voornaemste koopluijden.

Onder de geestelijke regten werden begrepen alle saken die lijff- of halsstraffe concerneren, en onder de andere weder alle saken die sonder lijff- of halsstraffe afgedaen werden (*nijtgesondert*) ²⁾ de saken (*omtrent*) ²⁾ het trouwen ende de decissiën over erffenissen, die mede onder den hoekoem agama behooren." ³⁾

De tegenstelling tusschen „agama" en „dirgama" (= dirgama) is van de Papakēm Tjërbon bekend, in de zaken van de eerste soort waren de door de pangeloe's gevolgde beginselen richtsnoer, in dirgama-zaken golden de oud-Javaansche rechtsbeginselen onveranderd. Waarin nu de door den geestelijken rechter gevolgde beginselen bestonden, wordt ten aanzien van Mataram en Prijangan niet nader toegelicht. Zooveel is duidelijk dat de Mohammadaansche wet niet in haar geheel omvang gevolgd kon worden, daartegen verzet zich al

¹⁾ Boven p. 32.

²⁾ Inlassching van Dr. de Haan.

³⁾ De Haan, III, § 318.

dat de splitsing in agama- en drigama-zaken volgens normen van oud-Javaansch recht was geschied. Er zal iets dergelijks hebben plaats gehad als later in Tjërbon, zelf een navolging van Mataram. De Prijangansche djaksa had dus de zaken te berechten van den Tjërbonschen Karta na omstreeks 1750, en de zaken die in Tjërbon tot de kompetentie van 't pangoeloe-gerecht behoorden, werden in Prijangan naar Mataram getrokken. Dat men in Tjërbon werkelijk Mataram tot voorbeeld heeft genomen bij de rechtshervorming waarvan de Papakēm Tjërbon de uitkomst was, wordt in 't bijzonder hierdoor waarschijnlijk gemaakt dat 't *forum privilegiatum* der godsdienstigen, in de Papakēm als nieuw artikel ingelijfd, van de Mataramsche verislamiseering der rechtsbedeeling onder sultan Agoeng ook een deel heeft uitgemaakt. Immers, „over saken der papen off geestelijken onder malkanderen (competeerde) niemand anders de decissie als de papen selfs”¹⁾. Van een gemeenschappelijken oorsprong beider regelingen kan geen sprake zijn, zij strekten niet tot uitvoering van een eisch der Wet, 't lijkt me niet te gewaagd de eene als een navolging van de andere te beschouwen, i. c. Tjërbon van Mataram.

De derde in den trits van de Papakēm Tjërbon, „tojagama” — de duikproef, wordt door Gobius niet genoemd; zij was echter in 't Prijangansche recht wel bekend²⁾. Daarentegen vermeldt hij de „hoekoem tsjilaga”, een soort rechtspraak door scheidsmannen, naar 't schijnt, waarop een koopman die „tjilaka” had gehad, een beroep kon doen. De Papakēm maakt er geen melding van.

Werd boven Sultan Agoeng als de hervormer der rechtspraak in Mataram in Mohammadaansche richting genoemd, een meening die in 't volgende hoofdstuk nader zal worden betoogd, de schets die wij in den aanvang van dit hoofdstuk gaven van de opkomst van 't Mataramsche gezag over West-Java maakt 't duidelijk dat slechts hij of zijn zoon en opvolger als de aanstichters van de hervorming die Mataram in Prijangan tot stand bracht, in aanmerking komen. Van Sultan Agoeng is bekend dat hij een ijverig Mohamadaan was, terwijl zijn zoon en opvolger in open strijd met de Mohammadaansche partij heeft geleefd. Sultan Agoeng moet dus de man zijn geweest die de rechtshervorming in Mohammadaanschen geest in Prijangan heeft ingevoerd.

¹⁾ Boven p. 33.

²⁾ De Haan, IV, § 2412, 2413.

Wij naderen nu den overgangstijd aan 't einde waarvan de Compagnie de plaats van Mataram had ingenomen.

Nog tijdens 't leven van Mangkoe rat geraakte 't Mataramsche rijk in verwarring, de oude vorst stierf in ballingschap. De Javaansche invloed in Prijangan begon te zinken. 't In 1677 met Mangkoe rat II gesloten kontrakt bepaalde als grens tusschen Compagnie's en Mataramsch gebied de Tjipamanoekan zuidwaarts doorgetrokken langs een denkbeeldige lijn tot aan den Indischen Oceaan. Meteen onttrok zich Soemëdang aan 't Mataramsche gezag. 't Oostelijk van de grenslijn gelegen gebied bleef op papier tot Mataram behooren, wat niet wegneemt dat een poging van den Soesoehoenan om er zijn gezag te doen gelden door de regenten naar 't Hof te ontbieden, door den resident te Tjërbon vrijdeld werd (1683)¹⁾. Een jaar later werden aan de regenten van Compagnieswege reglementen gegeven alsof zij heer en meester was in 't land. De Soesoehoenan trachtte dat alles wel door tegenzetten te vrijdelen, maar van een bestendige, Mataramsche regeering over 't hem gebleven deel kan men toch niet spreken. Toen tenslotte Pakoe Boewana in 1705 de rechten van Mataram op Prijangan prijs gaf, sanktionneerde hij slechts een bestaanden toestand.

Met 't weggebben van 't Mataramsche gezag geraakte ook 't rechtswezen in Prijangan ontredderd.

In 1684 vertrekt Couper naar de Bovenlanden met de opdracht orde op de zaken te stellen, hij sluit bij die gelegenheid „Reglementen” met de regenten af. In deze in hoofdzaak gelijkkluidende reglementen werd bepaald dat de regenten „naar hun oude preveligiën, wetten en costuymen regeren en bestieren zullen”²⁾. Achtereenvolgens wordt met Soemëdang, Bandoeng, Soekapoera, Parakan moentjang, Imbanagara, Kawasen, de hoofden van Bodjong lopang zoo'n reglement afgesloten. Hun landen omvatten 't gebied tusschen Tjandjoer en Banjoemas.

De reglementen waren in wezen nieuwe aanstellingsbrieven van wege de Compagnie, zij werden door de regenten ook als zoodanig beschouwd. Deze erkenden met hun houding 't gezag van den Soesoehoenan voor dat van de Compagnie te hebben verwisseld³⁾.

¹⁾ De Haan, I, 61*.

²⁾ Aldus in 't reglement voor *Pangeran Rangga Gêmpol* van Soemëdang, de Haan, III, § 505.

³⁾ De Haan, III, § 502 v.v.; over de beslissende wending welke de zending van Couper in 't lot van Prijangan heeft gebracht, in 't bijzonder § 494 v.v.

De laatste kwam hierdoor al spoedig in de verplichting orde te brengen in de geschillen der regenten. Zij deed 't zonder een vaste gedragslijn te volgen: soms zond de Regeering te Batavia een kommissaris naar de Bovenlanden, een ander maal riep zij de twistende regenten naar Batavia op of moest de resident te Tjërbon den vrede herstellen ¹⁾).

Ten aanzien van 't rechtswezen spraken de reglementen van Couper alleen een beginsel uit. Door 't kontrakt van 1705 verkreeg de Compagnie gebiedsuitbreiding tot de grenzen van Tëgal en Banjoemas. Geheel Prijangan was nu in haar bezit. Toen heeft zij, bij resolutie van 1708, Coupers werk bevestigd en 't rechtswezen in groote lijnen geregeld.

Er vallen in de geleidelijke uitbreiding van 't gezag der Oost-Indische Compagnie over Prijangan drie stadiëen te onderscheiden. *West-Prijangan* was 't oudste bezit, 't dateerde van de stichting van Batavia. Want toen Jan Pietersz. Coen 't z.g. koninkrijk „Jaccatra" voor heeren meesters in bezit nam, wees hij meteen als grens aan, zuidwaarts over de blauwe bergen tot aan den Zuider-Oceaan. Als West- en Oostgrens werden gewoonlijk de Tjisadane en de Tjitaroem beschouwd. Alle land dat westelijk van de Tjitaroem lag en zuidelijk van 't Buitenzorgsche viel er dus binnen; 't laatste noemen we hier *West-Prijangan*. Doch 't duurde meer dan een halve eeuw vóór de Compagnie zich met dit land ging bemoeien. De oude zeden bleven er ongestoord heerschen. In beginsel erkende de Compagnie in 't veroverd gebied alleen oud-Hollandsch recht, maar zoolang zij haar resoluties niet in daden omzette, wisten de bovenlanders van 't bestaan zelfs niet af.

In 't begin der 18e eeuw werd *West-Prijangan* gevormd door 't regentschap *Tjiandjoer* en enkele andere, kleinere regentschappen die in verloop van tijd in den grooten nabuur zijn opgegaan. 't Kwam ongeveer overeen met de nieuwe residentie *West-Prijangan* ²⁾). De resolutie van 1708 scheidt dit gebied van de overige Jaccatrasche Bovenlanden af in zooverre dat de inheemsche rechtspraak er werd gehandhaafd ³⁾. 't Bleef echter onder 't bestuur gesteld van den gekommitteerde (namens den Goeverneur-Generaal) tot en over de

¹⁾ De Haan, I, 100*, 406*; III, § 689 v.v.; IV, § 2364.

²⁾ De Compagnie rekende *Tjiandjoer* niet tot *Prijangan*.

³⁾ In de toen gegeven verklaring dat o.m. de regent van *Tjiandjoer* de eigen rechtspraak zou behouden, ligt de erkenning opgesloten dat er nooit Compagnies-rechtspraak was geweest.

zaken van den Inlander die te Batavia gevestigd was en over de landen die aan zijn opzicht waren toevertrouwd, een persoonlijk bewind voerde.

't Tweede stadium treedt in 1677 in, als de Tjipamanoekan de grens wordt. De Compagnie verwerft Bandoeng, Soemëdang en Parakan moentjang, tesamen *Midden-Prijangan* te noemen, ongeveer gelijk aan de nieuwe residentie van dien naam.

Daarop volgt officieel in 1705 *Oost-Prijangan*: Limbangan, Soekapoera, de Galoehsche regentschappen, ten naastenbij overeenkomende met de nieuwe, gelijknamige residentie.

In 't spraakgebruik heetten in de 18e eeuw Bandoeng, Soemëdang en Parakan moentjang (zetel zuid-oost van Soemëdang), dus: Midden-Prijangan, de Bataviasche Preanger; Limbangan, Soekapoera en de Galoehsche regentschappen (Oost-Prijangan) de Cheribonsche Preanger, dewijl zij onder 't opzicht van den resident te Tjërbon waren gesteld. Een korten tijd (1705—1730) stonden de Bataviasche Preanger eveneens onder diens opzicht, daarvoor en daarna onder den gekommitteerde tot en over de zaken van den Inlander te Batavia. Voor de rechtspraak heeft dit deze beteekenis dat de landen onder Tjërbon meer aan zichzelf werden overgelaten, de gekommitteerde was een machtiger heer dan de resident te Tjërbon en kon zich, in de schaduw van den Goeverneur-Generaal, meer vrijheid in zijn bestuur veroorloven.

De resolutie van 1708 bepaalde voor geheel Prijangan (West-, Midden- en Oost-Prijangan) dat de regenten „nevens hare Ombols” ¹⁾ „de civiele en criminele judicature (zouden behouden) over hare onderhoorige Javanen en andere vagabonderende Inlanders die in hare district komen te delinqueren, sonder dat onse bedienden” ²⁾ haar daarmede verder sullen bemoeijen dan met toe te sien dat alles na behoren volgens de Javaanse wetten ofte costumien, na den aart dier menschen geschikt zijnde, kome te geschieden” ³⁾. Voor de regenten van Tjiandjoer c.a. kwam daar nog bij dat zij „van 't voorvallene in hare districten kennis moeten geven aan den Heere Gouverneur Generaal off die Sijn Edelheijt daartoe sal gelieven te committeren”, d.i. de gekommitteerde tot en over de zaken van den Inlander.

¹⁾ Ondergeschikte hoofden.

²⁾ = Compagniesdienaren.

³⁾ De Haan, IV, § 2383.

En nog eens, bij resolutie van 1712, wordt gezegd: „de Hoofden der Priangers zedert den jare 1677 dat die landen door den Sousouhounang door overmagt genoegsaam geabandonneert en daarom door d'E. Comp. tegen de Bantamse landrovers beschermt zijn geworden, altijd op haarselven regt gepleegt hebben.” ¹⁾

Ten aanzien van Midden- en Oost-Prijangan in 't bizonder had de Regeering zich reeds uitgesproken toen zij in 1706 Pangeran Aria Tjërbon tot „Opsigter en Regent over alle de Priangse landen en inwoonders” aanstelde en in zijn instruktie opnam dat de regenten de „quaaddoenders” zouden straffen. Dit is konform vroegere en latere beslissingen. Maar in de instruktie kwam ook 't volgende voor: „Zij (zullen) vooral de quade menschen en roovers of oproermakers als den paap Parwata ²⁾ en alle vijanden van de Comp. en 't Cheribonsche rijk uit haar landen moeten weeren en alle dezelve 'tzij leevende of doot aan den Pangerang Aria Cheribon ofte de Comp* Gezaghebber op Cheribon overleeveren, op poene van anders selver daarover te sullen worden gestraft en uit haar gezag geset.” ³⁾ — Dit gebod wordt niet door de algemeene resolutie van 1708 gedekt, die immers 't straffen van niet-onderhoorigen die binnen 't regentschap kwamen te delinqueeren, aan den regent overliet. De tegenstrijdigheid heeft aanleiding tot een konflikt gegeven. Toen in 1712 een Tjërbonner in Bandoeng had geroofd, liet de resident den man opvatten en naar Tjërbon brengen om daar terecht te staan. De resident handelde dus volgens de instruktie van Pangeran Aria Tjërbon. Maar de regent bezwaarde zich bij de Regeering en stond erop den man te Bandoeng te vonnissen, hij baseerde zich dus op de resolutie van 1708. De Regeering stelde den regent in 't gelijk ⁴⁾, wat met een verwijzing naar deze resolutie zeker te verdedigen was, alleen de interpretatie die zij bij deze gelegenheid van de rechtsmacht der regenten gaf, kon niet door den beugel. Wij komen op dit laatste terug ⁵⁾. Bij dit eene geval schijnt 't gebleven te zijn, wellicht is de resolutie van 1708 sedert algemeen gevolgd.

De instruktie van Pangeran Aria Tjërbon bedoelde ook een soort hooger beroep in te voeren. Na de inheemsche rechtspraak erkend

¹⁾ De Haan, IV, § 2364.

²⁾ Parwata had de Bovenlanden in opschudding gebracht.

³⁾ De Haan, II, p. 250.

⁴⁾ De Haan, IV, § 2385.

⁵⁾ Beneden p. 44.

te hebben, zegt zij: „mits het ook de beledigde ¹⁾ onderdanen der Priangers ²⁾ alsints vrij zal staan, haare klagten, als die na waarheid zijn, aan den Pangerang Aria en Comp^s Gezaghebber op Cheribon te mogen voorbrengen om sijn ordre en uitspraake daarop te erlangen en na te komen" ³⁾).

Dit hooger beroep is door de resolutie van 1712 niet opgeheven, althans, twee jaar later wordt 't door den aftredenden resident van Tjërbon nog als bestaande aangemerkt. Verder hoort men er niet van, mogelijk heeft 't na den dood van Pangeran Aria Tjërbon (1723), die niet vervangen werd, zijn beteekenis verloren.

Mogen de beginselen waardoor de Hooge Regeering zich ten aanzien van de rechtsbedeeling in 't nieuw-verworven gebied liet leiden, thans duidelijk zijn en kan men de kennis van 't onderwerp waarover zij beschikte, uit de gemaakte regelingen voldoende leeren kennen, eerst uit Gobius' geschriften wordt 't klaar hoe 't met de rechtspleging tijdens den overgangstijd werkelijk gesteld is geweest. Een kleine herhaling is hierbij onvermijdelijk. Gobius schreef zijn beide brieven over dit onderwerp op denzelfden dag (26 Maart 1715). De eene was aan den Goeverneur-Generaal persoonlijk gericht, de andere aan de Regeering; de inhoud loopt tot op zekere hoogte parallel. Wij deden reeds een aanhaling uit den brief aan den Goeverneur-Generaal, thans volge iets uit den brief aan de Regeering. Hij schrijft:

„Indien nu de misdaet geoordeelt was, swaerder, namentlijk lijff- of halsstraffe verdient te hebben, hebben sij jaxas verklaart, onbevoegt te sijn, lijff- of halsstraffe te designeren, ten ware dat haar sulcx specialijk geordonneert quam te werden, want anders volgens de Javaense wetten alle lijff- of halsstraffen gedesigneert wierden door de voornaemste Javaensche of andere Mahumetaense papen, en geaprobeert mitsgaders geëxecuteert door en op ordre van die het oppergebied voerde, *ende uijt dien hoofde hebben de Preangse Regenten ook, sedert dat de Preangers onder d'E. Compie gekomen sijn, geene lijff- of halsstraffelijke vonnissen, door de papen aangewezen sijnde, ter executie gebragt als na vorengaende kennisse van den Resident en Pangeran Aria ⁴⁾*, dewelke daarop telkens om soodanigen

¹⁾ Volgens de interpretatie van de Regeering in 1712: „de succumbanten”, de Haan, II, p. 254, noot 1.

²⁾ = Regenten.

³⁾ De Haan, II, p. 254 v.v.

⁴⁾ Kursiveering aangebracht.

executie bij te wonen, 's Comp* wegen twee gecommiteerde afschikte na de plaetse daar het delict geschiet of den delinquant onderhorig was."¹⁾

En verder zegt hij „dat het Mahometisdom maar bij usurpatie met geweld op Java ingevoerd is . . . en dat ook de tijden en alle soodanige consideratiën van wesen verandert zijn, niet alleen sedert het jaar 1680 en 1685, dat alle de Preangers de Comp¹ hebben aangekleeft, maar ook speciaal sedert het contract met den Soesoehoenangh Paco-boewana van A°. 1705, waarbij de Comp¹ haren wettigen souverainen heer geworden is ende gevolglijk nu alleen competeert, alle saken en delicten, bijzonderlijk lijff- en halsstraffelijke misdaden, te doen sententieeren en executeren soos als deselve dat tot welstand van haar landen en volkeren oordeelen te behoren. Ende daaruit hebben de Preangers ook geen dootvonnissen geëxecuteert als met voorkennis van de successive Residenten alhier, genoegzaam dat bevattende voor een soort van approbatie 's Comp* wegen, onaangesien hare actens, die zij van d'E. Comp¹ verkregen hebben, item de p¹ [*provisioneele*] memorie van 21 Maart 1706 ²⁾ haar (*sulca*) speciaal niet gebieden, maar enkelijk melden dat zij hare onderdanen regeeren en straffen sullen in 't civiel en crimineel na de Javaansche wetten. Uijt alle het vorenstaende sal U Hoog Ed. dan volstrectelijk consteren, dat alle lijff- off halsstraffen tot de oppermagt behoren volgens der Javanen costumeu."³⁾

In dezen brief komt duidelijk uit dat de regenten in de Compagnie of haar vertegenwoordiger de voortzetting zagen van 't gezag des Soesoehoenans, zooals dat in de reglementen van Couper was neergelegd. De andere dan lijf- en halsstraffelijke zaken, de zaken der tweede kategorie (zie boven p. 34) werden dus, als tijdens Mataram, door de djaksa's der regenten volgens de Javaansche wetten afgedaan. Hier bleef alles bij 't oude. Wat de berechting der lijf- en halsstraffelijke zaken betreft, kwam er alleen die verandering welke een uitvloeisel was van de veranderde omstandigheden. Vroeger moesten de regenten deze zaken, nadat zij door de djaksa's voorloopig waren onderzocht en lijfstraffelijk bevonden, overdragen aan den Soesoehoenan, de delinquenten werden opgezonden, de vorst sprak recht maar hoorde, alvorens te vonnissen, zijn Mohammadaansche adviseurs. Uit den aard der zaak verviel de opzending, de geestelijken

¹⁾ De Haan, III, § 314, IV, § 2386.

²⁾ Dit is de instructie van Pangeran Aria Tjërbon.

³⁾ De Haan, IV, § 2387.

ter plaatse gaven hun oordeel („door de papen aangewesen sijnde”) en in stede van den vorst sprak de resident 't beslissende woord. Wij zullen later zien dat in Gobius' tijd in Mataram 't zwaartepunt der berechting van den vorst naar de geestelijken verplaatst was, zoodat hij in 't raam van den tijd kon zeggen dat de „papen” 't vonnis aanwezen en dit „na vorengaende kennisse” van den resident en Pangeran Aria werd ten uitvoer gelegd; bij welke executie dan door beiden gezonden gekommitteerden aanwezig waren. 't Geheele proces speelde zich dus binnen de grenzen van 't regentschap af.

De Regeering te Batavia hoorde van Gobius voor 't eerst hoe 't eigenlijk met de rechtspraak in Prijangan gesteld was. Zij verkeerde in de meening dat de „judicature” welke zij in de resolutie van 1708 aan de regenten gelaten had, onbeperkt was. Naar aanleiding van de klacht van den regent van Bandoeng waarvan boven sprake was¹⁾, draagt de Regeering aan den gekommitteerde tot en over de zaken van den Inlander van der Horst op om aan de regenten haar bedoeling in zake die resolutie duidelijk te maken. Daarop schrijft van der Horst aan den regent „dat U E. met de Ombols van Bandong aldaer zelfs over de gemelde doodslagers *naer de Javaense wetten*, sonder na Cheribon te zenden, regt sult moeten doen, mits, *hetselve g'executeert sijnde*, daarvan aan den Resident Cornelis Jongbloed tot Cheribon en den Pangeran Aria Cheribon behoorlijk advijs gegeven werd”²⁾. — 't Behoeft na 't vorenstaande geen verdere toelichting dat de Regeering haar eigen positie ten aanzien der rechtspraak in Prijangan miskende.

Na de Regeering aldus te hebben ingelicht omtrent den waren staat van zaken, gaat Gobius een stap verder. Uit 't geen boven uit zijn geschriften is aangehaald, bleek al dat hij de islamiseerende wending welke in de rechtspleging gekomen was, geenszins toejuichte. „De papen sulcx toevertrouwt werdende, konnen niet geloofd werden daarmede 's Comp^e meeste beste te sullen betragten”, schrijft hij o.a. aan den Goeverneur-Generaal³⁾. Hij herhaalt dat in den brief aan de Regeering en knoopt daaraan 't voorstel vast om in de lijf- en halsstraffelijke rechtspleging wijziging te brengen. Hij stelt voor „dat om de Mahometaanse machinatieën alle occasie te benemen van onder de slegte [= eenvoudige] Javanen⁴⁾ quade

¹⁾ Boven p. 41.

²⁾ De Haan, IV, § 2385.

³⁾ Boven p. 33.

⁴⁾ Ten rechte: Soendaneezen, maar men noemde in dien tijd alle Inlanders van Java Javanen.

denkbeelden te kunnen verwecken, alle lijff- en halsstraffelijke saken, bijzonderlijk over delicten tegens d'E. Comp^{te}, off geheelijk aan de Comp^{te} getrocken, off aan de jaxas gedemandeert soudon kunnen werden, sonder commotie off de minste strijdigheid tegens de oorspronkelijke Javaensche en niet-Mahometaense wetten; dog in het laatste geval, bij beveling aan de jaxas, om soodanige vonnissen niet te executeren als op approbatie vanwege de Comp^{te}.

Zijn voorstel komt dus hierop neer dat hij wil invoeren of Compagniesrechtspraak of terugkeer tot den toestand zooals hij was vóór de Mohammadaansche geestelijken aandeel in de inheemsche rechtspraak verwierven, een toestand zooals die in Mataram vóór Sultan Agoeng bestaan had en in Tjërbon tijdens Gobius' aanwezen nog bestond ¹⁾. Slechts verbindt hij er de goedkeuring van vonnissen door de Compagnie aan.

Hoewel Gobius bizonder tegen 't Mohammadaansch, geestelijk element geporteerd blijkt, mag toch wel waarde gehecht worden aan de bewering van dezen kenner van Inlandsche toestanden dat aan de geestelijken hun aandeel in de rechtspraak „sonder commotie” kon worden ontnomen. Of de geestelijke rechter week bij 't geven van zijn oordeel nog weinig van 't oud-Javaansche recht af, of de nieuwe strafrechtbegrippen waren der bevolking nog weinig vertrouwd. Daar sluit bij aan wat hij twee jaar later in zijn memorie van overgave schrijft: „De Preanger jaxas en . . . regenten, hebben mij absoluut versogt bij haar oud regt van eijgen jurisdictie gemaintineert te mogen blijven”.

Gobius vond aanleiding om zijn beide brieven aan Goeverneur-Generaal en Hooge Regeering met 't in den laatsten bevatte voorstel te richten in een opdracht die hem van 't Kasteel geworden was om een paar zaken die in Prijangan waren voorgevallen, door een vergadering van Prijangansche djaksa's, te Tjërbon bijeengeroepen, te laten berechten. Over deze z.g. djaksa-vergadering komen we hierbeneden nog te spreken ²⁾.

De „paap” Tanoe patra had huisvesting verleend aan een Ooster-Javaan en hem zijn kleindochter ten huwelijk gegeven; Wira wadana was medeplichtig. De vreemdeling gaf voor Pangeran Boemi nata te heeten, hij legde 't er dus op toe in zijn nieuwe omgeving een rol te spelen. De djaksa's leggen beiden beklaagden een geldboete

¹⁾ 't Is niet recht duidelijk wat met de woorden „bijzonderlijk over delicten tegens d'E. Comp^{te}” bedoeld is.

²⁾ Beneden, p. 48 v.v.

op. Gobius teekent in den aan de Regeering gerichtten brief bij 't vonnis aan: „Gevende de Preanger reghters redene van dat gewijsde waeromme sulcx enkel op geldboetens gevallen is, dat Tanoepatra en Wira wadana alleenlijk misdaen hadden in den lantloper Boeminata, soodra hij haar voor soodanigen bekend was geworden, niet te laten packen of dootslaan in plaats van denselven in stilligheijt te laten vertrecken”.

Brief en vonnis werden behandeld in de vergadering der Hooge Regeering (16 April 1715). Zij maakte uit een en ander op dat de djaksa's aan „personen van de geestelijke orde” hoogstens geldboete mochten opleggen, wat niet juist was en door Gobius ook niet was beweerde. De djaksa's mochten in 't algemeen slechts geldboete opleggen. — Op haar verkeerde konkluzie doorgaande, zegt de Regeering dat zij die (vermeende) opvatting der djaksa's niet deelt „met orde dat die exceptie in den aanstaande door gemelte regters geen plaats gegeven sal mogen werden, maar integendeel dat zij tegens alle en een ijgelijk die gepecceert sullen hebben sonder onderscheijd van geestelijke off wereldlijke personen sullen hebben te vonnissen en regt te spreeken na de nature der misdaden en vereijsch van de oude Javaanse wetten”. Ook dit was niet juist. Gobius had uiteengezet dat in Mataram vóór 't doorbreken van den Mohammadaanschen invloed de djaksa's de lijf- en halsstraffelijke zaken wel voorbereidden, doch de vorst recht sprak. En in haar brief aan Tjërbon van 9 Mei d.a.v., waarin de Regeering haar beslissing meedeelt, wordt nog eens gezegd dat zij de (vermeende) bewering der djaksa's als zou zwaardere straf dan geldboete aan „personen van de geestelijke orde” alleen „door voorname Javaanse of andere papen” kunnen worden opgelegd, verwerpt en zij wil niet dat recht gedaan wordt „naar bijzondere wetten van Mahumadaanse papen die in jonger tijden ... tegen het regt der wettige Vorsten soude mogen wesen ingevoerd, 'tgeen wij, sooveel d'E. Comp^{te} aangaat, in genen delen begeren te dulden of gevolgt te hebben”¹⁾.

De Regeering brak zich niet 't hoofd met de vraag hoe die „Mahumadaanse papen” erin geslaagd waren hun bizondere wetten tegen den wil der vorsten ingevoerd te krijgen. Dit was ook niet de voorstelling die Gobius had gegeven; in zijn brief aan den Goeverneur-Generaal toch had hij gezegd „dat (de papen) de Javase Vorsten deden geloven en aannemen” ... enz.²⁾.

¹⁾ De Haan, II, p. 430.

²⁾ De Haan, IV, § 2388; II, p. 427 v.v.

Intusschen, Gobius kon tevreden zijn. De Regeering mocht zijn uiteenzettingen al verkeerd begrepen hebben, zij deed ten slotte wat hij wenschte dat zij zou besluiten: de geestelijken werden uitgeschakeld, de djaksa's zouden de eenige rechters zijn en ook 't *forum privilegiatum* verviel. Hiermee was de rechtshervorming van Sultan Agoeng voor Prijangan ongedaan gemaakt.

De plaats die de resident, namens de Compagnie, als vervanger van den vorst in de rechtspraak had ingenomen, bleef intact. De Regeering gelastte dat konform de instructie voor Pangeran Aria Tjërbon „alle vonnissen van voors(*chreven*) regters (*de djaksa's*) die lijff- of levenstraffe behelsen, of ook wel anders gewesen sullen zijn in misdaden die tegens den Heer of d'E. Comp^{te} zijn begaan, geensints g'executeert sullen mogen werden dan na voorgaande examinatie en bevinding mitsgaders daarop gevolgte nader dispositie tot approbatie of andersints van den Pangeran Aria ende den Resident tot Cheribon of wel (*de*)selve van ons, indien in saken van gewigt en die d'E. Comp^{te} betreffen, tusschen voorm. Pangeran en Resident verschil van gevoelen soude mogen vallen”¹⁾. 't Moet voor Gobius bij 't neerleggen van zijn betrekking een voldoening zijn geweest in zijn memorie van overgave te kunnen neerschrijven: „Soo verre als mij die saek bekend geweest is in den beginne mijner aankomst heb ik die vertoond, aan de hoge regeering van India, welke den resident nevens den pangeran Aria Cheribon daarop hebben geauthoriseerd tot het mitigeeren, altereeren of confirmeeren van alle vonnissen, lijff- of doodstraffen consernerende, soo als U. E. sulcx en meer andere saecken over de Preangers geordonneert sal vinden bij de missive van haar Hoog Ed^{de}, gedateerd 9 Mey 1715.” En verder: „Ik hebbe de Cheribonder en Preanger jaxas altoos gemaintineert bij haar wetten van voor de tijden des Mahomatismos soo veel doenlijk, insonderheijt sooverre als die tot heden aan dese kant van Java in gebruyk gebleven zijn.”

Indachtig aan de vele moeite die de beslechting der tusschen de regenten rijzende geschillen over landen en volkeren haar hadden bezorgd van af den tijd dat zij zich de Prijangansche zaken had aangetrokken, nam de Regeering in de instructie voor Pangeran Aria Tjërbon ook een bepaling ter zake op. „'t Voor-naamste en eerste werk” van hem, bijgestaan door luitenant Lippius „taelkundig en in die contreijen ervaren” zou zijn „hun (*der*

¹⁾ De Haan, IV, § 2389.

Regenten) geschillen over iders hier en daar verloopen volkeren na waarheid (te) onderzoeken, en dan voorts gelasten en besorgen, dat ijder zijne verlopene menschen weer komt te erlangen, gelijk dat al zedert vele jaren doorgaans ¹⁾ de ordres van den Goeverneur-Generaal en de Raden van India aan alle de Preangershoofden hebben geweest" ²⁾. — Doch ook hij kon in die opdracht niet ten volle slagen. Resident Jongbloet (1706—1714) is toen op de gedachte gekomen de djaksa's van alle regentschappen te Tjërbon in rade bijeen te brengen. Hij meende tegen 't onderling twisten der regenten „over landen (en) volkeren ... geen beter middel gevonden (te hebben) tot hare bevrediging en de conservatie van de onderlinge ruste onder de Preangers, als de saecken ten eersten door de Preangse registers te laten onderzoeken en na dit gedane onderzoek ten overstaen van den Pangerang Arria Cheribon, als die de saeke nader geëxamineert en bevonden heeft regt en billijk behandelt te zijn, alsdan ten eersten p' [*provisi-oneel*] te laten afdoen, en, soo ras Haer Hoog Ed^e. g'eerde approbatie gevolgt is, van de voorschreven decissie een Javaensche sententie off sourat coedong bij haer genaemt, met het signet van U. E. [*den Resident*] en den Pangerang Arria Cheribon gecacheteerd, in presentie van alle de Priangse Hoofden aan de triumpheerende parthijen te verleenen en den succumbant tot zijn plicht van gehoorsaamheijt aan te manen, daer zij altoos wel 't beste mede te vergenoegen zijn geweest" ³⁾).

't Heeft er allen schijn van dat Jongbloet bij de vorming van deze djaksa-vergadering 't voorbeeld van de Tjërbonsche rechtbank der zeven djaksa's voor oogen heeft gestaan ⁴⁾, niettemin schiep hij iets gansch anders. De Karta was de oude, Tjërbonsche rijksrechtbank, welker leden, na de verdeling der gronden onder de zonen van den laatsten alleenheerscher, in bepaalde verhouding uit de verschillende takken van 't vorstenbestuur getrokken werden; de vergadering der Prijangansche djaksa's was een nieuw kollege waarin de rechters van verscheidene, onderling onafhankelijke, regentschappen van tijd tot tijd tesamen kwamen met de opdracht, door voorbereidend werk de taak van de uitvoerende macht te vergemakkelijken.

Jongbloet's opvolger Gobijs heeft deze nieuwe adat voortgezet en

¹⁾ D.i. doorlopend.

²⁾ De Haan, II, p. 257.

³⁾ De Haan, IV, § 2364.

⁴⁾ Dit is ook 't oordeel van de Haan, o.c. IV, § 2387.

beveelt haar ook bij zijn aftreden aan zijn vervanger aan. „Want over alle de soodanige saeken (n.l. „alle verdere gemengde saeken van landen en volkeren”¹⁾) verschijnen de Preanger jaxas alle jaren eens op Cheribon, om deselve onder des residents oog af te doen, hetwelke aldus dient onderhouden te werden om alle eendragt en ruste met 's E. Comp' meeste dienste te samen te doen gaen en blijven op een ordentelijken weg tot geduursaemheijt”²⁾). Hij heeft ten aanzien van de djaksavergadering een nieuwe regeling getroffen: „De Preanger jaxas off registers hebben nevens andere Preanger bediendens [= *dienaren*] mede haer gesette tax van coopmanschapen, welke sijlieden voor d'E Comp' jaarlijcx leveren moeten aan haar hoofdregenten.

En daarom heb ik deselve gesteld op een sekeren tijd hier te moeten wesen wanneer omtrent haar leverantie niet te versuijmen is, te weten op nieuwe jaardag of den eersten Januarij om dan hier onder 't ooge van den resident te sitten over alle saecken die er af te doen sijn den tijd van twee maanden, ende na verloop van dien weder na huijs te vertrecken, alschoon er dan nog saeken onafgedaan waeren ten ware er gevaar in tijtstel was. Ende dat om dese redenen dat ik stelle er meer aan de belangen van d'E. Comp' als der Javanen particuliere querellen onder malkanderen gelegen is.”³⁾ M. a. w. Gobius vreesde verachtering in de levering van koopmanschapen bijaldien de djaksa's langer dan twee maanden uit hun regentschap afwezig waren.

Behalve 't onderzoek naar geschillen betreffende landen en volkeren werden aan de djaksa-vergadering nog andere zaken opgedragen naar 't der Regeering of den resident behaagde. Twee zaken waarbij de opdracht van de Regeering uitging, noemden wij reeds boven⁴⁾, de bescherming door een „paap” aan een Javaanschen avonturier verleend, de andere zaak was een geval van vexatie. In nog een ander geval hadden twee lieden van Tjërbon op Prijangansch gebied gedelinquceerd. Volgens de instructie van Pangeran Aria Tjërbon zou die zaak te Tjërbon hebben moeten dienen, volgens de bekende, in 1708 uitgevaardigde en in 1712 verduidelijkte resolutie

¹⁾ Met „gemengde saeken” worden zaken tusschen verschillende regenten of onderhoorigen van verschillende regenten bedoeld, zie de Haan, IV, p. 648, noot 5.

²⁾ Landsarchief Batavia, gedeeltelijk te vinden bij de Haan, IV, § 2391.

³⁾ De Haan, IV, § 2366.

⁴⁾ Boven p. 45 v.v.

der Regeering in 't betrokken regentschap. Gobius bracht haar nu voor de djaksa-vergadering; misschien hoopte hij dat een uitspraak van zoon breed kollege eerder gehoor zou vinden dan 't vonnis van een regentschaps-djaksa. Doch dan kwam hij bedrogen uit; want Sultan Sēpoh wiens onderdanen de veroordeelden waren, weigerde te „obedieeren, maar begeerde dat die saecken in een gecombineerde vergadering door de Preanger en Cheribonder Jaxas gesamentlijk soude afgedaan werden, hetwelk ik ronduijt heb affgeslagen”¹⁾. Gobius, bekend als hij was met 't Inlandsche rechtswezen, zag zeer goed in dat de Sultan zich hier rechtsmacht over Prijangan zocht te usurpeeren. Hij waarschuwt uitdrukkelijk tegen pogingen in die richting; „De Preanger landen en Cheribon dienen altoos ijder op haar selfs geregeerd te werden off men soude seer ligt gelegenheit geven tegens de regel van verdeeltheit tot de overheersching der Cheribonders, welke omdat sij van den eersten voorplanter van het Mahometisdom voortgebragt zijn, ook wel iets meer in het geestelijke menen te besitten als andere Javanen.

Sulcx dient vooral in opmerking dat ieder binnen de palen van zijn jurisdictie gehouden werd.”²⁾

't Is twijfelachtig of resident van Tets (1717—1720) de djaksa-vergadering heeft voortgezet. Hij zegt ergens in zijn memorie van overgave: „De Preanger Hoofden zijn gehouden haer questies, soo se eenige hebben, af te doen ten overstaan van U.E. [*den resident*] en den Pangerang Aria Cheribon Het plaatsen van deselve ter vergadering heb ik U.E. aangewesen.”³⁾ Dit kan alleen slaan op regenten. Een (reeds lang hangend) geschil wordt in 1720 in een gekombineerde vergadering gebracht van resident, de Tjērbonsche vorsten (ten onrechte) en de Prijangansche regenten⁴⁾. Uit een andere plaats in zijn memorie kan afgeleid worden, hoewel 't er niet met zooveel woorden staat, dat hij de djaksa's te Tjērbon liet bijeenkomen⁵⁾. Hoe dit zij, er wordt over de djaksa-vergadering verder niets vernomen, men schijnt spoedig tot de praktijk van vóór Jongbloet te zijn teruggekeerd, immers, in 1700 wordt reeds een regen-

¹⁾ Memorie van overgave, Landsarchief Batavia.

²⁾ Memorie van overgave, Landsarchief Batavia.

³⁾ De Haan, IV, § 2366.

⁴⁾ De Haan, IV, § 2367. — De vergadering had plaats in 't jaar van v. Tets' aftreden. Zij moet onder zijn presidium hebben gestaan, daar de regenten met Nieuwjaar naar de hoofdplaats plachten af te komen.

⁵⁾ De Haan, IV, § 2394.

tenvergadering onder voorzitterschap van den resident te Tjërbon vermeld ¹⁾).

De resolutie van 1708 liet, naar wij zagen, de rechtsbedeeling in Prijangan, zooals zij bestond, voortbestaan. Zij sprak van de regenten „nevens hare Ombols” doch wij weten door Gobius dat de rechtsmacht niet werd uitgeoefend door de regenten zelf, maar door djaksa's. Elk regent heeft zijn eigen djaksa's, had Gobius gezegd. In de djaksa-vergadering te Tjërbon in 't jaar, waarover zooveel is te doen geweest, is uit elk regentschap één djaksa aanwezig, ongetwijfeld de hoofddjaksa, zij noemen zich in de bewaard gebleven vonnissen „alle de Priangse regters”. Omstreeks 1800 wordt in 't regentschap Tjiandjoer één djaksa ter hoofdplaats vermeld en verder nog djaksa's van Tjikēmba, Djampang wetan, Goenoeng Parang, dus *djaksa tjoetak* (distrikts djaksa's) ²⁾. Volgens van Lawick waren er in 1809 in Oost-Prijangan in elk regentschap één groot-djaksa ter hoofdplaats en onder-djaksa's in elke tjoetak ³⁾. Dit schijnt te generaliseerend gesteld. — Bij een plaatselijk onderzoek in Rongga (Bandoeng) waarbij ook de regent tegenwoordig is, zijn twee djaksa's aanwezig (1807) ⁴⁾. — De regent van Bandoeng ten slotte verklaart in 1812 dat er in zijn regentschap twee djaksa's ter hoofdplaats zijn waarvan de tweede de adjunkt is van den eerste ⁵⁾.

Uit dit alles is op te maken dat er in elk regentschap één hoofddjaksa was en er verder djaksa's waren in wisselend aantal, ten opzichte van den hoofddjaksa een ondergeschikte positie innemende en optredende als zijn assessoren.

Nog in 't begin der 19e eeuw hield de djaksa op Maandag en Donderdag zitting en wel in de *bale bandoeng*, d.i. een open gebouw op 't voorerf van de regentswoning ⁶⁾, wat 't daarvan gemaakte gebruik betreft te vergelijken met de Javaansche *paseban* ⁷⁾. De dagen

¹⁾ De Haan, IV, § 2364. — Eenige jaren later, tijdens resident van Soesdijk (1734—1739) wordt een grenskwestie tusschen twee oemboel's zonder djaksa's opgelost, maar zij behoorden tot 't zelfde regentschap, de Haan, IV, § 2352.

²⁾ De Haan, IV, § 2100.

³⁾ De Haan, IV, § 2046.

⁴⁾ De Haan, IV, § 2402.

⁵⁾ De Haan, II, bijlage L, § 11, 32.

⁶⁾ De Wilde, De Preanger Regentschappen 1830 p. 176, aangehaald door de Haan, IV, § 2408.

⁷⁾ Zij werden ook wel *paseban* geheeten. — Als men den toegang tot 't Regentserf door was, bevond zich links de *paseban wetan*, rechts, daartegenover, de *paseban koelon*. Dit was 't kantoor van den djaksa. De Kaboepaten ligt in Prijangan altijd aan de Zuidzijde van de aloen-aloen.

komen overeen met de rechtsdagen van Mataram. Vast staat dat de bale bandoeng 't kantoor was van den djaksa; of dáár oudtijds ook de rechtszittingen gehouden werden dan wel in de open lucht, valt niet uit te maken.

Wat den aard van 't toegepaste recht betreft, alle berichten stemmen erin overeen dat dit de oud-Javaansche wetten waren, doch bijzonderheden ontbreken. Wij zagen in 't vorig hoofdstuk dat er een soort hooger beroep van de vonnissen der Karta bestond, een herbehandeling door dezelfde rechtbank in andere samenstelling na ingewonnen advies bij de djaksa's, o.m. van Prijangan. De Prijangansche djaksa's waren dus met de door de Karta gevolgde procedure vertrouwd, wat op overeenkomst tusschen de Papakēm Tjërbon en de door hen gebezigde rechtsboeken wijst. De duikproef, in de Papakēm Tjërbon uitvoerig beschreven, was in Prijangan bekend. Herbehandeling door den zelfden rechter was onder bepaalde omstandigheden ook in Prijangan mogelijk ¹⁾.

Welke veranderingen er in verloop van tijd in 't toebedeelde recht zijn gebracht, zal wel voor altijd verborgen blijven. De Islamiseerende invloed werd door Gobius teruggedrongen. Doch 't is een open vraag in hoeverre die invloed zich, van onderen op, geleidelijk weer heeft doen gelden. Even wordt de sluier opgelicht omstreeks 1800 in Tjiandjoer. De djaksa — hij draagt den veelzeggenden naam *Manu Kontara* — krijgt 't aan den stok met een zeer Mohammadaansch gezinden patih ²⁾. Zoo men uit dit eene feit een konkluzie kan trekken, zou 't zijn dat tot dat tijdstip de islamiseerende invloed gering moet zijn geweest.

In 1730 keerde Midden-Prijangan onder den gekommitteerde tot en over de zaken van den Inlander terug. Als een uitvloeisel van 't persoonlijk bewind dat deze voerde, bemerken wij sedert meer van ingrijpen zijnerzijds in de handhaving van de rechtsorde. Dat geldt in niet mindere mate van West-Prijangan, dat steeds onder zijn gezag gebleven was. Doch de opgeteekende gevallen — men kan ze gerelateerd vinden bij de Haan ³⁾ — betreffen meestal roofpartijen e.d., die de openbare orde bedreigden. De zorg voor rust en orde bewoog den gekommitteerde om zich met de zaken te bemoeien, niet belangstelling voor de inheemsche rechtspraak als zoodanig. Greep

¹⁾ De Haan, IV, § 2391, ontleend aan de memorie van overgave van Gobius.

²⁾ De Haan, IV, § 2100, 2409.

³⁾ De Haan, IV, § 2373, 2379, 2398, 2399 en wellicht nog andere plaatsen.

hij in, dan werd soms administratief gestraft, soms de zaak aan schepenen overgegeven. Er heerschte verschil van gevoelen in Compagnieskringen over de vraag, welk recht in West- en Midden-Prijangan behoorde te gelden en, bijgevolg, wie behoorde te vonnissen. De resolutie van 1708 is echter nooit ingetrokken. ¹⁾ Afgezien van de, alles tesamen genomen, niet talrijke gevallen dat de gekommitteerde 't noodig vond orde op de zaken te stellen — en in zoo'n geval was er niets dat hem belette te doen wat hij noodig achtte —, zal de inheemsche rechtspleging haar eigen weg hebben kunnen gaan.

Oost-Prijangan, dat steeds onder Tjërbon is gebleven en waar de gekommitteerde geenerlei bemoeienis had, was nog meer aan zichzelf overgelaten. Resident Armenault (1765—1771) verwijst in zijn memorie van overgave voor een juist begrip der verhouding van resident tot de Prijangansche regenten naar een Bataviasche missive van 1712 waarin staat dat de resident (en Pangeran Aria Tjërbon) „geensints het effective bestier en rechtspleging” over Prijangan bezitten, integendeel moeten de regenten „bij hare oude jurisdictie soo in 't crimineel als civiele als van ouds naa de Jav. wetten onverhindert continueeren”. ²⁾ Een zijner opvolgers, van der Beke, haalt dezelfde missive aan (1787). ³⁾ De inheemsche rechtspraak is daar dus ongestoord haar gang kunnen gaan, behoudens natuurlijk de approbatie van lijf- en halsstraffelijke vonnissen.

De *godsdienslige* rechtspraak welker bestaan in Sultan Agoengs tijd, op grond van Gobius' mededeelingen over de toestanden in Mataram, ook voor Prijangan kan worden aangenomen, ⁴⁾ wordt weder vermeld door den regent van Bandoeng in 1812. ⁵⁾ In 't algemeen geldt van haar wat reeds bij Tjërbon werd opgemerkt.

Er resten ons nog enkele sprokkelingen in 't bosch der archiefstukken waar door „Prijangan” 't licht is binnengedrongen.

Bij de Nieuwe Bataviasche Statuten van 1766, nooit officieel in werking getreden maar in de praktijk gevolgd, verkrijgen de regenten van Midden-Prijangan 't recht om buffeldieven tot kettingstraf te veroordeelen; dit is niet handhaving van bestaand, inheemsch recht

¹⁾ De Haan, IV, § 2396 v.v.

²⁾ Landsarchief Batavia.

³⁾ De Haan, IV, § 2395, 2385.

⁴⁾ Boven p. 36.

⁵⁾ De Haan, II, Bijlage L.

maar als een nieuw voorschrift bedoeld.¹⁾ De regent van Tjiandjoer bezat dit recht reeds maar ook vanwege de Compagnie.²⁾

Een commissie, belast met een onderzoek naar den staat der Bataviasche regentschappen (Midden-Prijangan) alsmede de „Jaccatrasche Bovenlanden” (waartoe West-Prijangan behoorde), de commissie-Thalman c.s. komt in 1807 o.a. in Bandoeng en maakt van haar inspectie-reis gebruik om eenige door den opziener aldaar gerapporteerde moorden en diefstallen plaatselijk te onderzoeken. „Met overeenkomst van den Regent [*die 't gezelschap begeleidde*] en de beide present zijnde jaxas of zoogenaamde inlandse fiscaals beslist (*zij*) volgens de Mahometaanse wetten”, tot basis nemend 't rapport van den opziener.³⁾ Dit is dus gelegenheidsrechtspraak, van een pangoeloe wordt niet gerept en wat de commissie onder Moham-madaansche wetten verstond, is niet uit te maken.

Tegelijkertijd vernemen wij dat vijf personen, die zich aan straat-roof hadden schuldig gemaakt door een „inlandsche commissie” gevonden zijn, „bestaande uit den Hogen Priester en twee jaxas of zogenaamde fiscaals”. De straf was rotanslagen bij wijze van correctie en veroordeeling tot den ketting „mits approbatie Hunner Hoog Edelheeden” [de Regeering te Batavia].⁴⁾

Bij dezelfde gelegenheid wordt gemeld dat een moordenaar „door een daartoe benoemde commissie, bestaande uit den hoogepriester, vieschaal etc., gecondemneert (*wordt*) volgens hunne mahomitaansche wetten in een geldboete van Rds 32 ten vaveure van de omgebragte zijne geparronteerde”.⁵⁾

De zelfde commissie-Thalman teekent aan dat, bij 't aandrijven van een lijk, door een „commissie bestaande uit priesters en Hoofden” lijkschouwing plaats heeft. 't Zelfde was reeds door den adjunkt-gekommitteerde van Lawick gezegd „volgens den ouden gebruiken” te zijn.⁶⁾ Men wist dus van commissiën, misschien brachten zij Thalman op 't denkbeeld 'tzelfde te doen.

Eenige lijn valt overigens in deze rechtspraak van commissies *ad hoc* niet te onderscheiden.

Nog zonderling is een advies van de panghoeloe's der regent-

¹⁾ De Haan, IV, § 2399.

²⁾ De Haan, IV, § 2422.

³⁾ De Haan, IV, § 2402.

⁴⁾ De Haan, IV, § 2406.

⁵⁾ De Haan, IV, § 2408.

⁶⁾ De Haan, IV, § 2404.

schappen Tjiandjoer, Bandoeng, Soemëdang en Parakan moentjang gezamenlijk uitgebracht aan den gekommitteerde in 1805. In dit stuk worden eerst allerlei knevelarijen door 't hoofd van Timbang antën (Bandoeng), vooral in zake de koffiekultuur bedreven, beschreven en dan zeggen zij: „waarom wij gezamentlijke Panghoeloes U Depattij [*den Regent*] en den Heer Commissaris [*den gekommitteerde*] verzoeken, dat hij, volgens de Mahomettanse wet, mag gestraft worden volgens dewelke hij al het geld zo onregtvaardig genooten, wederom terug moest geeven, waar na hij vervolgens als iemand die steeld gestraft moet worden, het zij in het blok, aan den Lijve, dan wel het hair aff te scheeren”.¹⁾

In de inheemsche rechtspleging was voor een advies in dezen vorm, door de panghoeloe's van vier regentschappen tesamen, geen plaats; 't stuk moet zijn ontstaan danken aan een verzoek van den gekommitteerde of diens adjunkt. De panghoeloe's, drieerlei straf naar keuze voorstellende, wenschen blijkbaar den gekommitteerde ter wille te zijn. Een geestelijke rechtbank vormden zij tesamen stellig niet en hun raad is ook niet op de Mohammadaansche wet gegrond. 't Kaalscheren van 't hoofd wordt door Raffles als straf op politieke misdrijven in Oost-Java vermeld.²⁾

Daendels heeft ook in Prijangan groote veranderingen in de inheemsche rechtspraak gebracht en haar einde voorbereid. De „beslissing van civile en huishoudelijke zaken” werd aanvankelijk ongemoeid gelaten. Voor de behandeling van „alle criminele delicten”, gepleegd in de onder Batavia ressorteerende regentschappen, werd nog in 't jaar van zijn optreden een „ambulant gericht” ingesteld, verschillend van samenstelling naar gelang van 't regentschap waarin 't misdrijf gepleegd was. Leden waren de prefekt (tevens voorzitter), de regent, de hoofdpanghoeloe („hoge priester”) en twee opzieners. De prefekt of de opziener wonden informaties in zoodra een delikt was gepleegd, de laatste bracht de zaak in staat van wijzen. De aangeklaagde werd niet gekonfronteerd met aanklager en getuigen, 't door den opziener „gehouden onderzoek” werd ter beslissing aan 't gerecht voorgelegd. Nopens de toepassing der straf op een of ander misdrijf werd bepaald „zich, voor zoover hieraan kan en mag worden gedefereert, te gedragen overeenkomstig de inlandsche wetten

¹⁾ Translaat, te vinden in Bijlagen Resolutieën Batavia 1805, Landsarchief Batavia.

²⁾ Raffles-History of Java, uitgave 1817, vol. I, p. 321.

en gebruiken, die tot dusverre ten regel hebben gestrekt." Na fiat executie van den Goeverneur Generaal werd 't vonnis ten uitvoer gelegd „zullende het gerecht zich overigens zooveel doenlijk moeten houden aan de form van rechtspleging, door den Souverein voorgeschreven". In Oost-Prijangan werd deze regeling 't volgend jaar ingevoerd. Een ruime plaats was open gelaten voor 't administratief gezag, er werden zelfs lieden tot de galg veroordeeld zonder vorm van proces.

De kenmerken van deze rechtspleging waren spoed en eenvoudigheid, om niet te zeggen vormeloosheid; er rezen weldra bedenkingen tegen ¹⁾).

Wat andere dan krimineele delikten betrof, deze bleven aan den djaksa, totdat 't Engelsche tusschenbestuur ook daarin verandering bracht. Volgens de definitieve regeling van 1814, waarop na 't herstel van 't Nederlandsche gezag is voortgebouwd, werden distrikts-, regentschaps- en landraden ingesteld met opklimmende bevoegdheid zoowel in civiele als krimineele zaken. 't Tijdperk der inheemsche rechtspraak was hiermee afgesloten.

Alleen de godsdienstige rechtspraak bleef onveranderd en is dat, behoudens 't reglement op de zg. priesterraden op Java en Madoera van 1882, gebleven.

Curiositeitshalve zij de mededeeling van de Haan vermeld ²⁾) dat in November 1814 djaksa en panghoeloe te Buitenzorg in moordzaken e.d. boeten bepaalden in *onta's* (= kameelen), groot 1¼ Spaansche mat. — Dit zal wel zoo moeten worden verstaan dat zij den landraad tot 't opleggen van den bloedprijs (Arab. *dijah*) adviseerden.

Ten slotte worde hier nog iets gezegd van *Dramajoe*, *Gëbang* en *Losari*.

Tot *Dramajoe* behoorde de landstreek tusschen Tjipamanoekan en Tjimanoeck, op 't land beOosten deze laatste rivier maakte Tjërbon aanspraak. — Gëbang lag aan de kust ten Oosten van Tjërbon en strekte zich zuidwaarts tot in Soendaasch gebied uit (tegenwoordig distrikt Rantjah van de afdeeling Tjiamis), Losari vormde een klein gebied tusschen Gëbang en 't Tëgalsche.

Gobius zegt in zijn memorie van overgave: „Alle de voorschreven Preanger landen sijn gelaten en moeten geregeerd werden na de oude

¹⁾ De Haan, IV, § 2682 v.v.

²⁾ De Haan, IV, § 2411.

tijd dat den Sousouhounan het oppergebied over deselve gehad wetten en costumen soo als sulx gepractiseerd geworden is in den heeft" ¹⁾, na in de voorafgaande opsomming niet alleen de regentschappen van Midden- en OostPrijangan genoemd te hebben maar ook Darmajoe, Gëbang en Losari. Hoewel niet tot Prijangan behoorende, mag uit de woorden van Gobius worden opgemaakt dat hij heeft willen zeggen dat „de oude wetten en costumen” in de drie genoemde landschappen op dezelfde wijze als in Prijangan werden betracht. In alle drie werd een meer of minder breede kuststrook door Javanen bewoond, 't landsbestuur was Javaansch.

De Papakēm Tjërbon noemt de djaksa's van Darmajoe en Gëbang als rechters die de vonnissen der Karta konden toetsen naast die van Prijangan. Van hen geldt dus 't zelfde als reeds van hun Prijangansche ambtgenooten opgemerkt, n.l. dat er overeenkomst moet zijn geweest tusschen de Papakēm Tjërbon en de door hen gebezigde rechtsboeken ²⁾. De staatkundige positie welke Darmajoe en Gëbang zoowel onder Mataram als onder de Compagnie innamen, toont ook de meeste gelijkenis met de Prijangansche regentschappen, de djaksa's zullen daar een positie hebben gehad als in Prijangan. Van een Karta kan geen sprake zijn.

't Gebied dat door de tegenwoordige residentie Krawang wordt ingenomen, was uiterst schaars bevolkt. Mataramsche vorsten hadden er volkplantingen van Javanen tot stand gebracht, 't Zuiden was Soendaneesch ³⁾. Mataramsche goeverneurs hadden er geregeerd maar ook Tjërbon meende er rechten te kunnen doen gelden en heeft er plaatselijk en tijdelijk gezag geoefend. Wat de rechtsbedeeling betreft, kan de toestand er weinig verschild hebben van Dramajoe. De resolutie van 1708 ⁴⁾ handhaafde ook voor dit gebied (Pamanoekan, Tjiasēm, Tandjoeng poera) de eigen judicature, evenals trouwens voor Dramajoe en Gëbang. De inneming van Compagnieszijde is er in de 18e eeuw over 't algemeen verder gegaan dan in Prijangan.

¹⁾ Landsarchief Batavia.

²⁾ Boven p. 11 en 52.

³⁾ Hierbij in aanmerking te nemen dat in de 17e en 18e eeuw de grenzen tusschen Krawang en Prijangan anders liepen dan thans.

⁴⁾ Boven p. 40.

DERDE HOOFDSTUK.

Mataram, Soerakarta, Jogjakarta.

Afkortingen:

van Goens. „Reijsbeschrijving van den weg uijt Samarangh, nae de Konincklijke hoofdplaats Mataram, mitsgaders de zeeden, gewoonten ende regeringe van den Sousouhouan, groot machtigste koningh van 't eijlant Java“, opgesteld in 1656, uitgegeven naar 't handschrift in 't Rijksarchief door P. A. Leupe, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië deel IV, p. 302 v.v.

Met wijzigingen uitgegeven door den schrijver (Rijkloff Volckertsz. van Goens) onder den titel: Javaense Reyse // Gedaen van Batavia Over Samarangh Na de Koninklijke Hoofd-plaets Mataram, door de Heere N. N. in den Jare 1656. Dordrecht 1666¹⁾.

van Goens Java. „Corte beschrijvinge van 't eijland Java, derzelve provintiën, landdeelingen, rijkdom en inwoonders, soodanich 't zelve nu bevonden ende geregeert wert“, 1656. Naar 't handschrift in 't Rijksarchief uitgegeven door P. A. Leupe in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië deel IV, p. 351 v.v.

Beide werken worden uit de Bijdragen aangehaald.

Rouffaer Vorstenlanden. Artikel „Vorstenlanden“ in Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië. *Eerste* druk, deel IV, p. 587 v.v. door Dr. G. P. Rouffaer. 1905.

Rouffaer Winter. „Beknopte beschrijving van het hof van Soerakarta in 1824“ door J. W. Winter, met voorwoord en eenige noten van Dr. G. P. Rouffaer, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, deel LIV (1902).

De Javaansche reize naar de koninklijke hoofdplaats Mataram die de heer N. N. in 1666 te Dordrecht deed verschijnen, moet voor de Hollanders dier dagen geweest zijn als de ontsluiting van een tooverrijk. En al hebben wij sedert nog zooveel over Java en de Javanen vernomen, zijn korte verhandeling is nog als een openbaring voor wie het heden met 't verleden vergelijken wil. Zijn beschrijving is zoo rijk aan gegevens in beknopte vorm dat zij naast mededeelingen uit later tijd gelegd, nog steeds aan waarde wint. Hadde hij alles willen zeggen wat hij wist, veel wat nu nog onopgehelderd is en misschien altijd blijven zal, zou ons nu duidelijk zijn.

¹⁾ Gedrukt in 1667.

Een ander verdienstelijk man, J. W. Winter, heeft een beschrijving nagelaten van 't hof te Soerakarta in 1824. De omstandigheden waren inmiddels veranderd. Sedert jaren waren er Nederlandsche vertegenwoordigers in Soerakarta en Jogjakarta gevestigd, ook de man die deze beschrijving vervaardigde, was als translateur voor de Javaansche taal de rechterhand van den resident geweest en kon door zijn langdurig verblijf van Soerakartasche instellingen op de hoogte zijn. Zijn werk heeft lang in de archieven gesluimerd maar heeft ten slotte 't fortuin gehad tot nieuw leven te worden gewekt door Dr. Rouffaer, die 't stuk heeft uitgegeven na er onder den bescheiden naam „Noten" een uitvoerige toelichting aan te hebben toegevoegd.

Er was in de bijkans twee eeuwen die beide geschriften scheiden, in den politieken toestand der Javaansche rijken veel veranderd, maar als men de inheemsche instellingen vergelijken gaat, is in 't nieuwe 't oude zeer goed te herkennen. Dit geldt ook van de rechtspleging.

Een derde belangrijke bron voor de kennis van 't Javaansche rechtswezen moet buiten 't oude Mataram worden gezocht, 't is de organisatie van de rechtspraak die Sultan Agoeng in zijn Soendaasch wingewest tot stand bracht. Immers, 't is niet wel aan te nemen dat deze verandering in Mohammadaanschen geest in Prijangan zou zijn volvoerd wanneer niet eerder in de kern des rijks een soortgelijke reorganisatie haar beslag had gekregen.

Van Sultan Agoeng is bekend dat hij een overtuigd Mohammadaan was. Verschillenden reizigers is dat opgevallen. Balthazar van Eyndhoven vertelt in 1615 van den toen pas opgetreden vorst dat zijn „regeringhe, bestaat niet alleen aan sijn persoon, maar mede aan dus [lees: dies?] twee raedtsheeren ghenaeamt *Kalifagypan* ¹⁾, dat den oppersten paep is, een beleeft man, ende aan den Gouverneur Generaal ²⁾ ghenaeamt *Kiay Sorandanj* ³⁾, twelck twee oude mannen zijn . . . wat de voors. Raden doen, bevalt den Keyser wel, alsoo hij jonck is, omtrent 23 jaren oudt, vreedt van ghesicht als een turck, ende aen haar raffere [ren?] alle zinnne saecken, met weten van Zijn Majesteyt als ick selve bevonden hebbe" ⁴⁾.

¹⁾ *Kalifah Imam, kalipah imam*. De titel is zonderling. Volgens de Mohammadaansche wet behoort de moslimsche gemeente in haar geheel te worden bestuurd door een *imam*-voorganger, die beschouwd wordt als *chalifah*-plaatsvervanger van den Gezant.

²⁾ De patih, vermoedelijk de binnen-patih.

³⁾ *Kyai Soerandani*.

⁴⁾ De Jonge, Opkomst van 't Nederl. gezag in Oost-Indië, deel 4, p. 58.

Toen de Haan in 1622 de hofreize ondernam en in de Vastenmaand te *Karta*, de hoofdplaats van Mataram aankwam, moest hij tot na de Vasten wachten alvorens ontvangen te worden, de Vorst nam de Vasten in acht, deed geen staatszaken af en had hoewel 't seizoen verliep, zijn krijgstoct tegen Soerabaja tot na *lèbaran* uitgesteld.

Altemaal bewijzen dat hij een nauwgezet Mohammadaan was en zeker 't oor geleend zal hebben aan de vertoogen van zijn oppersten geestelijke als deze den staat meer in overeenstemming met de Mohammadaansche wet wilde ingericht zien. Er pleit dus veel voor dat 't invoeren van Mohammadaansche elementen in de rechtspleging ook in de kern van Mataram aan Sultan Agoeng moet worden toegeschreven. Vast staat 't evenwel niet, de mogelijkheid moet open gelaten worden dat de hervorming van een voorganger dateert, met name de Senapati, op wiens optreden zoo ten volle toepasselijk is:

Das Alte stürzt, es ändert sich die Zeit
Und neues Leben blüht aus den Ruinen.

Gemakshalve, om niet telkens voorbehoud te maken, nemen wij verder aan dat de hervorming op Sultan Agoengs naam moet worden gesteld.

In de reisbeschrijving van Rijckloff van Goens komt een levendige schildering van een vorstelijke rechtszitting in Mataram voor tijdens de eerste regeeringsjaren van Mangkoe rat²⁾. Wij veroorloven ons haar hier grootendeels over te nemen:

„Den Koninck op d' ordinaire justitie daegen te voorschijn comende³⁾, wert alle 't geraes van gommen, bommen, trommen ende alles wat gebaer maect, stil gehouden. Den Koninck stelt sich op een verheven soomerhuys⁴⁾, met zijn ordinair lijffwaght verselt, op sodanigen plaats dat hij de gevangens bequaemelijk sien can. Dese gevangens sijn seer cruel gecluystert, ... Dus gebonden ende geknevelt werden de misdadigers als beesten op haer buijck plat neder voor den Koninck geworpen, omtrent vijfich treden van zijn persoon. Hier komt dan den fiscael met zijn aenklachte, laetende zijne

¹⁾ De Jonge, Opkomst enz., deel 4, p. 300, 302, 312.

²⁾ De hofreizen van van Goens hadden plaats in de jaren 1648, 1649, 1650, 1651, 1652, 1654. Hij zelf zegt vijf maal de reis te hebben gedaan.

³⁾ Dit was op Donderdag, van Goens 314; hij merkt nog op: „daer [de weekelijkse justitie] se seer presijs in zijn, om 't land van geboefte te suyveren", van Goens 337.

⁴⁾ De *sittingil*.

getuigen, die niet minder dan 3 onbemaechschap moogen zijn, soo verre van hem, dat haer onmogelijk zij te hooren wat tegens de May¹. gesproocken wert. Den fiscael zijn aenclachte gedaan hebbende, moet stil blijven sitten, tot dat hem van den Koninck weder gevraecht wert. Middelerwijl roept den Koninck een zijner heerlijkste grooten, die 't hem behaecht, en send die tot den misdadiger, hem te vraegen om wat reeden hij dus gebonden en gevangen is: maer eer d' antwoord des misdadigers voor den Koninck comt, soo send hij een voornaem ander heer van de wijste ende oudste, om de getuijgen t' examineren tegens de aenclachte, . . . ; middelerwijl compt den eersten uijtgesonden heer den Koninck rapporteren de antwoorden des delinquents op de vraegen hem voorgestelt, ende eijndelijk den anderen met het antwoord der getuijgen. Dese getuijgenis examineert den Koninck met de confessie, houdende daer over eenige discoursen met zijn grooten, zoo 't hem behaecht, dat seer weijnich als in swaere saecken van grooten naesleep geschiet. Den Koninck gemediteert hebbende, doet door den aenklaeger de getuijgen zijn gramschap aenseggen, met uijtroeijng van haer geslachten, soo zij hem quade justitie doen spreekken, gevende voorts deselven bevel, met de executie voort te gaen: dat mijns wetens noijt geschiet, ofte de getuijgen comen met des misdadigers confessie meerendeels overeen; des niet, moeten de getuijgen van haer reedenen noch getuijgenis brengen, die crachtich genoeg is den misdadiger te overtuijgen, die dan oock veel cruelder gedoot wert, sonder dickmael zijn vader, vrouwen, moeder ende kinderen te verschoonen: 't welck oorsaek is dat de getuijgen haer niet licht laeten gebruijcken, ende veel fouten door de beugel loopen, die den Koninck niet aengebraght werden." ¹)

Iets verder zegt hij dat er zijn „omtrent 4000 ²) onderschouten, die ook onder 4 aparte hoofden ofte opperschouten ten Hoove resideerende, verdeelt zijn; dese loopen met heele troupen door 't land als jachthonden, om te sien en te hooren watter passeert. Desen zijn 't die d'aenclachte voor den Koninck doen van alle saecken; haer worden oock alle delinquanten overgelevert, ende de getuigen met de informatiën daer nevens gesonden. Dese gasten zijn met eenen,

¹) Van Goens, p. 315 v.v.

²) Aldus in 't handschrift; in de gedrukte uitgave (Javaense Reyse) staat „ten minsten 6000", Rouffaer Vorstenlanden, p. 634, noot 2.

als hier vooren geseyt ¹⁾), de executeurs ofte beulen van des Koninghs justitie." ²⁾)

In den laatsten zin kunnen alleen de *opperschouten* ten Hove bedoeld zijn, de voorafgaande zin („desen zijn 't die d' aenclachte voor den Koninck doen") slaat dus ook op hen. Daarentegen ziet de nu volgende zin: „Deselve moogen in alle vergaderingen vrij incomen, ende vragen watter te doen is; selfs bij de grootste heeren van 't lant, soo dat dit volck seer gevreest ende gehaet wert", weer op de *onderschouten*.

Aangezien nu eerder gezegd wordt dat de „fiscaelen" zijn scherp-rechters, executeuren van 's Konings wil en aanklagers ³⁾), is dus fiskaal of djaksa en opperschout 'tzelfde ⁴⁾). De onderschouten zijn speurders.

Tijdens Mangkoe rat hadden de vier djaksa's dus tot taak de rechtszaken die uit alle hoeken van 't rijk ter hoofdplaats werden aangebracht, in ontvangst te nemen en voor de openbare terechtzitting, waar de vorst recht zou spreken, gereed te maken. Zonder twijfel raadpleegden zij daarbij rechtsboeken, wellicht evenals in Tjërbon *papakēm* genoemd, doch een onderzoek daarnaar heeft nog niet plaats gehad.

Maar al zal de djaksa in zijn „aenclachte" op de terechtzitting den rechtsregel hebben vermeld die op 't onderzochte geval toepasselijk was, de wijze waarop 't proces verder verliep, toont wel aan dat de vorst zich bij de beoordeeling van 't feit en de oplegging van straf daaraan geenszins gebonden achtte. Niets komt in van Goens' beschrijving zoo duidelijk naar voren (men moet haar in haar geheel lezen) als dat 't geheele rijk verpersoonlijkt was in den vorst, hij is 't rijk en er kan slechts welvaart en gerechtigheid heerschen door hem. De vorstelijke rechtspraak vormt deel van de uitoefening en de handhaving van *zijn* gezag. Mangkoe rat zegt 't zelf aan van Goens: „mijn volck heeft als ghijlieden niets eijgen" ⁵⁾). Deze beschouwing van den Staat is Indisch, niet Indonesisch, zij sluit in dat de vorst recht schept. Er zijn rechtsboeken en de djaksa verschaft inlichting omtrent hun inhoud; zij belichamen de traditie en een goed vorst houdt de traditie in eere, hun voorschriften zijn

¹⁾ Kursiveering aangebracht.

²⁾ Van Goens, p. 320.

³⁾ Van Goens, p. 315.

⁴⁾ Konform Rouffaer Vorstenlanden, p. 634.

⁵⁾ Van Goens Java, p. 367.

verweven met religieuse voorstellingen die ook tot den vorst spreken en als zoodanig vertegenwoordigen zij voor hem zedelijke waarden, maar met dat al, volstrekt bindende voorschriften bevatten zij niet. 't Hangt ten slotte van de persoonlijkheid van den vorst af, in hoeverre hij de traditie volgt. Er blijkt uit niets dat er een geijkte papakēm was waaruit de vorst bij uitsluiting de traditie wenschte te hooren; integendeel, de wordingsgeschiedenis der Papakēm Tjërbon wijst er veeleer op dat meerdere papakēms dooreen gebruikt werden, zooals nu nog op Bali. Eén Rijkspapakēm met officieele sanktie past niet in een rijk waar de vorst de bron is van 't recht. Voorwaar, Mangkoe rat moest wel in botsing komen met den Islām!

Na de beschrijving van 't vorstelijk gericht laat van Goens de woorden volgen: „ook weet men hier van geen ander straffen dan de doot” ¹⁾ en somt dan eenige feiten op die met den dood worden gestraft: diefstal van vee, overspel, „huijsbraeck” „op de daet gevat”, „wie qualijk van de Maij”. des Koninghs spreekt” enz. 't Is echter duidelijk dat er nog andere rechtszaken geweest moeten zijn dan deze en de djaksa's ook daarin een rol te vervullen hadden. De woorden van Gobius mogen in dit verband nog eens worden aangehaald: „de gesubordineerde jaxas welke laatste alleen vonnisdien over alle civiele questiēn wegens landen, volkeren, goederen &”, mitsgaders examineerden alle soodanige saken als aan haar door den Souverain gedemandeert wierden, dog met haar vonnissen nooit verder gaende als tot geldboetens, ende wanneer sij de saek lijff- of halsstraffelijk bevonden, wierde de enqueste aan den oppergebieder bekent gemaekt ende versogt diens goetvinding en vonnis” ²⁾.

van Goens, zich tot de beschrijving van een vorstelijke rechtsoefening bepalende, spreekt alleen van lijf- en halsstraffelijke zaken en heeft ook verder aldoor de daden van booswichten op 't oog ³⁾; Gobius bevestigt, in andere bewoordingen, dat *deze* zaken door den vorst zelf werden berecht en geeft tevens een omschrijving van de taak van den djaksa ten deze welke 't door van Goens gezegde volkomen dekt, maar bovendien leert hij dat andere dan lijf- en halsstraffelijke zaken door de djaksa's zelf werden afgedaan en voor deze zaken

¹⁾ Van Goens, p. 316.

²⁾ Boven p. 32.

³⁾ Z66 de beschrijving van 't werk der onderschouten; de opmerking dat er geregeld 's Donderdags gerecht wordt gehouden omdat men 't land van geboefte wil zuiveren, zie boven.

pradata.¹⁾ — Lichtere ruzies tellen niet: als een schuldeischer en een schuldenaar elkaar schelden en slaan en de kleederen van 't lijf halen, is dat padoe.

De vorst was 't rijk, zeiden we boven. Hij handhaaft de orde in 't rijk, hij treedt op tegen alles wat die orde in gevaar brengt of 's Lands welvaren bedreigt. Verontrusting van 't Land, aanslagen op lijf en goed (onder bepaalde omstandigheden), belaging van den troon, kortom, alles wat de Oeṇḍang-oeṇḍang Mataram „pradata” noemt, is 's vorsten zaak of landszaak, want vorst en land zijn identiek. Der onderdanen zijn de onderlinge ruzies en geschillen, de onaangenaamheden die geburen elkander aandoen, in één woord de padoe-zaken. In 't Nederlandsch kunnen dus beiden omschreven worden als vorsten-zaken en onderdanen-zaken. Boven bleek reeds dat de zaken die de vorst berechtte, lijfstraffelijk waren, de djaksa's legden slechts boete op. Wij komen dus tot deze gelijkstelling: Lijfstraffelijke zaak = Vorstenzaak = Pradata, Boete zaak = Onderdanenzaak = Padoe.

Pradata beteekent in 't oud-Javaansch: vertellen²⁾. Naar Prof. Hazen opmerkt, kan 't als rechtsterm aanduiden: (bij den vorst of den rechter) een zaak voorbrengen of aangeven³⁾, dus 'tzelfde als in de Papakēm Tjërbon met „matang” wordt uitgedrukt. Alleen afgaande op de beteekenis der woorden zijn dus pradata-zaken de zaken waarvan aangifte wordt gedaan, padoe-zaken kamp-zaken. 't Essentieele verschil ligt echter in wat de Nederlandsche tekst zoo juist zegt: zaken die den vorst al dan niet aangaan.

De beteekenis van 't woord „pradata” verzet er zich niet tegen 't op elke aangifte van een zaak toe te passen, 'tzij vorsten- of onderdanen-zaak. In 't achttiende-eeuwsche wetboek *Nawala Pradata*, dat hier beneden nader besproken zal worden, zegt de vorst, zich tot den djaksa richtende: gebruik 't in mijn Pradata. Hier is pradata de naam van 't hof waar de djaksa recht spreekt. 't Kennisgeven ten kantore van den djaksa is dus overgebracht op de plaats waar de kennisgave geschiedde en werd afgehandeld. Een moderne tegenhanger van deze afgeleide beteekenis levert 't woord *rapot* (Nederlandsch „rapport”) — rapport doen, rapporteeren. Maar zoo heet ook plaatselijk de op gezette tijden gehouden bijeenkomst ten huize van Inlandsche bestuursambtenaren, vulgo „koempoelan”.

¹⁾ Hazen, p. 50.

²⁾ Juynboll, Oud-Javaansch-Nederlandsche woordenlijst s. v.

³⁾ Hazen, p. 146.

De naam Pradata voor 't djaksa-gerecht wijst dus op een van vroeger bestaand gebruik om 't aangeven van een rechtszaak ten kantore van den djaksa in 't algemeen „pradata” te noemen. Daar nu de djaksa in Mataram de vorstenzaken doorgaf, in van Goens' tijd aan den vorst, later aan de Soerambi (zie beneden), behield hij ter berechting alleen de padoe-zaken. Zoo kon 't gebeuren dat de rechtbank voor padoe-zaken Pradata kwam te heeten.

Wat nu de berechting van beide categorieën betreft, Gobius weet niet beter of de pradata-zaken zijn altijd berecht door den vorst, de padoe-zaken door den djaksa c.s. Er dient hierbij gezegd te worden dat hij 't oog had op Mataram, want in Tjërbon was de toestand geheel anders, naar wij zagen. Met Sultan Agoeng begint dan de periode dat de vorst, als rechter zittende, den raad inwint van Mohammadaansche adviseurs. Gegeven 't zeer despotisch karakter van zijn zoon en opvolger Mangkoe rat en diens vijandschap tegen de „papien”, is wel aan te nemen dat naar raad van die zijde weinig geluisterd werd. De beschrijving van van Goens levert m.i. daarvan de bevestiging. Doch op den duur was de opkomende, Mohammdaansche vloed niet te keeren. Onder zijn opvolgers heeft 't gezag der geestelijke heeren zich hersteld en uitgebreid.

Berechting van pradata-zaken elders dan te Mataram was niet geoorloofd. „Niemant van 't geheele land heeft halsrecht aen hem selver ofte autoriteit ende commissie iemand te dooden, maar wel een ijder in zijn landvooghdij om te laeten vangen en binden, ende soo voort nae de Mataram op te brengen”¹⁾. 't Is duidelijk dat de 4000 onderschouten die als jachthonden door 't rijk joegen op zoek naar zaken, pradata-zaken moesten opsporen, daarvan moest immers „aenclachte voor den Koninck”²⁾ worden gedaan³⁾.

De padoe-zaken waren dus niet gecentraliseerd. van Goens zwijgt erover, voor den vorst waren zij van geen belang en Gobius verzekert van Prijangan uitdrukkelijk dat zij bij de djaksa's in de regentschappen gebleven waren. In de verder af gelegen provincies werden die zaken plaatselijk afgedaan, de boepati's dier landstreken hadden

¹⁾ Van Goens, p. 315.

²⁾ Kursiveering aangebracht.

³⁾ Van Goens, p. 320. — Ik zie niet voorbij dat van Goens alleen de doodstraf noemt. Mangkoe rat paste echter altijd de doodstraf toe. Acht men de konklusie dat *alle* pradata-zaken naar de hoofdplaats werden opgezonden, te gewaagd, dan staat toch vast dat de *belangrijkste* pradata-zaken naar Mataram gingen.

dus hun eigen djaksa's, de djaksa's ten Hove behandelden alleen de padoe-zaken uit de *nagaragoeng*, mogelijk met vrijheid voor de bewoners van *mantjanagara* en *pasisiran*¹⁾ om hun zaken ook bij hen voor te brengen, althans, men leest in de Nawala Pradata, editie 1818 art. 33 dat zaken tusschen lieden uit de mantjanagara onderling (pasisiran waren er niet meer) door de Pradata werden behandeld in den tijd waarop men gewoon is ter gelegenheid van Garëbëg Moeloed naar de hoofdplaats op te komen²⁾. Zaken tusschen lieden van de mantjanagara en van Soerakarta zelf kwamen altijd voor de Pradata.

Wij kwamen in 't eerste hoofdstuk tot 't besluit dat de verandering, welke zich in Tjërbon omstreeks 't midden der 18e eeuw voltrok en in de Papakēm Tjërbon bekijfde, hierin bestond dat de lijf- en halsstraffelijke zaken voortaan door de vierschaar der pangoeloe's werden berecht, de overige zaken bleven bij de Karta³⁾. De aard en beteekenis van deze hervorming wordt nu pas recht klaar. Immers, de lijf- en halsstraffelijke zaken waren de pradata-zaken, de vorstelijke rechtsoefening, in Mataram sedert Sultan Agoeng onder invloed, later, naar wij zien zullen, grootendeels in handen der geestelijken. Dit proces had zich voltrokken, toen in Tjërbon de rechtsbedeeling geïslamiseerd werd, in Mataram was dus de toestand omstreeks 1750 dat de djaksa c.s. de padoe-zaken behandelde, de geestelijken (*Soerambi*) en vorst de pradata-zaken. Tjërbon kopieerde Mataram, liet de padoe-zaken bij *zijn* rechtbank, de Karta en gaf de pradata-zaken aan de „para pangoeloe sakawan” over. Deze verwisselden daarbij, althans wat de „doodmisdaden” betreft, haar naam in *prakawis dosa kisas*⁴⁾; ten rechte waren zij in oorsprong juist 't tegenovergestelde, want pradata waren de zaken welke de vorst noodig had gevonden publiekelijk als strafwaardig aan te wijzen, de *ķisās*

¹⁾ *nagaragoeng*, 't centrale, rechtstreeks bestuurde gebied, de kern des rijks; *mantjanagara*, de buitenprovinciën, oost en west van de *nagaragoeng* gelegen; *pasisiran*, de regentschappen langs 't Noorderstrand.

²⁾ Oudemans, Javaansche wetten en andere bepalingen, geldig in Jogjakarta, in Hollandschen (deel I, 1897) en Javaanschen tekst (deel II en III, 1895, 1896), deel II, p. 178; „wong Soerakarta” vat ik op als „lieden uit 't gewest S.” ('t deel van de oude *nagaragoeng* dat aan Soerakarta was gebleven), niet alleen de hoofdplaats.

³⁾ Boven p. 18.

⁴⁾ Hazen, p. 54, boven p. 14 v.v.

bij de Arabieren was de oude wedervergelding, door de Mohamma-daansche wet, zij 't gereglementeerd, gehandhaafd.

Van *drigama* schrijft men somtijds tot *agama*, zegt de Papakēm Tjërbon verder ¹⁾. *Drigama* is de rechtsoefening der *djaksa's*, *agama* die der *pangoeloe's*. 't Overgaan van *drigama* tot *agama* beteekent dus dat men van *padoe* overgaat tot *pradata*. De Papakēm geeft ter plaatse een voorbeeld, een ander voorbeeld werd boven genoemd: diefstal wordt als *padoe* behandeld als de dader bekend is, zoo niet, dan is de zaak *pradata* ²⁾. *Drigama* staat dus tot *padoe* als *agama* tot *pradata*. Elders omschrijft de Papakēm Tjërbon, de Papakēm *Djaja langkara* volgende, *drigama* als wereldlijk, *agama* als goddelijk recht ³⁾, wat men, in aanmerking genomen de opvatting van den vorst als rechter waarvan Mataram getuigde, ook *vorstelijk* recht zou kunnen noemen of *pradata-recht*. Hieruit volgt verder dat Indische rechtsbegrippen en Indische rechtsboeken, derzelver Javaansche bewerkingen inbegrepen, vooral van belang zijn voor *pradata*-zaken, de *padoe*-zaken liet de vorst voor wat zij waren, zij bleven in de hul van Indonesisch recht. Historisch beschouwd, is *agama* 't Indische, *drigama* 't Indonesische, *zij staan tot elkaar als wet en adat*, ongeveer, — de vergelijking gaat niet geheel op, als in later tijd de Mohammadaansche wet en de *adat*.

Omtrent de beteekenis van beiden woorden merkt Prof. Hazeu op ⁴⁾ dat „*agama*” is: verzameling van wetten, steunend op de Indische rechtsleer; wat „*drigama*” betreft, wordt zeer aannemelijk geacht dat 't is ontstaan uit *adhigama* (Skr. *adhigama* = verkrijging, ervaring, het leeren, studie). In den Hindoe-Javaanschen tijd zou dus aan 't volksrecht (*adatrecht*) den naam *adhigama* gegeven zijn. 't Tegenwoordig gebruik van 't woord *drigama* wijkt daar niet zoo-veel van af.

In 1677 komt 't groote keerpunt in de geschiedenis van Mataram. Dan sluit de zoon van Mangkoe rat, Mangkoe rat II een „contract” met de Oost-Indische Compagnie, dat met een protektoraat gelijk staat. Er wordt bepaald dat alle vreemdelingen, uit den Archipel en daarbuiten, die in Mataram gevestigd zijn of daar zouden komen,

¹⁾ Hazeu, p. 55.

²⁾ Boven p. 65.

³⁾ Hazeu, p. 43.

⁴⁾ Hazeu, p. 142.

„onder het gebied ende de discipline van de Compagnie” zullen staan; hieronder is ook jurisdictie te begrijpen. Overigens liet 't kontrakt zich niet in met de binnenlandsche aangelegenheden van 't rijk. Naar binnen behoefde er dus voorshands niet veel te veranderen maar naar buiten was 't rijk aan banden gelegd en daar de vorst de absolute macht vertegenwoordigde, werd zijn positie tot in den wortel aangetast. Een rechtspraak die in 't beginsel van absolutisme haar zedelijken grondslag heeft, kan niet stand houden als dat beginsel wordt ondergraven, 't moet dan ook van dezen tijd dateeren dat de vorst zich van de rechtspraak terugtrok en haar aan lagere organen in den staat overliet. Wel bleef bij dezen 't bewustzijn dat zij recht spraken namens den vorst.

De opvolgers van Mangkoe rat II en, na de splitsing van Mataram in Soerakarta en Jogjakarta, de vorsten van deze rijken hebben, ieder bij zijn optreden, kontrakten met de Compagnie gesloten. De aanrakingen vermeerderden, de bekendheid met de inwendige toestanden van 't rijk nam bij de Compagniesdienaren toe, haar invloed siepelde naar beneden door, zoo kwam ook de beurt aan de rechtsinstellingen om te worden aangegrepen. Van hun vorstelijke bron gescheiden, hadden deze reeds de neiging in vaste banen door te loopen, de Compagniesinmenging bevorderde dit. 't Een met 't ander heeft samengewerkt om de Javaansche rechtsbedeeling te stabiliseeren. De 18e eeuw wordt door dit stabilisatie-proces gekenmerkt. Alvorens enkele hoofdmomenten van dat proces naar voren te brengen, willen wij aan de hand van Winters mededeelingen vermelden hoe de toestand in 't begin der 19de eeuw geworden was.

Er waren toen (1824) drie „Gerechts Hoven”: *Socrambi*, *Pradata* en *Bale mangoe*. De eerste, onder voorzitterschap van den Pangoeloe behandelde „moorden, wonden en Echtscheidingen”, de tweede was de „justitie” waarin de djaksa als president zat, de derde was rechtbank van gemengde zaken onder voorzitterschap van den Rijksbestierder; bij haar werden „gemengde zaken, tusschen Javanen en Chinisen, Europeschen, mooren of malijers afgedaan”¹⁾. De verdeling van de rechtspraak onder deze drie hoven wordt verduidelijkt door een verslag van den provisioneele resident van Solo, dat van 1816 dateert en, naar Rouffaer vermoedt, ook door Winter is opgesteld en waarin gezegd wordt dat alle zaken van allen aard in eerste instantie worden voorgebracht bij den „Groot Jaxa en de bijzondere

¹⁾ Rouffaer Winter, p. 69 v.v.

Jaxas der binnen en buiten Regenten" ¹⁾, de pradata; door deze worden de zaken onderzocht en naar derzelver aard naar Soerambi of Kapatihan gerenvoyeerd met uitzondering van die zaken welke de pradata zelf afdoet. En in een rapport van den resident aan 't Hoog Gerechtshof van Nederlandsch-Indië van 1819 ²⁾ wordt kortweg gezegd dat de kримineele rechtspleging geheel en al is overgelaten aan de Soerambi. Doodvonnissen worden ter goedkeuring aan den Soesoehoenan voorgelegd.

De oude toestand is hierin nog gemakkelijk te herkennen. Alle zaken worden als van ouds aangebracht ten kantore van den djaksa. De vorstenzaken die vroeger door den vorst in openbare zitting werden berecht, gehoord zijn adviseurs, onder welke sedert Sultan Agoeng 't oordeel van den pangoele ³⁾ overwegend was, gingen nu naar den pangoele die ter soerambi, 't voorgebouw van de moskee, met zijn geestelijke heeren erover beraadslaagde. Zijn konkluzie, in principe een advies aan den vorst, had reeds zoover 't karakter aangenomen van een vonnis dat de vorst alleen als 't om de doodstraf ging, nog zelf besliste en zelfs in dit geval werd blijkbaar zelden of nooit van 's pangoele's meening afgeweken, zoodat 't den tijdgenoot schijnen kon dat de Soesoehoenan goedkeuring gaf aan een geslagen vonnis ⁴⁾. Minder ernstige zaken drongen niet meer tot den vorst door.

Men ziet hieruit tevens dat de rechtshervorming van Sultan Agoeng in Mohammadaanschen geest beslissend is geworden. Mangkoe rat's bewind moge een reaktie zijn geweest — men weet hoe weinig hij 't oordeel zijner raadgevers telde —, zij was van korten duur, de Mohammadaansche, geestelijke leidlieden hebben hun plaats hernomen en meer dan dat. Dat zij zich ten slotte bijna geheel in de plaats van den vorst hebben gesteld, kan een gevolg zijn van toenemende islamiseering maar vindt reeds volledige verklaring in 't onvermijdelijke terugwijken van den persoon van den absoluten heerscher in de uitoefening van recht en bestuur als gevolg van 't protektoraat der Compagnie.

Padoe-zaken: „geschillen van dessas en gelden enz." ⁵⁾ deden de

¹⁾ Rouffaer Winter, p. 110, 111.

²⁾ Geschreven door C. F. Winter Sr., zoon van J. W. Winter en als adjunkt-translateur onder zijn vader werkzaam, zie Rouffaer Winter, p. 111.

³⁾ Deze funktionaris wordt hier genoemd bij zijn tegenwoordigen en ook reeds in de 18e eeuw gebruikelijken naam. In zeventiende-eeuwsche stukken is de naam niet aangetroffen maar 't ambt bestond reeds.

⁴⁾ Rouffaer Winter, p. 112.

⁵⁾ Rouffaer Winter, p. 70.

djaksa met zijn trawanten zelf af. Waar 't niet aan te nemen is dat de Soerambi zich van een deel harer kompetentie zou hebben ontdaan om die naar de Pradata terug te wijzen, moet dit zelfstandig afdoen van zaken ten kantore van den djaksa wel dateeren uit den tijd dat de vorst de latere Soerambi-zaken nog zelf berechtte, m. a. w. ook in den tijd van Sultan Agoeng en Mangkoe rat hadden de djaksa c.s. een eigen rechtspraak. Van binnen uit wordt hier bevestigd wat Gobius als beschouwer op een afstand had betoogd. Winter zegt nu dat de (hoofd) djaksa ter Pradata zitting hield met de djaksa's der binnen- en buiten-regenten, van elk één, als assessoren, dus totaal twaalf ¹⁾. Van Goens kent slechts vier djaksa's; er waren toentertijd vier wadanaschappen in de nagaragoeng, mogelijk had elk hunner de zaken van één wadanaschap voor zijn rekening.

Wanneer men met de afdoening door de Pradata niet tevreden was, ging men, zegt Winter, bij de Soerambi in appel ²⁾. Van Tjërbon is bekend dat partijen, bijaldien zij met een vonnis der zeven djaksa's geen genoegen namen, dit door djaksa's elders (Dramajoe, Gëbang, Prijangan) konden laten toetsen, waarvan een herbehandeling door de Karta 't gevolg kon zijn, doch dat is geen hooger beroep als hier beschreven. Wij weten niet of onbevredigdheid over een in een padoe-zaak gevallen vonnis, de oorzaak zijn kan van „mepe” ³⁾, doch al ware dat zoo, dan is 't hooger beroep van de Soerambi er toch niet door verklaard. Eerder schijnt 't af te leiden van de in den persoon van den vorst gevestigde hoogste rechtsmacht in den lande. Ook in Tjërbon kon de vorst (i.e. de prinsen gezamenlijk) in zware zaken in hooger beroep van de Karta vonnissen, art. 13 van 't kontrakt-de Hartogh. ⁴⁾

De Bale mangoe, rechtbank van gemengde zaken, kan pas ingesteld zijn na 1677, 't jaar waarin de Oost-Indische Compagnie voor in Mataram gevestigde vreemdelingen, 'tzij Europeanen, 'tzij Aziaten van in en buiten den Archipel, een uitzonderingstoestand bedong. Evenwel was haar ook de berechting van zuiver-interne rechtszaken opgedragen, bepaaldelijk agrarische kwestieën. Tevergeefs zoekt men in den tijd van Sultan Agoeng of Mangkoe rat I naar haar voorloopster. Wij komen over de Bale mangoe nader te spreken ⁵⁾.

¹⁾ Rouffaer Winter, p. 69, 110. Voor wijziging in de samenstelling gedurende de 19e eeuw, zie aldaar p. 152.

²⁾ Rouffaer Winter, p. 70.

³⁾ Rouffaer Winter, p. 71; Javaansch woordenboek s. v. *pe*.

⁴⁾ Boven p. 4.

⁵⁾ Beneden p. 77 v.v.

De inheemsche rechtspraak van Mataram leed haar eerste aanranding door 't kontrakt van 1677, dat alle van elders gekomenen aan haar onttrok. Zij onderging verdere beperking door de inkrimping van 't landsgebied. Prijangan viel af in 1677 (1705), Tjërbon ook doch dit had altijd zijn eigen rechtspraak behouden. Soemênêp en Pamêkasan volgden in 1705, Madoera (= Bangkalan en Sampang) en de oostelijke strandregentschappen, Pasoeroehan en 't land verder oostwaarts in 1743, ten slotte in 1746 de westelijke strandregentschappen. Wat de strandregentschappen betreft, was reeds bij 't jurisdictie-kontrakt van 1737, dus toen zij nog Soenansgebied waren, overeengekomen dat de Oost-Indische Compagnie er de rechtspraak in handen zou nemen¹⁾. Van 1737 tot na den Java-oorlog, dus gedurende bijna een eeuw is 't rechtsgebied van Mataram, later van Soerakarta en Jogjakarta nagenoeg onveranderd gebleven. Alleen onder Raffles onderging 't gebied een verdere inkrimping door afstand van *Kêdoug*, *Patjitan*, *Grobogan*, *Blora*, *Djipang*, *Djapan* en *Wirasaba*.

In 1733 waren er te Kartasocra, de toenmalige hoofdplaats van Mataram, twee djaksa's: *Ngabehi Djaja santa* en *Ngabehi Troenamanggala*. Uit hun ambtstitel blijkt reeds dat zij een vrij nederige positie innamen, zij vormden, met hun ondergeschikt personeel, een afdeeling van 't departement dat onder den wadana kaparak têngên, een der vier binnen-regenten, stond²⁾. Van Goens vermeldt vier djaksa's zonder hun namen te noemen, de Haan een kwart eeuw vroeger een zekeren *Dipa santa* („Quiety du pati passanta") als een der vier „secrete raden" van den vorst³⁾. Als men in aanmerking neemt hoe ambtsnamen zich, met variaties, geslachten lang hand-

¹⁾ 't Kontrakt is *in extenso* opgenomen in de Jonge, Opkomst, deel IX, p. 269 v.v. Er wordt bepaald sub 2 dat alle gemeene Javanen der strandregentschappen wegens delikten tegen de Oost-Indische Compagnie terecht zullen staan te Samarang. Sub 7 wordt van deze lieden gezegd dat wanneer zij in de bovenlanden, dus nagaragoeng en mantjanagara, delinqueeren, zij te Kartasocra worden terechtgesteld, sub 8 dat omgekeerd de „bovenlandse Javanen" in de benedenlanden, de strandregentschappen, komende te delinqueeren, te Samarang terecht staan. — Uit een en ander valt m.i. te konkludeeren dat de benedenlanders wegens in de benedenlanden voorgevallen delikten onder alle omstandigheden geacht worden „tegen de O.I.C." te handelen, m.a.w. dat de benedenlanden geheel aan de jurisdictie van Mataram werden onttrokken.

²⁾ Volgens een stuk van 1744 was hij „president van alle Jaxsas, of Javaanse regters". — De wadana kaparak kiwa was „raad van justitie". Wat hiermee bedoeld wordt, is me niet duidelijk, zie Rouffaer Vorstenlanden, p. 634².

³⁾ De Jonge, Opkomst, deel V, p. 35.

haafden, is 't verleidelijk in dezen Dipa santa den djaksa te zien ¹⁾, zijn hooge rang (*adipati*) pleit er echter tegen. Er zou dan onder Sultan Agoeng één djaksa zijn geweest, onder Mangkoe rat uitgebreid tot vier. Is de boven geopperde veronderstelling dat de vier djaksa's beantwoordden aan de vier wadanaschappen (Krapyak, Boemi, Gêde, Panoemping) juist, dan kan met de splitsing van Krapyak in Mataram en Sewoe 't aantal uitgebreid zijn tot vijf met den djaksa van Mataram als eerste en voornaamste. De vier wadanaschappen Boemi, Gêde, Panoemping en Sewoe werden in later tijd in tweeën gedeeld, er ontstonden dus acht wadanaschappen, bestuurd door wadanas of *boepati's najaka*. Ging daarmee gepaard een verdubbeling van 't aantal djaksa's en werd in Mataram proper 't aantal eveneens van één op twee gebracht, dan zouden met Ngabehi Djajasanta en Ngabehi Troena manggala deze laatsten bedoel zijn en waren er dus in 1733 twee hoofddjaksa's en acht djaksa's. Na de splitsing in Soerakarta en Jogjakarta behield elk rijk één hoofddjaksa, de Jogjasche dignitaris bleef zich aanvankelijk Djaja santa noemen ²⁾. Bovendien elk acht boepati's najaka, dus ook acht djaksa's. In 1824 blijken nu in Soerakarta de vier *binnen*-regenten ook elk een djaksa te hebben, denzelfden rang innemende als de djaksa's der buiten-regenten (boepati najaka), zoodat er totaal twaalf djaksa's zijn onder één hoofddjaksa. Hoe dit alles zij, zooveel kan met stelligheid gezegd worden dat de djaksa's in Mataram geen raad vormden; één djaksa sprak recht, al of niet bijgestaan door bijzitters. Dit sluit niet uit dat meerdere djaksa's naast elkaar op de hoofdplaats werkzaam waren, maar dan had ieder zijn eigen werk. Vermeerdering of vermindering van hun aantal hing samen met de administratieve indeeling.

Wat de geraadpleegde rechtsboeken betreft, heeft er iets dergelijks plaats gehad als in Tjërbon. In oude Compagniesberichten heet 't steeds dat er recht gesproken werd volgens de Javaansche wetten zonder nadere aanduiding, we verkeerden dus in 't onzekere welke oud-Javaansche rechtsboeken in Mataram in zwang waren. Totdat, zonder twijfel ook hier door toedoen van de Compagnie, een kodifikatie tot stand komt. Rouffaer heeft ontdekt dat in 1771 (met

¹⁾ Vergelijk ook den naam *Soera dipa*, door Rouffaer in 't stuk van 1744 gevonden.

²⁾ Zijn latere naam *Niti pradja* is te vergelijken met dien van zijn Salaschen ambtgenoot *Among pradja*.

een aanvulling in 1773) voor Soerakarta, deels ook voor Jogjakarta een reeks wetboeken (*anggr*) is vastgesteld welke voor den vervolge bindend en bij uitsluiting van kracht zouden zijn voor de ambtenaren welke met de rechtspraak en daarmee verband houdende zaken waren belast. Wij willen ze hier in 't kort bespreken ¹⁾.

I. *Anggr Pradata* of *Nawala Pradata*, 1771.

In dit wetboek (tekst van 1818) vindt men in bonte rij een aantal voorschriften bijeen waaraan de djaksa zich bij de bediening van 't recht ter Pradata te houden heeft, zooals termijnen van dagvaarding e.d., desa-aansprakelijkheid enz. Alle zaken worden bij hem aangebracht, een deel zal hij moeten verwijzen naar de Soerambi, andere naar den Patih (zie beneden). Artikelsgewijze worden allerlei gebeurlijkheden geschilderd en dan wordt gezegd hoe de djaksa te handelen heeft, 'tzij jegens partijen die een geschil hebben, 'tzij jegens den boosdoener die wat op zijn geweten heeft met vermelding van de straffen welke kunnen worden opgelegd.

In den aanhef, waarin de vorst zich tot zijn djaksa richt, wordt nadat hem is opgedragen de zaken welke bij de Soerambi en de Kapatihan behooren, (wat de eerste betreft, de huwelijksche zaken daaronder begrepen), daarheen over te wijzen ²⁾, een korte opsomming gegeven van de zaken welke aan hem, dus aan de Pradata, zijn overgelaten, n.l. rooverij en diefstal in verschillenden vorm, schuld- en pandzaken, in bewaring nemen en leenen van goederen, brandstichting met dieverij gepaard en dergelijke dingen die op verraderlijke wijze geschied zijn ³⁾.

De oude scheiding tusschen padoe en pradata is reeds zeer verwaagd, allerlei vorstenzaken zijn bij de Pradata ondergebracht, omgekeerd leert artikel 2 dat er padoe-zaken waren die naar de Soerambi gingen.

Uit de hieronder te bespreken *anggr ageng* blijkt dat in Soerakarta

¹⁾ Uitvoerig bij Rouffaer Vorstenlanden, p. 633 v.v.

²⁾ *kadjaba kang moenggah ing koekoem lan ingkang awit tēka ing wisesa* [voor de beteekenis dezer uitdrukking, zie beneden p. 82] *lan kadjaba ingkang awit salaki rabi*, Oudemans, deel II, p. 149.

³⁾ Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 91 (verkort), in 't Javaansch (Oudemans, deel II, p. 149): *begal maling; braḍad, bḍog, tʃolong; sēlēr; djoe-poet octang apipotang; akoe ingakoe; gade ginade; titip tinitipan, sēlang sinēlang; ngobong omak; kang pada alakoe maling; apa sapapadane ing kang pada alakoe tʃidra lan saroepane;*

en Jogjakarta dezelfde rechtbanken bestonden met dezelfde bevoegdheden. De Nawala Pradata van Soerakarta dateert van 1771. Omstreeks denzelfden tijd moet dus in Jogjakarta een wetboek met overeenkomstigen inhoud zijn vastgesteld. De Salasche uitgave is sedert, gewijzigd en uitgebreid, herhaaldelijk opnieuw vastgesteld. In 1818 had een algeheele herziening plaats van alle wetboeken, de toen vastgestelde teksten hebben tot grondslag gediend van latere uitgaven en vertalingen, de oudere redakties zijn niet toegankelijk. Hadden de wetboeken van 1771 reeds aan de Oost-Indische Compagnie 't aanzijn te danken, in later jaren is de Nederlandsche invloed gestadig toegenomen; ter beoordeeling van *Javaansch* recht hebben de uitgaven van 1818 dus slechts een betrekkelijke waarde. Eerst als men alle anggërs die tusschen 1771 en 1818 zijn vastgesteld, voor zoover ze nog te vinden zijn, kan raadplegen, zou vastgesteld kunnen worden wat oorspronkelijk, wat toevoeging is. 't Zou niet behoeven te verwonderen als 't leeuwendeel zoowel op materieel als formeel gebied, van Westersche herkomst bleek te zijn. Zelfs ten aanzien van de teksten van 1771 kan, op grond van wat Rouffaer daarover heeft meegedeeld ¹⁾, nu reeds gezegd worden dat zij wat wijze van bewerking betreft, veel verder van de oude rechtsboeken afstaan dan de Papakëm Tjërbon die uit denzelfden tijd dateert.

Rouffaer neemt aan dat de *Anggër (Nawala) Pradata* van 1771 nog een voorgangster heeft gehad in een Kartasoera'sche Nawala Pradata (dus van vóór 1744, want in dat jaar werd de rijkszetel naar Soerakarta overgebracht) en geldend voor 't rijk Mataram ²⁾. Mounier, die de voorlichting van C. F. Winter Sr. genoot, zegt ook dat zij ten tijde van Pakoe Boewana II reeds bestond ³⁾. Hoe zag dit oude wetboek eruit? Wat 't een Papakëm of geleeke 't op de Nawala van 1771? In 't laatste geval zou de intensieve bemoeienis van de Oost-Indische Compagnie met de rechtspraak in Mataram reeds van Pakoe Boewana II dateeren. Dit lijkt wat vroeg.

Hoe dit zij, 't wetboek van 1771 was een Soerakartasche adaptatie, minstens sedert dat jaar hebben de Anggër (Nawala) Pradata in Soerakarta en Jogjakarta zich gescheiden ontwikkeld, in die mate dat van een 1812 gedagteekend afschrift van de Jogjasche Anggër

¹⁾ Rouffaer Winter, *passim*; Rouffaer Vorstenlanden *passim*.

²⁾ Rouffaer Winter, p. 114.

³⁾ Mounier, Het boek der Nawolo Pradhoto, Tijdschrift voor Nederl.-Indië 1844, deel I, p. 302.

zelfs gezegd kon worden dat „het zeer veel van de uitgegevene ¹⁾ nawala pradata voor Soerakarta verschilt” ²⁾.

II. *Sĕrat parĕmbagan*, 1771.

De *Sĕrat parĕmbagan*, een geschrift van heterogenen inhoud, is eigenlijk geen wetboek. Voor ons doel is alleen 't eerste gedeelte van belang. Dit bevat n.l. een instructie voor de ambtenaren, inhoudende regels van ambtelijke tucht en voorschriften betreffende administratieve rechtspraak, culmineerend in 't hoogste gezag ter hoofdplaats (*parentah agĕng*). Dat liep dus hierop uit dat de Rijksbestierder in allerlei kwesties tusschen personen die tot elkaar in ambtelijke verhouding stonden, uitspraak deed. Zulk een verhouding bestond ook tusschen geapanageerden (*patoeh*) en hun bĕkĕl's, hier ligt dus de kiem van de latere rechtbank voor agrarische zaken, de bale mangoe.

De *Sĕrat parĕmbagan* — de naam duidt 't reeds aan — is door den patih (rijksbestierder) vastgesteld na raadpleging van de najaka's (regenten), zij is „aan den Soesoehoenang vertoond en alles (is) na Zijn Majesteits genoegen bevonden” ³⁾.

Een Jogjasche tegenhanger van de *Sĕrat parĕmbagan* is niet bekend, doch in Jogja heerschten dezelfde ambtelijke verhoudingen en agrarische toestanden als in Sala; als er kwesties voorkwamen zullen ze op dezelfde ambtelijke wijze zijn opgelost. De grondslag voor een latere agrarische rechtbank was dus hier evenzeer aanwezig. Wanneer dan ook in 1818 een *Anggĕr sapoeloeh* wordt vastgesteld waarin 't hier besproken gedeelte van de *Sĕrat parĕmbagan* is verwerkt, maar uitgebreid tot een *anggĕr* voor de Bale mangoe genoemde, agrarische rechtbank onder voorzitterschap van den rijksbestierder, wordt zij meteen toepasselijk verklaard voor Jogjakarta.

In dat jaar is de Bale mangoe geboren, gelijk, naar 't woord van Rouffaer, toen ook de *Anggĕr sapoeloeh* als agrarisch wetboek geboren is ⁴⁾. De nieuwe artikelen die aan de oude *sĕrat parĕmbagan* zijn toegevoegd, betreffen in de eerste plaats „gemengde” zaken, kwesties waarin Soenans- en niet-Soenansonderdanen samen be-

¹⁾ N.l. de in Soerakarta in 1818 vastgestelde.

²⁾ Prof. Keyzer bij Rouffaer Vorstenlanden, p. 636¹.

³⁾ Rouffaer Vorstenlanden, p. 636².

⁴⁾ Rouffaer Vorstenlanden, p. 638¹.

trokken waren. Alle Europeanen en Oosterlingen van elders waren ingevolge de politieke kontrakten aan de inheemsche rechtspraak onttrokken. Zij konden echter overeenkomsten hebben aangegaan met Soenansonderdanen en schuldvorderingen tegen deze laatsten hebben. In zoo'n geval zou nu, ingevolge de nieuwe artikelen van de Anggër sapoeloch, de Javaansche schuldenaar voor 't nieuwe hof worden gedaagd. Dit soort zaken werd plotseling van groote beteekenis door de z.g. landverhuur, er zijn dan ook verscheidene artikelen betreffende verhuur van apanagegronden aan Europeanen en Chineezzen, in 't algemeen niet-Soenansonderdanen, in 't wetboek opgenomen (artikel 16—28). Zij worden gevolgd door een reeks bepalingen die de verhouding van apanagehouder tot geapanageerde regelen (art. 29—40, 43), verder eenige artikelen van gemengden aard.

't Sprekt van zelf dat er zich agrarische geschillen hebben voorgedaan zoolang 't apanage-stelsel bestond, de Javaansche overheid kreeg die zaken op te lossen bij wijze van administratieven maatregel, als bestuursdaad. De Sêrat parëmbagan van 1771 is daarvan 't eerste, schriftelijke getuigenis, maar de zaak zelf bestond lang vóór dien tijd. Nog in 1816 noemde 't Europeesch bestuur dat afdoening van zaken ter Kapatihan ¹⁾, in 1824 verschijnt voor 't eerst in Winters beschrijving de naam Bale mangoe en uit de omstandigheid dat hij haar omschrijft als rechtbank van gemengde zaken valt op te maken dat de bepalingen betreffende gemengde zaken m.a.w. de regeling van de landverhuur 't beslissende moment is geweest waarom men in 1818 van een aldus genoemde rechtbank is gaan spreken en welker samenstelling toen tevens geregeld is. Ten overvloede kan nog op de mededeeling van Mounier gewezen worden dat de rijksbestierder vonnissen velt in de Bale mangoe die „eerst op het einde van de regering van Pakoe Boewana IV is opgericht en waarin (de rijksbestierder) tot voorzitter is aangesteld” ²⁾. Pakoe Boewana IV regeerde van 1788 tot 1820. En ten bewijze dat hem bekend was dat de rijksbestierder buitendien reeds feitelijke rechtsmacht uit-

¹⁾ In 't reeds genoemde, waarschijnlijk door Winter opgestelde verslag van den provisioneelen resident van Sala Pinket van Haak, Rouffaer Vorstenlanden, p. 110.

²⁾ Mounier, t.a.p., p. 308. Zijn zegsman was C. F. Winter Sr. Van denzelfden is de mededeeling op een tusschengelagen tijdstip (1837) dat de hoofddjaksa voorzitter is van de Balemangoe. Dit kan niet juist zijn, tenzij eruit zou volgen dat de hoofddjaksa voor den rijksbestierder placht te „wakil”-len. In Jogja trad als plaatsvervanger van den rijksbestierder diens patih op, Rouffaer Winter, p. 152, 155.

oefende (*awit tēka ing wasesaning nagari*, zie voor deze uitdrukking, beneden p. 82), voegt Mounier eraan toe: „maar ook daarbuiten moet hij in zijne hoedanigheid van Rijksbestierder in verscheidene zaken beslissen en dezelve afdoen”.

Haar naam, *Bale mangoe* of *Paseban* (*Pasowan*) *mangoe* ontleent deze rechtbank aan de aldus genoemde pandapa vóór de woning van den rijksbestierder, waar de zittingen gehouden werden; officieel ook *Kapatihan*¹⁾.

De *Bale mangoe* kan dus geen oud-inheemsche rechtbank worden genoemd, zij dankt aan de landverhuur haar ontstaan, wat niet wegneemt dat nademaal zij alle agrarische kwesties te berechten kreeg, ook die tusschen Javanen onderling, tot haar kompetentie aangelegenheden werden gebracht die sinds jaar en dag zich hadden voorgedaan maar bestuurlijk waren afgewikkeld.

De Anggër sapoeloeh brengt ook gewone schuldzaken waarbij niet-Soenansonderdanen eischer, de Soenansonderdanen gedaagde zijn, voor de *Bale mangoe* (artikel 17). Daar eerstgenoemden onder Compagnies-, later Gouvernementsjurisdiktie stonden, konden zij niet als gedaagde of beklaagde voor een inheemschen rechter terecht staan. Wat gemengde zaken betreft, komen dus voor ons onderzoek alleen de gevallen in aanmerking dat een Soenans onderdaan gedaagde of beklaagde was. — Raffles heeft bij de door hem in 1811 en 1812 met de vorsten van Soerakarta en Jogjakarta gesloten kontrakten bedongen dat in gemengde strafzaken, wanneer dus een Soenans onderdaan jegens een Britsch onderdaan had misdreven, de delinquent terecht zou staan voor „the Resident's Court”, later in Sala Soesoehoenansraad geheeten²⁾, de eerste benaming is juistere dan de laatste die den schijn zou kunnen wekken alsof men hier niet met een rechtbank van Westersche vinding en onder Westersche leiding te doen had, de resident was voorzitter³⁾. Deze groep delin-

¹⁾ Javaansch woordenboek s.v. *mangoe*; Nawala Pradata dalēm, tekst van 1818, art. 1, 36, 37, zie Oudemans t.a.p., deel II, p. 151 v.v.

²⁾ In Jogja Sultansraad?

³⁾ Levysohn Norman, Britsche heerschappij over Java en onderhoorigheden, p. 69, 73; Rouffaer Winter, p. 111. — Er is met dezen Soesoehoenansraad naar ongesprongen. Resident van Prehn trok voor den raad strafzaken die bij den inheemschen rechter behoorden (1819) en werd deswege wegens rechts-overschrijding gevonnist. — In 1816 werden een paar kwesties over verhuur van desa's door Sala'sche Javanen aan een Chinees en een Europeaan en welke dus ter Kapatihan behoorden, door den Soesoehoenansraad berecht. Aan dit laatste werd in 1818 door de instelling der *Bale mangoe* een einde gemaakt. Zie uitvoerig, Rouffaer Winter, p. 147 v.v.

quenten werd daarmee aan den inheemschen rechter: Pradata, Soerambi onttrokken. Dat vóór Raffles' ingrijpen deze rechtbanken inderdaad kompetent waren blijkt uit 't reeds meergenoemde verslag van den provisioneelen resident Pinket van Haak van 1816¹⁾, waar de Soerambi als vroeger kompetent uitdrukkelijk genoemd wordt²⁾.

Men zou nu verwachten, dat in gemengde civiele zaken, wel meest schuldvorderingen van niet-Soenansonderdanen op Soenansonderdanen, en waarin Raffles geen verandering had gebracht, de Pradata de bevoegde rechter zou zijn geweest en gebleven. Dit is echter niet 't geval. „Onder de vorige Hollandsche Gouvernemen ten”, zegt 't verslag van 1816, „zijn slechts de zaken waarin Europeërs Chinesen en vreemdelingen van alle descriptie zijn betrokken, uit de vergadering van *Kepatian*, door den Rijksbestierder ter kennis van den Resident of Minister [onder Daendels] gebracht.”³⁾ Dit soort zaken werd dus, vóór de instelling der Bale mangoe, ter Kapatihan afgedaan. Van wanneer dit dateert, heb ik niet kunnen vinden.

Legde de niet-Soesoehoenansonderdaan-eischer zich bij de beslis sing der Bale mangoe niet neer, dan mocht hij „zich adresseren bij de Plaatselijke autoriteit, welke een raad belegd en de zaak afdoet”.⁴⁾ Onder dezen „raad” is de Soesoehoenansraad te ver staan.⁵⁾

In 1816 hield de patih nog zitting met de binnen- en buiten-regenten.⁶⁾ Dit sluit aan bij de mededeeling van 1771 dat de Sêrat parêmbagan na raadpleging der najaka's was vastgesteld.⁷⁾ De Bale mangoe echter week hiervan af, reden te meer om van 1818 af een nieuwe era te rekenen. Nu toch traden tien mantri's in de plaats der regenten als leden⁸⁾, de rijksbestierder bleef voorzitter. Van dit tential wordt de naam Anggër Sapoceloeh afgeleid.⁹⁾

¹⁾ Boven, p. 70.

²⁾ Rouffaer Winter, p. 111. — 't Verslag drukt zich onvolledig uit. 't Wekt den schijn alsof alle zaken aan de Soerambi onttrokken waren; 't is echter in 't verband duidelijk (er is sprake van den Soesoehoenansraad) dat de schrijver alleen gemengde zaken op 't oog heeft.

³⁾ Rouffaer Vorstenlanden, p. 110.

⁴⁾ Rouffaer Winter, p. 70.

⁵⁾ Rouffaer Winter, p. 118.

⁶⁾ Rouffaer Winter, p. 110.

⁷⁾ Boven, p. 77.

⁸⁾ Rouffaer Winter, p. 69.

⁹⁾ De overgang van twaalf op tien is niet duidelijk, zie Rouffaer Winter, p. 119.

III. *Anggër agëng*, 1771.

De *Anggër agëng*, later *Sërat anggër-anggëran* geheeten, in oude Hollandsche stukken soerat anggër,¹⁾ is een verzameling door de patih van Soerakarta en Jogjakarta gezamenlijk vastgestelde regels betreffende gevallen waarin beide rijken betrokken zijn; 't wetboek wijst den weg hoe dan gehandeld moet worden. Uit den aard der zaak geldt 't voor beide vorstenlanden; derzelver gebied lag door elkaar, kwesties waarin onderdanen van 't eene rijk een delikt pleegden of hun iets overkwam op 't gebied van 't andere rijk moeten aan de orde van den dag zijn geweest.

De opgesomde rechtsregels sluiten zich bij de ten aanzien van Pradata en Soerambi bestaande aan. Uit 't doorlopend toegepaste beginsel van wederkeerigheid volgt ook dat de regeling der rechtspraak in beide rijken op dit tijdstip gelijk was en dus bij de splitsing van Mataram in Soerakarta en Jogjakarta in 1755 gelijk gemaakt was. In hoofdzaak moet toen de toestand gehandhaafd zijn zooals hij in Mataram was geweest in den tijd die aan de splitsing voorafging, doch de invloed der Oost-Indische Compagnie die zich immers bij de splitsing zoo krachtig deed gelden, kan 't zijne gedaan hebben.

Nieuw recht moet men dus in 't algemeen in de *Anggër agëng* niet zoeken. Zij is herhaaldelijk opnieuw afgekondigd, Rouffaer onderscheidt van 1771 tot 1818 minstens acht redakties.²⁾ De uitgave van 1771 was reeds een herziening van een ouder stuk.

In de *Anggër agëng* van 1818 (Jogjaasch exemplaar!) wordt gezegd dat bijaldien een ambtenaar van Soerakarta een beschuldiging heeft tegen een van Jogjakarta en omgekeerd, alsdan gehandeld worde volgens de anggër vastgesteld tijdens de inhuldiging van den Sultan te *Gijanti*.³⁾ En in de *Nawala Pradata* van 1818 (Sala'sch exemplaar!) heet 't: Indien één mijner onderdanen in geschil is (*apapadoe*) met een onderdaan van den Sultan, dan bepaal ik (n.l. de Soesoehoenan) daarbij dat slechts die geschillen mogen plaats grijpen (m. a. w. in behandeling genomen worden) welke na de ontmoeting van mijn vader met mijn grootvader den Sultan te *Djatisari* ontstaan zijn.⁴⁾ Naar bekend bracht Hartingh den Soesoehoenan en Mangkoe boemi bijeen te *Djatisari* (ten Oosten van Soerakarta) en kreeg daar

¹⁾ Rouffaer Winter, p. 115.

²⁾ Rouffaer Vorstenlanden, p. 635².

³⁾ Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 32; deel II, p. 37.

⁴⁾ Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 92; deel II, p. 150.

de splitsing van Mataram in Soerakarta en Jogjakarta op 13 Februari 1755 haar beslag. Mangkoe boemi had bij die gelegenheid zijn legerplaats iets verder, te Gijanti en sloot daar 't kontrakt 'twelk hem tot eersten Sultan van Jogjakarta maakte. De moeilijkheden welke uit de dooreenligging van beider gebied moesten rijzen, zijn dus dadelijk onder de ooggen gezien en geregeld. De Anggër agëng van 1771 heeft dus haar oorsprong in een, wellicht dadelijk met dien naam gedoopte, regeling van 1755. Tevens zien wij dat over alle zaken van vóór de splitsing de spons werd gehaald.

In de gepubliceerde Anggër agëng van 1818 stuit men telkens op de uitdrukking *kang angatrappëna ing sijasat wasesaning nagari*¹⁾ of iets dergelijks, van den rijksbestierder gezegd, met voorbijgang van Pradata en Soerambi. Ook in de Nawala Pradata komt een dergelijke uitdrukking voor, b.v. in den aanhef: *ingkang awit tēka ing wisesa*.²⁾ Ik meen dit zoo te moeten verklaren dat 't hier geldt 't opleggen van straffen ter beëindiging van administratieve en agrarische geschillen die in 't kader der bestaande rechtbanken niet pasten.³⁾ De vorst kan uit kracht zijner machtsvolkomenheid en als rechter des rijks straf opleggen waar hij dat noodig vindt. In den tijd waarin deze anggër's werden opgesteld, had de vorst echter reeds lang de dagelijksche uitoefening van 't gezag aan den rijksbestierder overgelaten en was 't dus deze die in naam van zijn heer de straffen oplei, dit wordt door den term „*kang ngatrappake wasesaning nagari*” (van den rijksbestierder gezegd) duidelijk uitgedrukt. Praktisch werd dit een ontreden van den rijksbestierder als rechter.⁴⁾

IV. Anggër Aroebiroe, 1773.

Dit is een aanvullingswetteke van de Anggër agëng en op dezelfde wijze door overleg tusschen de beide rijksbestierders tot stand gekomen. 't Bevat o.a. bepalingen betreffende verboden kleeding.

De *Soerambi* volgde eigen wegen. Wij zagen reeds dat 't door den pangoeloe aan den vorst bij diens rechtspraak gegeven advies,

¹⁾ By. Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 47.

²⁾ Vrg. boven p. 79.

³⁾ Men denke hierbij ook aan de quasie-internationale kwesties, waarin onderdanen van Jogjakarta hadden misdreven tegen Soerakarta en omgekeerd (Anggër agëng *passim*).

⁴⁾ Vrg. Rouffaer Winter, p. 131 v.v.

na verloop van tijd tot een rechtbank op eigen terrein was geworden.¹⁾ De pangoeloe sprak daar, in de *soerambi*, recht met steun en voorlichting zijner ondergeschikten en zelfstandige wetgeleerden. Evenals bij de Bale mangoe werd de naam van de plaats waar zitting gehouden werd, op de rechtbank overgebracht²⁾. In officieele stukken heet zij meestal *Koekoem* of *Koekoem ing soerambi*. Winter zegt dat de pangoeloe zit met zeven leden en acht oelama's; de pangoeloe was rechter, de leden-ondergeschikten waren bijzitters, de oelama's werden in moeilijke kwesties te hulp geroepen³⁾. De rechtsdagen van de Soerambi waren Maandag en Donderdag, een illustratie van 't vroeger beweerde dat de Soerambi pas ontstaan is toen de vorst niet meer zelf zitting hield, als 't ware de voortzetting is van de vorstelijke rechtspraak. Immers, de vorst sprak in de 17de eeuw ook recht op Donderdag.

De Mohammadaansche rechtsboeken welke inzonderheid geraadpleegd werden, waren, volgens Winter, de *Moe'harrar* en de kommentaar van *al Mahalli* op de *Minhâdj at-tâlibîn*, dit laatste weer een omwerking van den *Moe'harrar*⁴⁾. 't Islamizeeringsproces is een heel eind verder gevorderd dan waarvan de Papakēm Tjërbon blijk geeft. Dáár alleen een overdracht van de pradata-zaken aan 't pangoeloe-gerecht met aan de oude rechtsboeken ontleende omschrijvingen en straffen, hier toetsing der feiten aan de Mohammadaansche wet. Edoch, hoever de pangoeloe c.s. de eischen dier wet nakwamen, is ons niet bekend. „En wanneer een der geestelijken zig aan een Strafbare daad mogt schuldig maken, word zoodanig een dadelijk in een groote Indigo pot geworpen, en na een etmaal tot aan de kin, er in gezeten te hebben, buiten de Stad gebannen.”⁵⁾ Geestelijken genoten dus een bizondere behandeling; een *forum privilegiatum* kan men dit indigobad moeilijk noemen en evenmin dat deze berechting de Mohammadaansche wet meer nabij kwam. Gobius konstateert echter „dat ook over saken der papen off geestelijken onder malkanderen niemant anders de decissie compeeteerde als de papen selfs.”⁶⁾ Dit is toch duidelijk een *forum privilegiatum*. Meer uitgewerkt vinden wij 't terug in de Papakēm Tjër-

¹⁾ Boven p. 71 v.v.

²⁾ 't Zelfde gold van de Pradata.

³⁾ Rouffaer Winter, p. 70.

⁴⁾ Voor de beteekenis dezer *fiqh*-boeken, zie Juynboll, Handleiding tot de Mohammadaansche wet, 3e druk, p. 373 v.v.

⁵⁾ Rouffaer Winter, p. 70.

⁶⁾ Boven p. 33.

bon als toenmaals voor Tjërbon nieuwe instelling. Daar dit forum niet op de Mohammadaansche wet kan berusten — deze vordert dat zij op allen zal worden toegepast —, ligt 't voor de hand aan te nemen dat Tjërbon ook ten deze Mataram navolgte. In verband met wat vroeger over de scheiding in padoe en pradata gezegd werd,¹⁾ blijkt nu dus de islamizeerende hervorming in Tjërbon een getrouwe kopie van die in Mataram te zijn geweest, door anderhalve eeuw van haar voorbeeld gescheiden. De pangoeloe en de zijnen konden in beginsel geen ander recht als juist erkennen dan de Mohammadaansche wet. Toen dus de berechting der pradata-zaken in hun handen was gelegd, moest daarvan onvermijdelijk een toenemende islamizeering der rechtspraak 't gevolg zijn. De eenige die in andere richting kon sturen, was de vorst; naar mate diens sanktie meer en meer een formaliteit werd, moest dit proces zich versnellen.

Krachtens haar oorsprong stond de Soerambi boven de Pradata: vorstenzaken gingen boven onderdanen-zaken. Winter noemt haar dan ook „het hoog geregts Hof,”²⁾ de jonge Winter (C. F. Winter Sr.) herhaalt nog in 1844 dat zij de hoogste rechtbank is.³⁾

Over 't afleggen van den Mohammadaanschen eed komt iets voor in de Sêrat parëmbagan: de djaksa moet den eed laten afleggen in de moskee.⁴⁾

Volgens Winter den zoon was in 1837 de samenstelling van de Soerambi te Sala aldus: Pangoeloe voorzitter, toegevoegde leden: vier oelama's, acht këtib's, zes modins en zes mërbot's. De vergaderingen waren toen nog altijd op Maandag en Donderdag.⁵⁾ Omstreeks denzelfden tijd bestond de Soerambi te Jogja die daar toen nog alleen de godsdienstige rechtspraak had behouden, uit den pangoeloe, den adjunkt-pangoeloe of këtib anom benevens vier këtib's, in zeer belangrijke zaken werden de oelama's en *paok's nagara* geraadpleegd.⁶⁾

Omdat Winter een beschrijving geeft van Soerakarta hebben wij

¹⁾ Boven p. 63 v.v., vooral p. 68.

²⁾ Rouffaer Winter, p. 69.

³⁾ Rouffaer Winter, p. 133.

⁴⁾ Rouffaer Winter, p. 134.

⁵⁾ Rouffaer Winter, p. 151, 152. — Deze schrijver teekent nog aan dat zaken van verwonding en moord die voor geen afdoening bij de Soerambi vatbaar zijn, naar de Pradata teruggezonden worden om daar te worden afgedaan.

⁶⁾ Rouffaer Winter, p. 154. — Zie over de *paok nagara*, Adatrechtbundel XXIII, p. 242.

ons in 't bovenstaande in 't bizonder met dat rijk bezig gehouden. M. m. geldt voor Jogjakarta 't zelfde. Bij den aanvang — dat getuigt de Anggër agëng — was alles 't zelfde; in den loop der jaren zijn de toestanden wat afgeweken doch niet zooveel of in 1818 kon een nieuwe tekst van Anggër agëng en Anggër Aroebiroe voor beide Vorstenlanden worden vastgesteld en de voor Soerakarta ontworpen Anggër sapoeloch in Jogjakarta toepasselijk worden verklaard¹⁾. De sedert in Jogja gebruikte Anggër pradata kwam ook in hoofdzaken met de Sala'sche overeen.

Er is onder Tjërbon al op gewezen²⁾ dat de bemoeienis van den pangoeloe met huwelijksche zaken en daaraan verbonden rechtspraak te onderscheiden is van de funkties welke hem zijn overgedragen door de regeering des lands, wij noemden de eerste de *godsdienslige* rechtspraak. Voor Mataram geldt 't zelfde. Doch toen daar eenmaal de berechting van vorstenzaken feitelijk door den pangoeloe c.s. geschiedde, was er in de wijze van behandeling van de twee kategorieën geen verschil meer. De pangoeloe moest, althans theoretisch, van de stelling uitgaan dat beiden beoordeeld moesten worden naar de goddelijke wet en er blijkt ook niet dat er in de samenstelling van den kring van raadsliden waarmee hij zich omgaf, in 't eene of andere geval verschil werd gemaakt.

Ook in de benaming is geen verschil. De Soerakartasche Nawala Pradata dalëm of Anggër Pradata awal, die door Oudemans is gepubliceerd,³⁾ vermeldt de twee soorten van rechtspraak afzonderlijk, doch noemt beiden *Koekoem*, b.v. artikel 2 en 36, waar van de van den vorst afgeleide kompetentie sprake is; éénmaal wordt gesproken van *Koekoem ing Soerambi*, de geestelijke rechtbank ter Soerambi (artikel 37), in artikel 1 staat alleen Koekoem. In de Anggër agëng staat ook Koekoem voor de vroeger-vorstelijke rechtspraak.⁴⁾

Op 17 Moeloed Dal, door Rouffaer gedetermineerd als 9 April 1746,⁵⁾ draagt „kangdjëng kyai mas pëngoeloe” van Soerakarta aan kyai Kasan Basari, godsdiensleeraar in Tëgalsari (Pranaraga) voor diens vrijgebied verschillende bevoegdheden over welke hij zelf uitoefende. Hij geeft aan den kyai vergunning als *kakim* op te treden

¹⁾ Rouffaer Vorstenlanden, p. 639².

²⁾ Boven p. 22 v.v.

³⁾ Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 149 v.v.

⁴⁾ Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 38 v.v.

⁵⁾ Rouffaer Vorstenlanden, p. 639², noot.

[d.w.z. degene die als overheidspersoon als wali fungeert eener vrouw die in 't huwelijk treedt bij ontstentenis van een wettigen wali] en laat daarop volgen dat hij hem dus machtigt 't huwelijk te sluiten van een vrouw die geen wali heeft of wier wali weigert of afwezig is en ook van een vrouw die wel een wali heeft.¹⁾ Verder wordt kyai Kasan Basari gemachtigd te richten tusschen man en vrouw op de wijze als ter hoofdplaats gebruikelijk, zooals *nipkah*, *waris*, *talak*.

Met *nipkah* wordt 't recht der vrouw op haar door den man te verstrekken levensonderhoud (*nafakah*) bedoeld. Daar dit geval van 't later te noemen *pasah* wordt onderscheiden, mag hieruit waarschijnlijk gekonkludeerd worden dat in den tijd waarin deze piagam werd opgesteld, de voorwaardelijke verstooting (*talāk ta'lik*) reeds bestond en daarin de voorwaarde voorkwam dat bijaldien de man in gebreke bleef zijn vrouw levensonderhoud te verstrekken en zij daarmee geen genoegen nam, zij zich als verstooten kon beschouwen. Zij wendt zich dan tot den pangoeloe (priesterraad) om de vervulling der voorwaarde te doen konstateeren.

Waris wil zeggen: 't verrichten van boedelscheidingen; 't kwam dus voor dat men bij de verdeeling van boedels de hulp van den pangoeloe inriep. Of hieronder ook 't beheer van boedels van minder-jarigen te begrijpen is, valt uit dit eene woord niet op te maken.

Dat de pangoeloe kennis nam van verstootingen (*talāk*) spreekt van zelf.

Verder wordt den kyai vergund *pasah*-zaken te behandelen, d.i. huwelijksontbinding door den rechter wegens bepaalde, nauwkeurig omschreven redenen „als de man zijn vrouw haar rechten onthoudt”.²⁾

Behalve godsdienstige wordt den kyai ook wereldlijke rechtspraak toegekend. Hij mag *oetang-pioetang*, *titip*, *gade lan sapadane* zaken afdoen, wel een elliptische uitdrukking voor padoezaken,³⁾ echter *kisas lan katak*⁴⁾-zaken, dus pradata-zaken, niet. 't Behoeft niet te verwonderen dat kyai Kasan Basari die ook wereldlijk hoofd van zijn vrijgebied was, rechtsmacht wordt toebedeeld, 't valt echter op

¹⁾ In 't laatste geval is de huwelijksbeambte slechts plaatsvervanger van den wali en oefent hij niet de z.g. koewasa kakim uit.

²⁾ *Amasah ing sèlaki rabi kang ngadamni ok-ah*. *Ngadamni*, ten rechte *ngadamni*, is gevormd van Ar. *adam*; *ok-ah* = Ar. *ḥaḥḥahā*-rechten. — Ik dank deze vertaling aan vriendelijke voorlichting. — Er wordt nog aan toegevoegd: *lan kang mang pang ing parentah bènèr ing sabawahira karja sabaoe*. Ik durf niet uitsmaken welke „parentah” de pangoeloe hier op 't oog heeft.

³⁾ Oudemans, Javaansche wetten deel II, pag. 149.

⁴⁾ Bedoeld: zaken waarop de straf van afkappen van handen of voeten van toepassing is, nl. diefstal (Arab. *ḥaf*-afkapping van hand of voet).

dat hij rechtspraak in padoe-zaken krijgt in een stuk dat uitgaat van den hoofdpangoeloe van Soerakarta. Er is verzuimd bij te zeggen dat de overdracht van *deze* rechtspraak namens den vorst geschiedt; wat de godsdienstige rechtspraak aangaat, kon de pangoeloe uit eigen hoofde handelen, hoewel toch niet aan te nemen is dat hij dit buiten voorkennis van den vorst deed ¹⁾.

De Nawala Pradata geeft de volgende definitie der godsdienstige rechtspraak, zij komt reeds in de uitgave van 1782 ²⁾ voor: *ing kang . . . awit [sangking] salaki rabi*, dus: huwelijksche zaken. Voor den tijdgenoot was dat voldoende, thans is niet meer uit te maken wat ertoe gerekend werd. Wat waris-zaken betreft, schijnt de pangoeloe zich daar pas in later tijd mee bemoeid te hebben, in Winters tijd bewaarde men een herinnering dat de vorst zelf de nalatenschap van een overledene onder de kinderen verdeelde. Na gezegd te hebben dat uiterste willen (in 1824!) zeer zeldzaam zijn, vervolgt hij: „Een Huisvader vertrouwde altijd zijne oudste Zoon, of een der oudste verwanten van hem, die zijne begeerte na zijn dood volvoert; indien hij voor zijn dood geen schriftelijke dispositie over zijn goed maakte, teekend men alle zijne Verlangen en begeerten aan, ten einde zulks na zijn dood stipt nagekomen te kunnen worden. in vroegere Jaren deelde de vorst zelve, van zoodanig eene, onder de kinderen uit.” ³⁾ — Met „zoodanig een” schijnt de erflater bedoeld te zijn die geen schriftelijke dispositie naliet. Dit is nu nog de regel. Daarentegen is 't algemeen gebruikelijk bij leven op min of meer sakramenteele wijze *mondeling* beschikkingen te maken, dadelijk ingaande of na doode.

Winter vervolgt: „Edog in latere Jaren maakte de Vorst de Hoofd-Priester hier in magtig, egter niet als Priester, maar als *Hakim* of *Kalis* (Executeur)”. Hier staat tegenover dat 't Gobius reeds bekend was dat de godsdienstige rechter huwelijken *en erfenissen* bedisselde.

Een bericht van omstreeks 1680 vermeldt dat in 't Mataramsche rijk de meisjes zeer jong trouwen, omdat anders bij overlijden des vaders, de vorst zich diens gansche nalatenschap met de vrouw en

¹⁾ 't Bevelschrift van den pangoeloe van Soerakarta waarbij hij allerlei bevoegdheden aan kyai Kasan Basari overdraagt, is te vinden in een artikel van F. Fokkens, *Vrije desa's op Java en Madoera*, in *Tijdschrift Bataviaasch Genootschap* deel XXXI, p. 494 v.v. en hierachter als bijlage I opgenomen. Er zijn fouten in 't stuk, echter is hier niet na te gaan welke op rekening van den maker der piagam moeten worden gesteld, welke op rekening van den afschrijver en welke drukfouten zijn.

²⁾ Rouffaer Winter, p. 130.

³⁾ Rouffaer Winter, p. 73.

kinderen toeëigent; is er een dochter getrouwd, dan erft deze de nalatenschap.¹⁾

In de negentiende eeuw ging 't inheemsche rechtswezen in de Vorstenlanden geleidelijk te niet. Bestaande rechtbanken werden hervormd of verloren haar beteekenis, nieuwe werden ingesteld, doch dit alles geschiedde door toedoen van 't Nederlandsche gezag volgens Westersche opvattingen, van een eigen ontwikkeling kan niet meer gesproken worden. 't Is voor 't doel dat we ons gesteld hebben, overbodig die geschiedenis hier weer te geven, Rouffaer heeft haar uitvoerig behandeld, belangstellenden mogen naar zijn mededeelingen verwezen worden.²⁾ 't Heeft niet aan stemmen onthroken die zich tegen de afbraak der inheemsche rechtspraak hebben verheven, zij bleven onverhoord.

De toestand is thans deze dat in *Jogjakarta* de *Bale mangoe* nog bestaat voor onderdanen van den Sultan voor administratieve berechting van agrarische geschillen welke geen burgerlijke zaken zijn,³⁾ de *Soerambi* voor onderdanen van den Sultan voor de berechting van echtscheiding ten verzoeken der vrouw tegen den wil van haar man („rapak")⁴⁾. Hiermee wordt bedoeld 't geval dat de vrouw zich op grond van de vervulling eener voorwaarde der voorwaardelijke verstooting (*talâk ta'lik*) tot den godsdienstigen rechter i. c. de *Soerambi* wendt om door dezen te laten konstateeren dat de *ta'lik* (Jav. *taklek*) vervuld is. Van de beslissing der *Soerambi* is hooger beroep toegelaten op den Rijksbestuurder en van diens uitspraak op den Sultan.

In *Soerakarta* komen sedert 1903 zulke zaken voor den priester-raad op denzelfden voet als in de Gouvernementslanden. De *Bale mangoe* werd er reeds in 1847 opgeheven.

Overigens is de eenige rechtspraak die nog door de vorstenbesturen wordt uitgeoefend die over familieleden en enkele aanzienlijke ambtenaren van den Soesoehoenan, van prins Mangkoenagara en den Sultan van *Jogjakarta*.⁵⁾

¹⁾ Ziet blijkbaar op 't geval dat er geen zoon is. Zie J. W. Vogel, *Ost-Indische Reisbeschreibung*, Altenburg 1716, p. 583, aangehaald bij de Haan, *Prijangan III*, § 344, die veronderstelt dat de schrijver dit wel van Couper wiens kennismaking met Mataram van omstreeks 1680 dateert, vernomen kan hebben.

²⁾ Rouffaer *Vorstenlanden*, p. 641 v.v.

³⁾ Staatsblad 1917 No. 127.

⁴⁾ Idem.

⁵⁾ Zie *Regeerings-almanak van Ned. Indië 1926*, deel I, p. 40, waar de, zeer

De beschrijving der Javaansche rechtsbedeeling zou onvoltooid, 't beeld van de wijze waarop in Mataram en zijn loten Soerakarta en Jogjakarta recht en orde werden gehandhaafd, niet volledig zijn, indien niet melding werd gemaakt van twee instellingen waarheen de rechtsbedeeling voor een deel werd afgeleid: de aansprakelijkheid der desa voor 'tgeen op haar grondgebied voorvalt en 't instituut der *mantja pat*.

Wat de desa-aansprakelijkheid betreft, vindt men iets in de Nawala Pradata.¹⁾ Zoo moet voor de veiligheid van een reiziger die in de desa overnacht, gewaakt worden (*dirêksa*) en wordt hem iets ongestolen, dan moet de waardigheidsbekleeder die hem onderdak verschafte, de waarde van 't gestolene ten deele vergoeden. De desa is ook aansprakelijk als een aanslag tegen den persoon van den reiziger die onder haar hoede is, gepleegd wordt en heeft de daarop gestelde straf te dragen indien zij den dader niet weet uit te vinden. De desa is voorts verplicht hulp en bijstand te verleen als iemand door straatroovers wordt aangerand en de kwade gevolgen die eruit voortvloeien, te dragen. Als 't desavolk (*wong boemi desa*) niet te hulp wil komen, kan de beroofde een beroep doen op omliggende desa's (*matjapat mantjalimane*) en trekken deze zich er niets van aan, dan worden ook zij gestraft.

't Laatste voorschrift brengt ons op 't instituut der *mantja pat*.

De oudste, uitvoerige berichten over de werking der *mantja pat* die me bekend zijn, dateeren van honderd jaar geleden. Zij zijn opgesteld in 1823 en 1825 door de opzieners te Patjitan en den fd. resident van Soerakarta en hierachter als bijlage II afgedrukt.²⁾ Beide gevallen spelen zich af in de Goenoeng Sewoe, grenzende aan Soerakarta. Men vindt daar in de eerste plaats een geval beschreven dat Patjitansche kooplieden in een desa onder Patjitan werden beroofd en de bevolking der desa waar de roof had plaats gehad, zich aan haar verantwoordelijkheid onttrok. Geheel als boven aan de hand der Nawala Pradata omschreven, werd toen 't volk van de omliggende desa's bijeengeroepen en een *prapat* van drie personen, t.w. de patih van den *dë mang* (bestuurshoofd onder den regent met een ressort

talrijke, staatsbladen worden opgesomd die deze materie regelen, men zie vooral staatsblad 1903 No. 8 (Soerakarta en Mangkoe nagaran), staatsblad 1918 No. 815 (Jogjakarta). De voorgeschiedenis dezer rechtbanken wordt behandeld door Rouffaer Vorstenlanden, p. 644.

¹⁾ Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 95 v.v.; deel II, p. 153 v.v.

²⁾ Oorspronkelijk opgenomen in Tijdschrift voor 't Binnenlandsch Bestuur, deel XXXIV, 1908, p. 157 v.v. onder den titel: Uit oude bescheiden.

van meerdere desa's w.o. de betrokken desa), nog een dëmang en een bĕkĕl stelde vervolgens een onderzoek in.

't Tweede geval is zeer belangrijk. Twee bĕkĕl's, van *Kalak* en *Klatak*, wier gebieden aan elkaar grensden, hadden geschil over de vraag tot wiens gebied een nieuwe nederzetting behoorde. De bĕkĕl van *Kalak* roept nu de mantja pat's en mantja lima's van drie desa's op om de zaak te onderzoeken.

Op 't gebied der nieuwe nederzetting (zij wordt beurtelings „desa Malang", „Si Malang" en „een gehucht op den grond Si Malang" genoemd) heeft een berooving plaats. De bĕkĕl van *Klatak*, vermeenende dat zij tot zijn gebied behoort, roept prapats bijeen w.o. de bĕkĕl van *Kalak* die echter niet verschijnt. Hij wendt zich nu tot zijn dëmang, *Tirta winangoen* genaamd, die op zijn buurt de zaak bij de prapats in onderzoek geeft. Deze blijven in 't onderzoek steken en verdagen de zaak tot een nadere bijeenkomst. Op den bepaalden tijd verschijnen de dëmang, de bĕkĕl van *Klatak* en de prapat van *Poenong* (een desa in de buurt) doch de bĕkĕl van *Kalak* en de overige prapats (één van een desa in de buurt en vier uit de *Mangkoe nagaran*, op grooten afstand gelegen) verschijnen niet. Er waren dus buiten de twee bĕkĕls zes prapats opgeroepen. Dit zelfde zestal krijgt, op last van een ander dëmang, de zaak opnieuw te onderzoeken en kwijt zich dan van zijn taak.

Uit deze stukken blijkt dat mantja pat's en mantja lima's personen zijn die in één adem genoemd worden. Eenigen hunner vormen tesamen een prapat-vierschaar, echter wordt de naam prapat ook toegepast op de leden dier vierschaar en dus in den zin mantja pat (mantja lima) gebruikt. Verder dat elke desa (of bepaalde desa's) een bepaalde prapat schijnt (schijnen) te hebben en dat 't aantal hunner dat voor onderzoek tesamen komt, wisselend is, dat zij voorts niet tot de naaste omgeving van de plaats of desa waarom 't geschil gaat, zijn beperkt maar van verren afstand komen.

Uit den nieuweren tijd vindt men vooreerst een mededeeling van C. F. Winter Sr. van 1837 die spreekt van „mantjo pats en mantjo limos" als personen¹⁾ en verder gegevens in de adatrechtbundels. Zoo worden uit de jurisprudentie van de Bale mangoe te *Jogja* vermeld: in een geschil over een bĕkĕlschap een prapat: drie bĕkĕl's uit de buurt (twee uit dezelfde desa en een van een aangelegen desa) die een verklaring doen in zake de keuze van een bĕkĕl (1916);

¹⁾ Rouffaer Winter, p. 153.

idem een prapat van vier bĕkĕl's uit de buurt (1915); taxatie van de waarde eener beplanting in geschil, opgesteld door de politie (bestuur) met behulp van de steeds bij zulke werkzaamheden gebezigde prapat (vier bĕkĕl's van naburige kabĕkĕlan = bĕkĕlschappen) (1916).¹⁾ — Op last van een regent (Jogjakarta) geeft een prapat, bestaande uit vier bĕkĕl's in de buurt, advies omtrent de adat in zake aangeslibden grond.²⁾ — Elders wordt een prapat omschreven als een kommissie van in dezelfde of aangrenzende desa's wonende bĕkĕl's (drie of vier) (Jogjakarta),³⁾ als arbitrage kommissie (Soerakarta).⁴⁾

In den adatrechtbundel is uit een rapport omtrent de residentie Kĕdĕe van 1822 overgenomen dat de prapat (in geschillen omtrent zaken waarin hij een wet niet is voorzien) is een soort van jury bestaande uit vier niet in de zaak betrokken, doch in de onmiddellijke nabijheid wonende bĕkĕls, die de zaak onderzoekt en onder nadere goedkeuring van de bevoegde autoriteit overeenkomstig de adat uitmaakt.⁵⁾ 't Komt me voor dat deze definitie te theoretisch is gesteld.

Nog een voorbeeld van prapat-beslissingen is 't volgende: Drie bĕkĕls en een kabajan uit omliggende desa's („prapat-desa's") geven op verzoek van 't hoofd (resp. den bĕkĕl) eener desa in een geschil tusschen hem en een zijner dorpelingen advies betreffende diensten en betalingen waarop hij aanspraak kan maken (1910).⁶⁾

Omtrent *mantja pat* en *mantja lima* is in de adatrechtbundels 't volgende te vinden:

1. Een aanhaling uit de Angĕr sapoeloeh artikel 44, waar sprake is van onderzoek naar de rechtmatigheid van nieuwe grondontginningen. Dat onderzoek zal plaats hebben in de betrokken desa en bij de lieden van de *mantja pat* en *mantja lima* en den Inlandschen bestuursambtenaar (*goenoeng*).⁷⁾

2. 't Begrip *mantja pat* blijkt min of meer bestemd te bestaan in *Sidaärdja* (Soerabaja) waar in de desaregelingen gesproken wordt

¹⁾ Adatrechtbundel XXII, p. 233, 235, 258.

²⁾ „ XXII, p. 264.

³⁾ „ XXIII, p. 229.

⁴⁾ „ XXIII, p. 275.

⁵⁾ „ XI, p. 204.

⁶⁾ „ VIII, p. 263.

⁷⁾ *ĕatĕng tijang matjapat mantja gangsal*, zonder nadere aanduiding. Matja pat wordt vaak geschreven voor *mantja pat*. Oudemans, Javaansche wetten, deel II, p. 301.

van een ongeval in de desa of de mantja pat;¹⁾ in *Trènggalek* (Kadiri) waar men er ongeveer tien omliggende desa's mee bedoelt, geen bepaald ressort;²⁾ in *Panaraga* (Madioen): de zg. montjopat desa's moeten bij veediefstal den dief helpen opsporen, niet nader toegelicht. In 't Madioensche wordt onder mantja pat niet noodwendig een aantal van vier buurdessa's verstaan;³⁾ in *Djombang* (Soerabaja): er is sprake van de vijf loerahs van 1e. de vier buurdorpen, 2e. 't dorp Soembër sapon zelf („montjo pat"), iets verder: de loerahs der vier omringende desa's [volgen namen] („montjo pat"), zij worden in een proces voor den landraad als getuigen gehoord over de kwestie of een sawah *jasan*-erfelijk individueel bezit is.⁴⁾

In deze latere gegevens wordt 't woord „prapat" gebezigd in den zin van arbiter, ook: raad van arbiters, gewoonlijk zijn er vier maar dat is geen regel. Er wordt ook gesproken van prapat-desa's. — Een onderscheiding tusschen „mantja pat" en „mantja lima" ontbreekt. 't begrip mantja pat voor omliggende dorpen is buiten de Vorstenlanden bekend in Madioen, Kadiri, Zuid-Soerabaja doch niet scherp omlijnd en onderling ongelijk.

Uit 't Patjitansche stuk blijkt echter duidelijk dat de mantja pat's arbiters zijn en daarvoor lieden genomen worden uit de omgeving, hoewel niet noodzakelijk uit den naasten omtrek, en in wisselend aantal.⁵⁾ Ik waag de gissing dat mantja pat 't zelfde woord is als Skr. pancháyat (pantjajat), verbasterd tot pantjapat en verder tot mantja pat. Verzachting van den aanvangs- *pa* tot *ma* heeft meer

¹⁾ Adatrechtbundel IV, p. 590. — Deze desaregelingen, onder leiding van 't Europeesch bestuur op schrift gesteld, zijn een twijfelachtige bron voor de kennis van 't adatrecht.

²⁾ Adatrechtbundel XVIII, p. 153.

³⁾ Adatrechtbundel XIX, p. 65.

⁴⁾ Adatrechtbundel XIX, p. 462, 463.

⁵⁾ Wij vinden een volkomen bevestiging van 't bovenstaande in den onlangs verschenen adatrechtbundel XXV. In een ongedateerde beschouwing over bevoegdheid en werkwijze van de „prapat" in 't prinsdom Mangkoenagaran wordt o.m. 't volgende gezegd: „Indien zich in een of andere desa een zaak voordoet, waarmede de politie geen bemoeienis heeft, dan wordt zoon zaak ondergewoonte door de desalieden zelf afgedaan. De commissie die zoon zaak te berechten krijgt, heet *prapat* en is *samengesteld* uit *oude* inwoners van de *betrokken desa* of [liever: en, in den Javaansche tekst staat *octawi*] van haar *buurdessa's* („*sakkiwa tênggennipoen*") die de adat kennen.... *Het aantal leden van een prapat staat dus niet vast doch wisselt met het aantal in de desa zelf en in de buurdessa's aanwezige oude, met de adat bekende lieden.*" (p. 80, Javaansche tekst p. 99, kursivering aangebracht).

plaats, men vergelijkte bv. *poenika*, in de spreektaal tot *mēnika* (van *panika*) verzacht en *mantja kaki* dat 'tzelfde beteekent als *pantja kaki*.¹⁾ „Bij Hindu-law the king is recognized as the fountain of justice, and the Shāstra's require him to maintain permanent courts and to preside in them himself.... The whole judicial authority, except such as might be exercised by the king in person, was left vaguely in the hands of Brahmans. By them the law was expounded, and effect was given to it by the executive, the place of regular courts being taken in part by commissioners appointed by the ruler in a summary manner and usually from motives of Court favour, and in part by bodies of arbitrators or *pañchayat's* acting sometimes under the authority of the state and sometimes as arbitrators by consent of parties.”²⁾

Wat was een Sultan Agoeng, een Mangkoe rat anders dan zulk een „fountain of justice”? Zij spraken inderdaad zelf recht, zooals de Shāstra's verlangen, getrouwer zelfs dan de Indische vorsten, want van Brahmanen was in Mataram natuurlijk geen sprake. En waren de als arbiters optredende mantja pat's geen weerspiegeling van de *pañchayat's* van Indië?

De Javanen hebben over de instelling der *pañchayat's* een kleed geworpen dat bekende voorstellingen bij hen opriep. De vierdeeling had van ouds bij de Javanen en andere Indonesische volken een gewijde beteekenis.³⁾ Wat Mataram betreft, wijzen wij slechts op de indeeling van de nagaragoeng in bestuursressorten volgens 't vierdeelig stelsel en 't aantal bijzitters van den pangoeloe in de Soerambi. De Javaan brengt reeds sedert lang mantjapat in verband met *mantja*

¹⁾ In 't Patjitansche stuk dienen vier personen „alle grijsaards” „*pantjakakies*” als getuigen. Tegenwoordig zegt men in 't Madioensche *mantja kaki* en verstaat daaronder de oudst-aanwezige ingezetenen bij een desa-koempoelan, lieden die de lasten van 't *sikēp*-schap niet meer (geheel?) behoeven te dragen doch den loerah bijstaan en door dezen worden geraadpleegd, een *otium cum dignitate*. In de tweede plaats worden bij desa-feestelijkheden de oudst-aanwezige gasten van de desa zelf en omliggende desa's wel bij wijze van eerbetoon met *mantja kaki* toegesproken. Vrg. Javaansch woordenboek s.v. *pantja*: *pantjakaki* — de leden van 't dorpsbestuur behalve 't dorpshef en Adam, De autonomie van 't Indonesische dorp p. 68. — Ook in de Mangkoe nagaran zegt men „*mantjakaki*” en verstaat daaronder „de oude lieden uit de desa en uit de buurdesa's, Adatrechtbundel XXV, p. 80/81.

²⁾ Imperial Gazetteer of India New edition, deel IV, p. 142.

³⁾ Voor de diepere beteekenis van dit begrip, zie Rouffaer Vorstenlanden passim; van Ossenbruggen, De oorsprong van het Javaansch begrip Montjapat, in Verslagen en Med. Kon. Akademie afd. letterk. 5e reeks, 3e deel 1917 en Rassers, De Pandji-roman, 1922.

(ter zijde liggende, belendende) en *pat* (vier). Dit weten wij uit 't Patjitansche bericht waar de Nederlandsche schrijver „montjo pat” schrijft, de Javaan sprak dus uit *mántjā pat*, beschouwde hij de term als één woord, dan zou hij *měntjapat* gezegd hebben. Bij deze Javanizeering van 't begrip behoort dat de arbiters (*wong*) *prapat*-viermannen, eig. vierdedeelmannen worden genoemd. Deze benaming kan pas ontstaan zijn nadat de volksopvatting den naam mantja pat voor arbiter aan de vierdeeling had gehecht. Doch de werkelijkheid spote met deze beteekenis der verbeelding, want de arbiters kwamen aanvankelijk niet van de belendingen maar van verre en van nabij en ook niet steeds ten getale van vier, maar in wisselend aantal. Eerst in den jongsten tijd is men de praktijk in overeenstemming gaan brengen met de gewaande beteekenis en dat niet eens altijd.¹⁾

't Omgekeerde, dat men ouden wijn in nieuwe zakken doet, komt meer voor. Maar 't is ook waar dat een nieuwe zaak gemakkelijker wordt aanvaard door er een glimp van 't eigene aan te geven. Dit kan onopzettelijk geschieden.

Op 't misverstane mantja pat is men verder gaan borduren en sprak van *mantja lima*. De beteekenis van dit woord is, zoover ik heb kunnen nagaan, steeds uitermate vaag gebleven, de een verstaat eronder de desa waar een kwestie is uit te maken plus vier omliggende desa's, een ander de vijf omliggende desa's, een derde een tweede kring van vier desa's om den eersten kring van vier desa's heen, zooveel hoofden, zooveel zinnen.

't Instituut der mantja pat is feitelijk alleen van de Vorstenlanden en naaste omgeving bekend en dat is ook juist 't gebied waar de rechtspraak Indisch was! De vorstelijke rechter, door van Goens zoo meesterlijk naar 't leven geschilderd, de scheidsmannen daarnegen, zij vormen één geheel. Hebben wij te veel gezegd door te meenen dat de Vorstenlandsche mantja pat (*prapat*) niet anders is dan de Indische *panchayat*?

De rechtspleging in Mataram staat dan voor ons als de meest getrouwe navolging van Indië die op Java, vóór de Westersche invloed zich deed gelden, te aanschouwen viel.

¹ Boven, p. 90 v.v.

VIERDE HOOFDSTUK.

De landraad te Samarang.

In 1747 stelde de Oost-Indische Compagnie te Samarang een *landraad* in die alle civiele en krimineele zaken tusschen Javanen onderling te berechten kreeg. Alle gemengde zaken tusschen Javanen en Europeanen of Javanen met Oostersche vreemdelingen („overwaller of andere uitheemsche natie”) bleven onder 't ressort van den raad van justitie behooren.

De landraad zou worden voorgezeten door den kommandeur, later goeverneur, van Java's Noordoostkust en telde zeven der voornaamste regenten als leden, met dien verstande dat de regent van Samarang en de Ooster- en Wester-strandregent (d. z. de hoofdregent van de *pasisiran* ten Oosten en die ten Westen van Samarang) permanente leden zouden zijn en de vier overige plaatsen bij toerbeurt om de twee of drie jaar door andere regenten zouden worden ingenomen. Behalve een Europeeschen boekhouder-scriba zou er ook een Javaansche sekretaris zijn.

Er zou recht worden gesproken naar de Javaansche wetten „voor so verre bij ons tollerabel”. Van die wetten zou een compendium worden samengesteld.¹⁾

Enkele jaren later (1750) werd de samenstelling van den landraad opnieuw geregeld.²⁾ Er werd nu bepaald dat onder presidium van den goeverneur zeven der voornaamste regenten als lid zitting zullen nemen, onder welke de regenten van Samarang en Pakalongan als permanente leden, de overigen „ambulatoire” en door de Hooge Regeering gekozen. De Europeesche scriba, de Javaansche sekretaris werden gehouden doch daar wordt nu een fiskaal (*djaksa*) aan toegevoegd. De *pangoeloe* wordt niet genoemd.

De kompetentie bleef dezelfde, de rechtspraak volgens de Javaansche wetten gehandhaafd (artikel XV).

Bij dezelfde gelegenheid werd 't compendium waarvan de samenstelling bij de oprichting van den landraad in 't vooruitzicht was gesteld, goedgekeurd (artikel XIV). 't Diende zich aan als een compendium der voornaamste, Javaansche wetten, nauwkeurig uit 't Mohammadaansche wetboek „*Mogharaer*” (*Mocharrar*) getrokken en, zooveel mogelijk met 't Goddelijke, natuurlijke en burgerrecht zoo-

¹⁾ Nederl. Indisch Plakaatboek, deel V, p. 525.

²⁾ Nederl. Indisch Plakaatboek, deel VI, plakaat van 31 December 1750.

danig samengesteld dat daarnaar, ongekenkt de Javaansche gewoonten en gebruikelijkheden, de Samarangsche landraad over de onderdanen van 's Comp¹ land en distrikten recht en justitie zou kunnen oefenen en de krimineele zaken zoo (wel) als de civiele zou kunnen behandelen. — Ongetwijfeld is de samensteller van 't compendium die in de meening verkeerde dat dit nu de Javaansche wetten vertegenwoordigde, van geestelijke zijde ingelicht en 't lijkt waarschijnlijk dat de pangoele van Samarang c.s. den smaak van de hoofdplaats van Mataram volgde en ook daar toentertijd de Moeharar een der meest geraadpleegde fikh-boeken was. Dit lijkt te aannemelijker daar in Winter's tijd de zelfde kitab ook veel gebruikt werd. ¹⁾

Een blik in dit compendium is echter voldoende om te doen zien dat hier niet „Javaansche wetten” gegeven worden maar Mohammedaansch strafrecht in eenigszins versneden vorm. 't Compendium kan een Islamizeerenden invloed op de strafrechtpleging hebben uitgeoefend, stellig gaf 't niet de heerschende rechtsbegrippen weer.

Er wordt slechts één algemeen voorschrift betreffende debiteuren gegeven: de debiteur moet betalen, maar als de krediteur hem op den weg komt of smaad aandoet, is hij van zijn debet ontslagen (artikel XIV).

't Compendium geeft verder voorschriften betreffende 't optreden van den pangoele als godsdienstig rechter in zaken van familie-recht. Hier werd een bestaande godsdienstige rechtspraak vastgelegd (artikel XIV).

De regeling van 1750 breidde de bemoeienis van de Hooge Regeering uit. Werd in 1747 gezegd dat er, zoo noodig, van door den landraad uitgesproken vonnissen, op haar hooger beroep zou zijn (op doodvonnissen werd altijd haar approbatie vereischt), thans werd bepaald dat vóór de terechtstelling van delinquenten haar approbatie gevraagd moest worden op alle krimineele vonnissen en er geen hooger beroep zou zijn dan bij haar alleen (artikel XV).

De werkkring van den fiskaal (djaksa) werd nu ook omschreven, hij zou „als officier en voorstander der justitie” waken dat recht en goede orde ongekenkt blijven (artikel XVI). — De Javaansche sekretaris houdt twee rollen aan, één tot civiele en één tot krimineele processen en twee sententie-boeken, ook civiel en krimineel (artikel XVII).

¹⁾ Boven, p. 83.

De instelling van den landraad volgde op den afstand der Westelijke strandregentschappen door Mataram aan de Oost-Indische Compagnie 't jaar tevoren, de Oostelijke strandregentschappen waren reeds in 1743 afgestaan. Krachtens 't z.g. jurisdictie-kontrakt van 1737 was echter de jurisdictie over alle gemeene Javanen der strandregentschappen wegens delikten tegen de Compagnie verkregen en daarbij vermeld dat zij te Samarang zouden terechtstaan.¹⁾ De behoefte aan een regeling was dus reeds in dat jaar ontstaan; hoe men zich in 't tienjarig tijdvak dat nog verlopen zou vóór zij tot stand kwam, gered heeft, heb ik niet vermeld gevonden.

De reden waarom aan den landraad te Samarang in deze verhandeling over *Javaansche* rechtsbedeeling een hoofdstuk wordt gewijd, is gelegen in 't volgende: In 't zelfde plakaat toch dat de landraad instelde, komt ook iets voor over de rechtspraak in de strandregentschappen. In ieder distrikt (= regentschap) zouden een of meer djaksa's gehouden moeten worden naar noodzakelijkheid „om van de voorvallende delicten, *dog de dagelijkse geschillen van weynig belang onder de gemeente daar van uytgesloten, also die door de regenten moeten werden afgedaan, gelijk tot nog toe*”,²⁾ notitie te nemen en die voor den gemelden landraad te beklagen. Boven alle deze djaksa's stond de djaksa te Samarang. — En 't plakaat van 1750 zegt 't volgende: Er zouden niet meer dan twee djaksa's in één regentschap mogen zijn. Op order van den regent zouden zij „alle kleine geschillen en querellen *naar de voorige usantien en gebruykelikheden*, mitsgaders regt en billijkheid... afdoen” „dog over de *groote misdaden*, als brandstigtinge, moord, doodslag, huisbraak, kienroof, grafschenderije, godslasteringe en wesmeer, zal de Landraad tot Samarang na de Javase wetten regt spreken.”³⁾ Voorts wordt den regentschapsdjaksa opgedragen van groote misdaden kennis te geven aan den djaksa te Samarang, misdadigers met voorkennis van den regent op te vatten en tot nader order in bewaring te houden (artikel XVIII).

De inhoud komt in beide plakaten op 't zelfde neer, slechts is 't laatste wat uitvoeriger en nauwkeuriger. 't Was minder juist, in 't eerste plakaat te zeggen dat de regenten de zaken afdeden, afdoening door de djaksa's onder toezicht van den regent is 't rechte.

Er werd dus in de strandregentschappen recht gesproken naar

¹⁾ de Jonge, Opkomst, deel IX, p. 269 v.v. en boven p. 73, noot 1.

²⁾ Kursiveering aangebracht.

³⁾ Kursiveering aangebracht.

Javaanschen trant en, zooals uit de gekursiveerde woorden is op te maken, die toestand bestond in 1750 reeds langen tijd. De „groote misdaden" worden uitgesloten, zij zullen door den landraad worden berecht. Er staat echter niet dat de djaksa's die tevoren wèl berechttten, dat was ook niet 't geval. Wij weten dat in den tijd van strenge centralisatie onder Mangkoe rat de rechtspleging in alle vorsten-zaken op de hoofdplaats was samengetrokken, de padoe-zaken werden plaatselijk afgedaan.¹⁾ Wij vinden thans voor de pasisiran een bevestiging van dit laatste. Doch hoe stond 't tevoren met de pradata-zaken? 't Is duidelijk dat zij dezelfde zijn als in 't plakaat van 1750 „groote misdaden" heeten.

Speelman zegt in 1678 in de Instructie voor zijn opvolger in 't bestier der zaken van Java's Noordoostkust ter kommunikatie aan de residenten²⁾: „De misdaden die de Javaanse ingezetenen komen te begaan, zullen door de Javaanse Regenten naar 's lands wijze, al waar 't ook met den dood, mogen gestraft worden." Door de regenten naar 's lands wijze, wil dat zeggen dat de regenten zelf recht spraken? Wij gelooven 't niet, wij gelooven dat alleen bedoeld wordt, die aan gelegenheid is aan de regenten overgelaten, de rechtspraak geschiedt zooals zij altijd geschiedde, „naar 's lands wijze." Op dezelfde manier zegt de bekende resolutie van 1712 dat de regenten in Prijangan de judicature zouden behouden, terwijl toch vast stond dat zij daarvoor hun djaksa's hadden. 't Plakaat, waarbij de landraad wordt ingesteld, drukt zich gelijkerwijze uit, door 't tweede plakaat verbeterd. Intuschen volgt uit deze mededeeling wel dat de teugels aan Mangkoe rats handen op 't eind van zijn leven (dat hij in ballingschap eindigde) waren ontglipt, de strenge centralisatie die alle pradata-zaken naar de hoofdplaats trok, had opgehouden.

Duidelijker is Gobius; hij zegt „dat de behandeling off het vonnissen over alle lijfstraffelijke saken langs geheel Java met en door de papen geschied." ³⁾ Zijn bericht sluit aan bij dat van Speelman dat de rechtspraak, ook in pradata-zaken, plaatselijk geschiedde, maar leert tevens dat deze berecht werden door een Soerambi. Tot de grenzen van 't regentschap beperkt had dus in elk regentschap een

¹⁾ Boven, p. 67 v.v.

²⁾ de Jonge, Opkomst, deel VII, p. 206.

³⁾ Brief aan den Gouverneur-Generaal van 26 Maart 1715, de Haan, III, § 318. — De bewering gold niet voor de ommelanden van Batavia en voor Tjêrbon, zooals Gobius bekend was, en ook niet voor 't uiterste Oosten van Java waar de Islâm toen ter tijd nog niet volledig gezegevierd had.

regentschaps-Soerambi de taak van de Rijks Soerambi ter hoofdplaats van Mataram overgenomen. Dat de regenten dit zoo gewild hadden, is duidelijk. Zij namen terug wat de vorsten van 't opkomend Mataram hun ontnomen hadden. Aan de Rijks Soerambi was de nagaragoeng als arbeidsveld gebleven. Uit Gobius blijkt dat de pasisiran haar was ontvallen, in hoeverre dit ook van de mantja nagara geldt („langs geheel Java") is niet zeker.

De instelling van den landraad te Samarang had dus de beteekenis dat in dit kollege de rechtspraak der Soerambi's van 't geheele ressort werd samengetrokken. Nu is 't ook duidelijk waarom 't compendium zoo orthodox-Mohammadaansch uitviel en zich in 't bijzonder met strafzaken ophoudt. De padoe-zaken bleven in 't regentschap.

De rechtspraak der regentschapsdjaksa's in de pasisiran laat zich dus vergelijken met de Vorstenlandsche rechtbank Pradata der 18e eeuw, de landraad met een geamalgameerde Soerambi.

Welke beteekenis heeft nu 't kompendium van 1750 in de praktijk gehad? — Alhoewel de landraad de voortzetting was van de Soerambi, bestonden er voor dit kollege minder redenen getrouwe betrachtting van 't Mohammadaansche strafrecht na te streven dan voor een pangoloe c.s. Daar was vooreerst de omstandigheid van de geheel andere samenstelling: de Soerambi bestond uit den pangoloe met hem ondergeschikt personeel en oelama's, de landraad bestond uit wereldlingen. de Haan heeft erop gewezen dat 't kompendium, „dit bloedige wetboek", in te groote tegenspraak was met den aard der krimineele rechtspraak in Prijangan en Tjërbon.¹⁾ De goeverneur als voorzitter, de vereischte approbatie door de Hooge Regeering van alle vonnissen, die zij zich had voorbehouden, maakten terzijdestelling van 't kompendium gemakkelijk. Niettemin vernemen wij in 1809 van den prefekt van Samarang en Dëmak dat bij den landraad te eerstgenoemder plaatse de strafoefening van 't afkappen van handen en voeten gebruikelijk is. Zij is zelfs aanleiding voor Daendels om in te grijpen en deze straffen te verbieden. Bij rondschrijven aan alle landraden en landgerechten wordt bekend gemaakt dat de Inlander vooralsnog bij zijn eigen wetten en vorm van rechtspleging moet gelaten worden met uitzondering van drie gevallen:

10. Wanneer volgens deze wetten een misdadiger aan de hem kompeteerende straf werd onttrokken, in de gevallen waarin de be-

¹⁾ de Haan, IV, § 2438.

leedigde persoon of de naastbestaanden van den nedergeslagene zelf geen recht mochten eischen of de jaren nog niet bereikt hebben om zulks naar de Javaansche wetten te kunnen doen, de fiscaal bij de landraden te Samarang en Soerabaja en de verdere landgerechten op de prefekturen op Java zullen gehouden zijn van wege de Hooge Regeering recht te vorderen;

2o. Wanneer de bij die wetten bepaalde straffen naar algemeene rechten te licht, te zwaar of in 't algemeen ontoereikende worden bevonden enz.;

3o. Wanneer de bij die wetten voorgeschreven manier van procederen niet in staat is om een rechterlijk bewijs, een gemoedelijke overtuiging van den rechter of een konviktie van den misdadiger te weeg te brengen; de gebreken der Inlandsche rechtspleging mogen dan door den rechter naar 't voorbeeld van algemeene rechten en praktijk worden gesuppleerd.

Ten slotte mogen geen andere kapitale en korporeele straffen worden opgelegd dan verbranden, krissen, brandmerken, geeselen, kettingslag, konfinement en kondemnatie tot den arbeid aan de gemeene werken.¹⁾

Dan valt nog te wijzen op een besluit van Daendels. Rampoggers hadden de negorij Salatiga aangevallen en in brand gestoken. Daendels draagt nu aan den president van den raad van justitie te Samarang op een justitieele commissie te benoemen die zich naar Salatiga zal hebben te begeven en daar zonder vorm van proces bij wijze van parate executie zal hebben te straffen en te recht te stellen. De commissie zal zich moeten laten vergezellen door den hoofdregent van Samarang en den „hoogen priester” ten einde door hun invloed gesterkt, met te meerder vrucht 't onderzoek te kunnen verrichten.²⁾

Wanneer dit besluit door bekendheid met de plaatselijke omstandigheden is ingegeven — wat niet 't geval behoeft te zijn — zou men er uit kunnen afleiden dat de hoofdpangoeloe van Samarang niet-officieel een rol in de Inlandsche rechtspraak vervulde en dan zou 't afkappen van handen en voeten aldaar mede aan zijn invloed te wijten zijn.

Aan de rechtspraak der regentschapsdjaksa's kwam een einde door

¹⁾ Daendels, Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen, 1814. Bijlagen Tweede stuk. Organique stukken. Batavia. Hooge Raad van Justitie en justitieele zaken No. 28.

²⁾ Ned. Indisch Plakaatboek, deel XIV, p. 785.

de instelling der landgerichten in 1808. Elk landdrostambt kreeg een landgericht, zooveel als een gewestelijken landraad. Daaronder kwamen in de regentschappen vrede-gerichten, de latere regentschaps-gerechten, die kleine zaken afdeden, de pangoeloe was lid.

De godsdienstige rechtspraak bleef in wezen.¹⁾

't Is dus niet juist als Raffles de landraden (landgerichten) beschrijvende, daarvan zegt „where the native form and law was left to take its course, with all its barbarities and torture.”²⁾ De wetten volgens welke recht gesproken wordt, moeten volgens hem zijn „those of their ancient Government and established faith.”³⁾ Raffles had echter een verkeerde voorstelling van die wetten, immers, met volle instemming haalt hij de woorden van wijlen Hopkins aan die hem had geschreven: „The *Koran*, with the Commentaries upon it, forms the general law of Java, and every sentence against a prisoner, not to offend the prejudices of the faith, should be supported by some text of that sacred book, or some gloss of the orthodox commentator. A procedure instituted conformably to this rule, would be comprehended by the understanding, and approved by the judgment of the people.”⁴⁾

Na herstel van 't Nederlandsch gezag werd op de door Daendels en Raffles gelegde grondslagen voortgebouwd. De leiding der Nederlandsche rechtspleging was geheel in Westersche handen gekomen en is dat verder gebleven.

¹⁾ Vrg. de Haan, IV, § 2404.

²⁾ Raffles, Substance of a minute on the introduction of an improved system of internal management and the establishment of a land rental on the island of Java, 1814, p. 156.

³⁾ Raffles, Substance of a minute, p. 160.

⁴⁾ Raffles, Substance of a minute, p. 160, 161. — 't Doet wat vreemd aan na dit exposé van 't inheemsche recht te lezen (nog steeds is Hopkins aan 't woord): „It has been the principal feature in the British policy, it has been the brightest decoration of the British Government, in India, to secure to the inhabitants, whether Hindoos or Mahomatans, the possession of their own laws, and a trial conformable to the practice of their own courts.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Bantën.

't Bantënsche rijk is ontstaan uit een Javaansche volkplanting die op de schraal bevolkte noordkust van Bantën werd gesticht. In de eerste helft der zestiende eeuw geboren, heeft 't aanvankelijk een tijd van grooten bloei gekend doch is ten slotte na een bestaan van drie eeuwen te gronde gegaan. Daendels is de man geweest die 't Sultanaat de laatste slagen heeft toegebracht.

De verovering van Bantën had, evenals Tjërbon, plaats over zee van uit Dëmak (Djapara); zoo de kolonisten niet allen uit die streek afkomstig waren, zullen zij toch waarschijnlijk kust-Javanen van Midden Java zijn geweest.

't Ontbreekt niet aan bronnen, Inlandsche zoowel als Europeesche, waaruit de geschiedenis van Bantën weer is op te bouwen, te meer valt 't op dat gegevens over de inheemsche rechtspleging daarin bijzonder schaarsch zijn.

Cornelis de Houtman en zijn gezellen brachten in 1596 geruimen tijd te Bantën door. Zij hebben veel van wat zij daar beleefden en aanschouwden, te boek gesteld, doch een beschrijving der rechtspleging zooals Rijkloff van Goens die later van Mataram geven zou, ontbreekt. Willem Lodewijksz. wijdt er in zijn boek een hoofdstuk aan: „hoe zij tot Bantam hare generale vergaderinghe houden, dwelck zij den Krijghs raet noemen,”¹⁾ maar hij houdt de verschillende soorten van vergaderingen niet uiteen, zoodat zijn mededeelingen ons niets kunnen zeggen omtrent de bedienaars van 't recht. „Tot Bantam”, zegt hij, „houden zij hare vergaderinge (*particuliere saecken aengaende*) int openbaar op den *Paceban*, des daeghs nae dat de groote hitte der Sonne over is, waer yeder comen mach die wil, oock die daer eenich recht vervolgen, moeten personelijck compareren, ende hare saken selven verantwoorden, derhalven de Procureurs oft Advocaten aldaar geen gelt verdienen connen, ende de processen soo langhe niet en duren als zij hier te lande wel doen.”

Van der Does, reisgenoot van Lodewijksz., zegt: „Welk recht

¹⁾ C. de Houtman, De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië, uitgave Rouffaer en IJzerman, deel I, d'Eerste boeck van Willem Lodewijksz (Linschoten Vereeniging, deel VII, 1913), p. 127.

geschied onder den blauwen hemel int oopenbaer onder eenen boom die daertoe verordineert es." ¹⁾

Met „Paceban" bedoelt Lodewijksz de ruimte vóór 's Konings hof, ²⁾ elders op Java is een paseban slechts een overdekte plaats in die ruimte, maar in Bantën heeft men aan 't woord een wijdere strekking gegeven. In een veel later bericht heet 't dat de vorst, na zich een tijd wegens ziekte niet vertoond te hebben, op 5 Mei 1672, zijnde een Donderdag, „op de volle passebaan verthoont, dierhalve door alle de grooten en mindere hovelingen feestelijk is begroet". ³⁾ Paseban was dus „aloen-aloen", overeenkomstig de kaart van Lodewijksz. ⁴⁾

Op dezelfde wijze als de Karta in Tjërbon vergaderde men dus op de aloen-aloen onder een (waringin) boom. ⁵⁾ Over de samenstelling van den raad vernemen wij helaas niets. Wij lezen van den Patih-Regent voor den minderjarigen vorst dat hij op een Maandag zit met „meer andere groote heeren" „in den vollen Raede", ⁶⁾ doch dit geval betreft geen rechtspraak. Elders dat hij op een Donderdag „met den Krijgsraet vergadert sat", beraadslagende over de executie der vastgehouden schepelingen van de Hollandsche schepen. ⁷⁾ Ook deze zaak behoorde niet voor 't gerecht. Minder verklaarbaar is 't verhaal van den Patih-Regent, door van der Does gedaan, die aan zijn wellust voldeed en daardoor zich „absenteerde int recht, soe dat tot diuerse reijse ouermits zijn absentie geen wypsraecke conde

¹⁾ de Houtman, Eerste schipvaart, deel II (Linschoten-vereeniging 1925), p. 307.

²⁾ de Houtman, Eerste schipvaart, deel I, plaat 11.

³⁾ de Jonge, Opkomst, deel VI, p. 211.

⁴⁾ Conform Rouffaer, de Houtman, Eerste schipvaart, deel I, p. 91, noot 9.

⁵⁾ Boven, p. 7.

⁶⁾ de Houtman, Eerste schipvaart, deel II, p. 300.

⁷⁾ de Houtman, Eerste schipvaart, deel I, p. 91. — In Bantën waren dus Maandag en Donderdag de audiëntie-dagen en deze dagen waren ook voor de rechtspraak bestemd. In Tjërbon zat de Karta op Zondag en Woensdag, in Mataram was er Maandag en Donderdag audiëntie, Donderdag was tijdens van Goens de gewone rechtsdag. De Haan merkt op (o.c. deel IV, § 2341, noot 2) dat de rechtsdagen in Tjërbon „in blijkbare oppositie tegen Mataram" op Zondag en Woensdag waren gesteld. Waarschijnlijk lijkt dat in Tjërbon Maandag en Donderdag de oorspronkelijke dagen waren evenals in Bantën, maar aangezien Tjërbon ouder is dan Mataram en de rechtspleging van verschillende herkomst, moet in beide rijken, onafhankelijk van elkaar, een ouder gebruik gevolgd zijn toen zij de rechtsdagen op Maandag en Donderdag stelden. Nadat Tjërbon afhankelijk is geworden van Mataram zijn de rechtsdagen veranderd, vermoeden wij. Die verandering lijkt niet een uiting van oppositie maar een opgelegde dwang, de vazal mocht zich niet op één lijn stellen met den Soeverein.

geschieden".¹⁾ De reden der absentie latende voor wat zij is, zou men hieruit besluiten dat de Patih deelnam aan de rechtspraak wat in verband met 't voorgaande niet waarschijnlijk lijkt.²⁾

Hoe dit zij, in 't einde der zestiende eeuw werden in Bantën padoe-zaken door den wereldlijken rechter afgehandeld.

De vorst hield in de zeventiende eeuw niet geregeld audientie. De *Sadjarah Bantën* vertelt dat in den regen- en kenteringstijd de Sultan zelden ter audientie verscheen, de mantri's en poenggawa's (distrikts-hoofden) bevonden zich dan op de sawahs. De *Sadjarah* heeft hier Sultan Aboelmafachir Mahmoed Abdoelkadir (Sultan Agoeng I) op 't oog die van 1596 tot 1651 op den troon zat. Daar hij bij den dood zijns vaders enkele maanden oud was, wordt hier dus de toestand beschreven zooals die was ongeveer in 't tweede kwart van de zeventiende eeuw. Op audientiedagen informeerde de vorst naar allerlei zaken en liet zich inlichten omtrent de rechtszaken. In langdurige processen, wanneer de *kali* ze niet tot een einde kon brengen, besliste de Sultan. Ook kwesties tusschen poenggawa's beslechtte hij zelf, hier zullen ambtelijke kwesties bedoeld zijn.³⁾ Van misdrijven wordt weder niet gesproken. Vergelijkt men dit bericht met de mededeeling van Lodewijksz, dan zou tijdens de regeering van dezen vorst de behandeling van padoe-zaken van de paseban naar den godsdienstigen rechter zijn overgegaan. Daarbij blijft in 't midden

¹⁾ de Houtman, Eerste schipvaart, deel II, p. 307.

²⁾ Over boosdoeners en hun straffen vindt men een en ander bij Scot in Purchas, His Pilgrimes 1905, deel II, p. 438 v.v. In zijn tijd (1602—1605) was de koning nog een kind zoodat 'tgeen hij zegt over rechtspleging door den koning persoonlijk op hooren zeggen berust. Overspel wordt gestraft met den dood voor beide delinquenten. Slaven mogen „for any small fault” door hun meesters gedood worden, (p. 440). „Their law for murther, is to pay a fine to the King”. Er heerscht de bloedwraak (p. 441). — Elders echter: De prijs voor 't dooden van een slaaf is 20, van een vrije 50, van een aanzienlijke („gentleman”) 100 realen van achten, te betalen aan de beleedigde partij (p. 453). — Their lawes for debts are so strict, that the Creditour may take his Debtor, his Wives, Children, Slaves, and all that he hath, and sell them for his debt (p. 442/443). — Op brandstichting staat de dood (p. 452). — Er is in deze berichten veel tegenstrijdigs. van der Does (de Houtman, deel II, p. 295/296) vermeldt dat moord met den dood gestraft wordt „hetwelck sij doen met [een] *Crijs*.... waer meede sij in haere sijde opwaerts naer therte gesteeken worden soe dattse terstont doot sijn”.

³⁾ H. Djajadiningrat, Critische beschouwing van de *Sadjarah Bantën*, p. 54. — Men vergelijkte hiermee wat de Papakēm Tjërbon zegt: als de Karta een zaak wegens haar duisterheid niet kon oplossen, wendde zij zich tot den vorst, boven p. 10.

of dit tijdens zijn minderjarigheid gebeurd is terwijl hij nog onder voogdij stond dan wel door hem zoo gewild is nadat hij 't bewind had aanvaard. 't Lijkt waarschijnlijk dat, evenals 't elders gegaan is, 't streven om de rechtspleging meer in overeenstemming te brengen met de Mohammadaansche wet, zich 't eerst geopenbaard heeft bij de pradata-zaken, in de nieuwe bedeeeling wel eens kisaszaken zonder meer genoemd! Dat streven zal zich in Bantën zeker niet minder krachtig baan gebroken hebben dan elders, 't is genoegzaam bekend dat de Islâm in Bantën steeds zeer in eere gehouden werd en daarom mag m.i. wel aangenomen worden, hoewel elke positieve mededeeling, zoover bekend, ontbreekt, dat in den tijd toen de padoe-zaken onder de jurisdictie van den „kali" kwamen, de pradata (kisas)-zaken reeds bij hem berustten. Misschien was dit laatste reeds vóór 1600 't geval, Lodewijksz zegt immers uitdrukkelijk dat partikuliere zaken (genoegzaam aangeduid door 't noemen van prokureurs en advokaten in soortgelijke gevallen) op de paseban werden behandeld, men zou daaruit de gevolgtrekking kunnen maken dat pradata-zaken elders werden berecht.

De Sadjarah noemt den hoogsten godsdienstbeambte steeds *kali*, een naam die op 't tijdstip dat zij geschreven werd (1662/63¹⁾) ook juist was.

De godsdienstige rechtspraak (in engeren zin) moet, wegens de zelfde oorzaken als elders, reeds lang hebben bestaan, doch zij is nergens vermeld gevonden.

Er zijn allerlei aanwijzingen dat de kali, onder welke benaming dan ook,²⁾ in de Bantënsche staatshuishouding reeds vroeg een persoon van gewicht is geweest. Lodewijksz kent hem als de „bisschop van der stad".³⁾ — De Sadjarah Bantën meldt dat Pangeran Moehamad die bij den dood zijns vaders Molana Joesoep (1580) nog een kind was, onder voogdij kwam van eenige rijks-grooten en den kali.⁴⁾ — Toen dezelfde Pangeran Moehamad, volwassen geworden, een krijgstoct naar Palembang ondernam, van den rijksbestierder vergezeld, heet 't dat de kali met 't bestuur der achtergelaten stad werd belast.⁵⁾ Hollandsche berichten noemen den gouverneur („Cy-

¹⁾ Djajadiningrat, t.a.p., p. 7 v.v.

²⁾ Een Engelsch bericht van 1608 noemt hem „Key sink key" (Djajadiningrat, t.a.p., p. 156). Was deze man een bekeerd Chinees (Ki Sing keh), zooals er velen in Bantën waren en tot aanzien geraakten?

³⁾ de Houtman, Eerste schipvaart, t.a.p., deel I, p. 85.

⁴⁾ Djaja diningrat, t.a.p., p. 37, 148.

⁵⁾ Djaja diningrat, t.a.p., p. 39.

patte" = Ki Patih) overste van de stad. Hij was 't ook die een overeenkomst met de Hollanders aanging.¹⁾

De ambtsnaam van den kali was tot in de 19e eeuw *Ki Pakih Nadjmoeddin*.²⁾ In de oudste redaktie van de Sadjarah Bantën komt hij niet voor, de tweede redaktie is door Prof. Djajadiningrat op 1701/02 gesteld.³⁾ In 't kontrakt dat in 1684 tusschen Bantën en de Oost-Indische Compagnie gesloten werd, is een der onder-teekenaars „Kiey Focke Tajodien, opperste priester". En in een tweede staatsstuk van denzelfden tijd heet zijn onderteekening „Ke focke tojadjoenan".⁴⁾ de eerste transkriptie lijkt 't meest op Tajoeddin, uit de tweede kan men naar believen Tajoeddin en Nadjmoeddin lezen.

Van meer belang is dat in een ander Compagniesbericht gezegd wordt dat door den jongen Sultan — bedoeld wordt de zoon en medebestuurder van Sultan Agoeng II die zelf veel te Tirtajasa verblijf hield en dan de afdoening van zaken te Bantën aan zijn zoon overliet — „alle kleine en civiele zaken beregt en afgedaan" worden (1676).⁵⁾ Dit bericht is niet goed te rijmen met de bovenaangehaalde beschrijving, uit de Sadjarah, van een audientie onder Sultan Agoeng I. Daar schenen alle zaken bij den kali te behooren en alleen moeilijke door dezen voorgebracht te worden bij den vorst. Ik moet volstaan met op deze tegenstrijdigheid te wijzen.

In den laatsten tijd van 't Sultanaat, was de rechtspraak geheel in geestelijke handen. „Ké Fokké Najanoedien, de Hooge Priester (is) President van den Raad van Justitie, waarin hij na willekeur regt doet." ⁶⁾ Dit laatste is *cum grano salis* te nemen, want de schrijver erkent zelf slecht op de hoogte te zijn. „De Bantammers hebben, zegt men,"⁷⁾ een wetboek voor het meest de natuurlijke wetten van alle natiën behelsende: bloet wordt met bloed geboet, diefstal met gevangenis of slavernij, zoo wel als onvermogen tot het betalen van gemaakte schulden." ⁸⁾ Hierin treft dat diefstal niet met

¹⁾ de Houtman, Eerste schipvaart, t.a.p., deel II, p. 300; „kipati" komt ook voor, aldaar p. 17.

²⁾ Djajadiningrat, t.a.p., p. 66, noot 5.

³⁾ Djajadiningrat, t.a.p., p. 8 v.v.

⁴⁾ de Jonge, Opkomst, deel VII, p. 398, 402. „Focke" = *fakih* (*pakih*).

⁵⁾ de Jonge, Opkomst, deel VII, p. 315.

⁶⁾ de Rovere van Breugel, Bantam in 1786, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde, Nieuwe Volgreeds, deel I, p. 161.

⁷⁾ Kursiveering aangebracht.

⁸⁾ de Rovere van Breugel, Beschrijving van Bantam in 1787, in Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde, Nieuwe Volgreeds, deel I, p. 335.

afkapping van hand of voet bedreigd is. Van vorstelijke beslissingen in langdurige processen welke de kali niet beëindigen kan, wordt niet gerept.

Alle voornaamste familieleden van den vorst worden door de Rovere van Breugel met naam en toenaam besproken, alsmede de voornaamste ambtenaren. Daaronder is er geen, buiten Ki Pakih Nadjmoeddin, met eenigerlei rechterlijke funktie belast, zoodat voor dezen tijd met stelligheid mag worden aangenomen dat de geheele rechtspraak, zooals de schrijver ook zegt, in de persoon van den kali gekoncentreerd was.

Ten aanzien van de doodstraf wordt opgemerkt „dat niemand (daartoe) gecondemneerd (mag) worden, als door den Koning zelve, die in zaken die zijn eigen perzoon niet raaken, den Hooge priester eerst raad vraagt, maar anders, gelijk over het beslaapen van zijn bijwijven en diergelijke, parate executie onder zijn oogen laat houden, waarvan hij niemand rekenschap geeft”.¹⁾

Noch in Compagniesberichten, noch in de inhoudsopgave van de Sadjarah Bantën komt de naam *djaksa* voor.

De hier verzamelde gegevens zijn niet voldoende om een duidelijk beeld te krijgen van de ontwikkeling der rechtsbedeeling in 't Bantënsche rijk. Veel blijft gissing. Met dit voorbehoud zijn toch wel enkele hoofdlijnen te trekken.

In 't laatst der zestiende eeuw werd er op de paseban vóór 't vorstelijke hof in padoezaken recht gesproken door de wereldlijke overheid. Later is die rechtspraak overgegaan op den kali, in de tweede helft der achttiende eeuw was de nieuwe toestand stevig gevestigd. Toen behoorde alle rechtspraak bij den kali, dus ook die in gevallen van moord en doodslag en andere zware zaken (pradata, kisas). Wanneer de rechtspraak in deze laatste kategorie van zaken in handen van den kali gekomen is, blijft onzeker; in de zeventiende eeuw berustte zij reeds bij hem, 't is niet uitgesloten dat dit reeds in 't einde der zestiende eeuw 't geval was. Van lagere rechters blijkt niets. Godsdienstige rechtspraak (in engeren zin) moet bestaan hebben.

Wat den aard van 't toebedeelde recht betreft, dit was in 't laatst der achttiende eeuw, dus toen de rechtspraak geheel in handen van den kali was, nog niet zuiver Mohammadaansch, ook niet in pradata-

¹⁾ Alsvoren, p. 335.

zaken. Over den inhoud der in vroegere perioden gebruikte rechtsboeken zijn wij in 't geheel niet ingelicht.

Als laatste overblijfsel van de vóór-Islamitische periode was de goedkeuring van door den kali uitgesproken doodvonnissen aan den vorst voorbehouden. Dat moet de zin zijn van de op de vorige bladzijde aangehaalde passage uit de Rovere van Breugel. Iets dergelijks bestond in de Vorstenlanden.¹⁾

Legt men deze mededeeling naast de bewering van van der Does (boven p. 418/19) dat bij afwezigheid van den rijksbestierder-regent geen uitspraak kon worden gedaan en 't bericht uit later tijd dat de kali moeilijke gevallen ter beslissing voorlegde aan Sultan Agoeng, dan blijkt wel zooveel dat in rechtszaken 't woord van den vorst de hoogste wet was, doch hoe de verhouding van vorst tot rechtspraak was, wordt met dat al niet duidelijk. In Tjërbon, dat hier in de eerste plaats ter vergelijking in aanmerking komt, ging, naar wij zagen,²⁾ de vorst als rechter de Karta te boven en daar bestond voor de djaksa's ook de verplichting aan hun respectieve vorsten verslag te doen van 'tgeen zij verhandeld en afgedaan hadden,³⁾ maar de vorstelijke goedkeuring van doodvonnissen wordt noch in 't kontrakte Hartog noch in de Papakēm Tjërbon vermeld, wel eischte de Regeering te Batavia dat haar van doodvonnissen kennis werd gegeven.⁴⁾

't Bestaan van een Karta in den eersten tijd van 't Bantēnsche rijk (vóór ± 1600), zij 't alleen voor padoe-zaken, staat dus niet vast.

De persoon van den vorst bleef ten einde toe boven de wet staan, in zaken hem aangaande kon de kali niet richten, hij was zijn eigen rechter.

Daendels maakte aan 't Sultanaat een einde, dit was tevens 't einde der inheemsche, Bantēnsche rechtsbedeeling, alleen de godsdienstige rechtspraak (familierecht) bleef als elders gehandhaafd.

¹⁾ Boven, p. 70 v.v.

²⁾ Boven, p. 4.

³⁾ Kontrakte Hartog, artikel 10, bij Brandes, Eenige officieele stukken met betrekking tot Tjërbon, Tijdschr. Bat. Genootschap, deel XXXVII, p. 25 van den overdruk.

⁴⁾ Boven, p. 24 v.v.

ZESDE HOOFDSTUK.

Besluit.

Bij 't onderzoek naar de rechtspraak op Java kwam overal de onderscheiding aan 't licht tusschen *pradata* en *padoe*. Niet altijd ging hiermee gepaard dat 't recht in beiderlei zaken door verschillende rechters werd bedeed, doch in verscheidene gevallen wel.

't Verschil tusschen beiden werd boven aangegeven als vorstenrecht contra onderdanen-recht, Indisch recht contra Indonesisch. Zij waren verschillend van oorsprong en bewogen zich in verschillende sfeer.

De papakēm's zijn rijk aan voorschriften, 's vorsten zaak betreffende. Die voorschriften zijn een navolging van de Indische rechtsboeken, zij geven de opvattingen weer die daarin zijn neergelegd en waarborgen dus in geenen deele dat zij aan Indonesisch rechtsbewustzijn beantwoordden. De rechtsboeken gaan uit van de hoogheid van 't vorstelijk gezag, de vereenzelviging van den persoon van den vorst met 't rijk, den innigen samenhang tusschen 's vorsten welzijn en de welvaart des lands. Verstoring van orde en rust treft den vorst, moord en doodslag, brandstichting en zooveel meer, al zijn anderen 't slachtoffer, zij zijn een aantasting der vorstelijke waardigheid. De vorst moet zich en zijn rijk daartegen beveiligen, de bedrivers onschadelijk maken, in 't algemeen straffen. 't Vorstenrecht is dus rijk aan strafbepalingen, *tot op zekere hoogte* is 't met ons strafrecht te vergelijken. Veel van wat 't strafbaar stelt, eischt ook naar Indonesisch begrip vergelding of vergoeding. Op Javaanschen bodem overgeplant, trad in zoon geval de beoordeeling eener zaak en haar zoening naar Indisch recht voor die volgens 't volksrecht in de plaats. De rechtsboeken waren echter aan gestadige omwerking onderhevig. In handen van Javanen moest dit er wel toe leiden dat 't *pradata*-recht Indonesisch gekleurd werd ¹⁾; zijn Indische afkomst bleef niettemin onmiskenbaar. Bovendien bleef de rechtsstudie zich ophouden in de hogere regionen, om den troon. 't *Pradata*-recht is nooit een volledige weerspiegeling geworden van de Indonesische gedachte, bestanddeelen van 't volksrecht zijn er als 't ware steelsgewijze binnengedrongen.

Wat den vorst niet raakte, kon hem onverschillig zijn. Er zijn tal

¹⁾ Uitvoerig uiteengezet in Jonker, Een Oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen, 1885.

van rechtsbetrekkingen tusschen de leden eener maatschappij die in 's vorsten recht geen plaats hadden, zij bleven ongeregeld. Dit is in 't bizonder 't terrein van 't padoe-recht. De vorst ging bovenal; waar zijn recht sprak, ging 't padoe-recht schoot, doch overigens kon 't laatste ongestoord zijn ontwikkeling volgen langs eigen banen. 't Indische recht stelt zich niet vijandig tegenover de gewoonte. Men zal 't zich ook weer niet zoo moeten voorstellen alsof pradata en padoe zich voortbewogen ter weerszijde van een ondoordringbaren muur, er waren grensgevallen, 't een kon in 't andere overgaan, de rechtsgeleerden mochten den Indischen geest volgen, middelerwijl hieven zij padoe-voorstellingen op in de sfeer van pradata. Doch 't is zonder meer duidelijk dat ondanks dit proces 't padoe-recht een zuiverder beeld van 't oud-inheemsche bewaarde dan 't pradata-recht ooit krijgen kon. Slaat men een papakēm op van lateren tijd, dan vindt men daarin allerlei op 't gebied van 't padoe-recht, vooral van formeelen aard, doch een volledige beschrijving dier rechten wordt niet gegeven. Beide elementen: padoe en pradata zijn nooit geheel aan elkaar geweld, dit komt ook uit in de wijze waarop beiderlei recht bedield werd.

In de nagaragoeng van Mataram, de kern des rijks, sprak, naar Indisch voorbeeld, de vorst recht, natuurlijk was dit pradata-recht. Men kende er voorts 't instituut der scheidsmannen. Wat daarbuiten viel, was aan den djaksa overgelaten, niet meer dan een beampte, een afdeeling vormende van een regeeringsdepartement. In de landstreken waarover 't rijk zich uitbreidde, bestond een andere toestand. Daar waren landsheeren met een djaksa naast zich voor de rechtsbedeeling in haar vollen omvang. Wat deed nu de vorst? Hij trok de zaken van vorstenrecht aan zich, 't gerecht der nagaragoeng werd dus tevens centraal hof voor de wingewesten ten aanzien van pradata-zaken; de bedeeling van padoe-recht werd aan de djaksa's der onderworpen landschappen gelaten. Had de verovering een meer intensief karakter, dan werden naast de „overheerde koningen” (van Goens) stedehouders gesteld, in wier handen d.w.z. in die van hun ondergeschikte djaksa's de (padoe) rechtspraak berustte. Verder af werden de zelfstandige potentatjes tot vazallen, zij behielden hun eigen djaksa's. 't Eerste geschiedde in de pasisiran, 't tweede in Prijangan; wat de mantja nagara betreft, deze namen waarschijnlijk een tusschenpositie in tusschen nagaragoeng en pasisiran. Voor allen geldt dat de pradata-zaken aan plaatselijke berechting werden onttrokken.

In Tjërbon was ook een rijksgerecht maar, anders dan in Mataram, waren hier geen onderhoorigheden aan welke een deel van de rechtspraak gelaten was. Tjërbon heeft nooit een groote uitgestrektheid gehad, 't had noch stedehouders noch vazalstaten. Alle rechtspraak was ter hoofdplaats gekoncentreerd. Laat men de afdoening van zaken in der minne ten platten lande, welke aan de waarneming ontsnapt, buiten beschouwing en rekent men ook niet 't onrecht door de machtigen der aarde bedreven en waarin door de machtelozen werd berust, dan was één rechtbank ter hoofdplaats wel berekend aan de eischen van rechtszekerheid waarmee de maatschappij genoegen nam, te voldoen.

Andere groote rijken zijn aan Mataram en Tjërbon voorafgegaan. Men kan zich nu voorstellen hoe 't daar met de rechtsbedeeling is toegegaan. 't Grondtype van de rechtspraak in de talrijke, kleine staatjes die op Java te vinden waren, was rechtspraak in alle zaken door een ambtenaar van den landsheer, *djaksa* genaamd.¹⁾ De onderscheiding in pradata en padoe werd dezen bijgebracht wanneer zij ondergeschikt werden aan een rijk van grootere uitbreiding waar een vorst aan 't hoofd stond die Indische wegen bewandelde. Er zijn in den loop der eeuwen vele Hindoe-Javaansche rijken op Java geweest; zij vormden zich, zetten hun grenzen uit, legden hun wil op, tot zij weer incenschrompelden en hun onderhoorigheden moesten prijsgeven aan een ander veroveraar die, elders opgestaan, op zijn beurt met zijn zetel als centrum 't zelfde bedrijf herhaalde. Zoo zijn Hindoe-Javaansche instellingen, wassend en ebbend als de golven der zee, over 't Javaansche land gestreken tot de scheiding in pradata en padoe algemeen was verbreid.

Toen nu de vorst van Mataram de rechtspleging ging islamizeeren, deed hij dat *zijn* rechtspleging, pradata kreeg den naam *kisas* en Mohammadaansche wetkenneren werden zijn adviseurs. De Indische bovenlaag werd Mohammadaansche bovenlaag, 't onbeschreven padoe-recht bleef aanvankelijk onveranderd. Later is 't zwaartepunt van den vorst naar zijn adviseurs verplaatst en kwam diens rechtspleging geheel in handen van den pangoeloe c.s. (Soerambi). Toenemende Islamizeering was daarvan 't gevolg, Mohammadaansche kitabs namen de plaats in der rechtsboeken.

Nadat de teugels van 't bewind aan de straffe handen van Sultan Agoeng en Mangkoe rat waren ontvallen, werden de pradata-zaken

¹⁾ Deze toestand bestond tot voor kort op Bali, zie Aanhangsel. — 't Ambt bestond natuurlijk al toen er de uitheemsche naam aan werd verbonden.

uit de peripherie niet meer naar 't centrum getrokken, de goeverneurs, de vazallen, hielden ze binnen hun gebied, een terugkeer tot den toestand vóór de onderwerping. De wijze van berechting leed overigens geen verandering, de behandeling ter Soerambi bleef, elk voor zijn gebied. Prijangan week daar in zoover van af dat hier de regenten dadelijk van opperheer wisselden (reglementen van Couper) en diensvolgens der Compagnie de plaats gaven van den Soesoehoenan. De pangoloe c.s. als adviseur-quasi-rechter bleef ook daar totdat Gobius bewerkte dat werd teruggekeerd tot den toestand zooals die vóór de reorganisatie van Sultan Agoeng geweest was.

Gelijk eenmaal de Hindoesche invloed boven en over 't inheemsche 't Indische recht heeft gesteld, heeft de Islâm toen hij tot aan de voeten van den troon de heerschappij had erlangd, zijn recht aan 't land opgelegd. Maar 't Indische recht liet veel onaangeroerd, de Islâm eischt in beginsel alle uitingen van de menschelijke samenleving voor zich op. 't Begin is echter geweest dat de pradata-rechtspraak zooals zij reilde en zeilde onder de hoede van Mohammadaansche adviseurs is gesteld, 't aan deze, weldra als rechters optredende, adviseurs overlatende de voorschriften der Mohammadaansche wet op 't hun aangekomen veld te verbreiden.

Dit proces was in vollen gang toen de Compagnie in de pasisiran 't bewind in handen nam. Merkwaardig genoeg heeft zich toen de reorganisatie van Sultan Agoeng herhaald: de pradata-zaken van de pasisiran werden te Samarang voor een landraad samengetrokken, wel is waar niet als een poging tot islamizeering bedoeld, maar toch in dezelfde richting voortgaande door Mohammadaansch schoolrecht als norm voor de rechtspraak aan te nemen (Compendium).

't Padoe-recht kon op den duur onder de Mohammadaansche overkapping niet onveranderd blijven en heeft den invloed daarvan ondergaan. Eén onderdeel ervan, 't familie-recht, had, toen de reorganisatie van Sultan Agoeng haar beslag kreeg, voor de Mohammadanen reeds kracht van wet. 't Had zich een plaats veroverd — dit geldt voor alle streken waar de bevolking Mohammadaansch werd — soms ter vervanging, soms naast de oude gebruiken. En dit recht bracht mee de zg. godsdienstige rechtspraak. Deze ontstond dus onafhankelijk van padoe of pradata en vervolgde haar weg tot op heden. 't Begin ligt in 't duister doch sedert 't begin der 17e eeuw is zij vrijwel onveranderd.

De gewone toestand in Mohammadaansche landen is dat er een geestelijke en een wereldlijke rechtsbedeeling zijn. De eerste omvat

gedingen van familie-rechtelijken aard en andere welke rechtstreeks met den Islâm in verband staan, zooals geschillen betreffende vrome stichtingen. Zij werden beoordeeld naar de Moslimsche wet. De tweede rechtsbedeeling omvat alle andere zaken. Hier treden wereldlijke magistraatspersonen op, deze zaken worden niet naar de *sjar'* beoordeeld.¹⁾

De hervorming van Sultan Agoeng beteekende dus een verdergaande islamizeering van de rechtsbedeeling dan elders 't geval placht te zijn, later nog door Bantën overtroffen.

In Tjërbon gingen de pradata-zaken pas omstreeks 't midden der 18e eeuw naar den pangoele over. Zij waren echter tevoren niet bij den vorst maar bij de rechtbank der zeven djaksa's bij wie ook de padoezaken bleven behooren. In Mataram was voor zoon kollege geen plaats.

Wij zagen boven dat bij de verdeeling van Tjërbon onder de vorstelijke broeders aan de uiterlijke eenheid des rijks werd vastgehouden. Dat maakte 't noodig dat alle prinsen in de Karta vertegenwoordigd waren. Hun aantal steeg van twee tot drie, tot vier, doch 't aantal leden der Karta bleef 't zelfde. Eerst vormden Kasëpoehan en Kanoman samen de rechtbank; als Panëmbahan Tjërbon (Pangeran dipati Tohdjaja) als derde prins naast hen komt, krijgt hij zijn eigen rechters in de Karta, 't aantal der beide andere broers wordt evenveel verminderd. Nogmaals moet Kasëpoehan één rechter afstaan als Katjërbonan zich als vierde prins naast de anderen schaaft. Juist dit taaie vasthouden aan 't aantal van zeven terwijl 't voor de hand scheen te liggen mèt 't aantal prinsen 't aantal rechters te vermeerderen, bewijst dat de instelling overoud is, zeker zoo oud als 't rijk zelf dat immers bij de eerste splitsing niet meer dan een eeuw had bestaan. Tjërbon dankte zijn opkomst aan een volkplanting van Javanen van de Noordkust van Midden Java, 't is van uit Dëmak gesticht.²⁾ De kolonisten brachten hun zeden, gewoonten en instellingen mee, zij grondvestten een Javaansch rijk op Soendaschen bodem. De nieuwe rijksrechtbank, welke zij in 't leven riepen, was een navolging van wat zij in 't land waar zij vandaan kwamen, hadden gekend. Ware 't niet zoo, hadden deze jonge Mohammadanen welbewust iets nieuws willen scheppen, dan zou dat kenbaar

¹⁾ Juynboll, Handleiding tot de Mohammadaansche wet, derde druk, p. 51.

²⁾ De omstandigheid dat de eigenlijke stichter mogelijk van overwalsche afkomst was, verandert hieraan niets.

geworden zijn aan een Mohammadaanschen toets, ook in de rechtspraak.

Bantën levert daarvan 't voorbeeld. *Bantën*, in denzelfden tijd en onder dezelfde omstandigheden gesticht maar dadelijk als zeer gehecht aan den *Islām* alom bekend, *Bantën* heeft 't verleden losgelaten; daar is in toenemende mate de rechtspraak in Mohammadaansche banen gestuwd tot zij geheel in handen was gekomen van den hoofd-geestelijke (s. v. v.) des lands als *kali*.

Maar aan de *Karta*, tekenende naam voor een instelling die 's lands welvaren bevordert, was niets Mohammadaansch. Zij was meegebracht van *Dëmak* en *Dëmak* wijst verder oostwaarts.

De *Nāgarakṛtāgama* noemt onder de ambten in *Madjapait*: de twee voorzitters der rechtbank en de zeven assessoren (*dharmmādhyakṣa kalih lawan sang upapatti saptādulur*.¹⁾

Prof. Krom ziet in de *dharmmādhyakṣa* geen voorzitters van de rechtbank maar de super-intendanten der Boeddhistische en *Çiwaïetische* geestelijkheid.²⁾ Men vergelijke *Çiwaïdhyakṣa*, de super-intendant der *Çiwaïeten*.³⁾

Sprekende over de menigte van mannen, ervaren in de leer, wordt gezegd: „[met] de opperrechters (*Dhyakṣa*) en de zeven *Upapatti*'s [aan 't hoofd]” (*sang dhyakṣa saptopapatti*).⁴⁾ *Poerbatjaraka* vat dit aldus op: de *Djaks*'s, de zeven *Upapatti*'s.⁵⁾ — *Upapatti* komt in de beteekenis „rechter” in 't oud-Javaansch voor in 't wetboek *Adigama* en in de *Bhomakāwya*.⁶⁾ 7) — Een en ander voert tot de slotsom dat in de hoofdstad van *Madjapait* een rijksgerecht bestond van zeven leden. En dat deze rechters groote heeren waren, volgt uit de strofe waarin hun vrouwen naast die der *Brahmanen* in de eerste plaats genoemd worden als krijgende hun aandeel van wat overschoot van offeranden.⁸⁾

Hoe 't verder met dat rijksgerecht gegaan is, vertellen de *Javanen* op hun eigen wijze. De Javaansche geschiedschrijving maalt zinneprenten, den zin naar Javaansche opvatting, wel te verstaan. De

¹⁾ Zang 10 : 3, Kern, Verspreide geschriften, deel VII, p. 274.

²⁾ *Nāgarakṛtāgama*, uitgave Krom 1919, p. 221, 256.

³⁾ Zang 75 : 2, Kern, t.a.p., deel VIII, p. 82.

⁴⁾ Zang 83 : 2, Kern, t.a.p., deel VIII, p. 95.

⁵⁾ *Poerbatjaraka*, De persoon van *Prapāfika*, in *Oudheidkundig Verslag* 1924, aflevering III/IV, p. 154.

⁶⁾ Ook in de op *Bali* in gebruik zijnde rechtsboeken.

⁷⁾ *Juynboll*, *Oud-Javaansche woordenlijst* s.v. *upapatti*, II. — Men leze hier in plaats van *Nag. LXV—5*, *Nag. LXV—6*.

⁸⁾ Zang 65 : 6, Kern, t.a.p., deel VIII, p. 66.

Sĕrat kaṇḍa schildert de opkomst van den Islām als een verweer van 't Hindoe-Javaansche Madjapait tegen de Mohammadaansche havenkoningen van de Noordkust. Dĕmak is onder hen de voornaamste. De Islām behaalt de zege, de kris Sĕngkĕlat wordt van Madjapait naar Dĕmak overgebracht. Maar daarmee is Dĕmak ook de erfgenaam van Madjapait geworden, de voortzetting in Mohammadaansch kleed van 't Hindoeistische tijdperk. 't Rijksgerecht dat in en met Madjapait onderging, verrijst weer in Dĕmak. De Sĕrat kaṇḍa zegt dit in dezer voege: de *paṇḍapa padjĕksan* werd van Madjapait naar Dĕmak overgebracht.

En de kolonisten van Tjĕrbon volgden weer 't voorbeeld van hun land van oorsprong toen zij in 't nieuwe land een Karta grondvestten. Hoe nu in Madjapait de verhouding was van den met Indischen tooi omhangen vorst tot den Raad van Zevenen, ook daarvoor geeft Tjĕrbon een aanwijzing. Leest men 't kontrakt-de Hartogh na (in 't niet-goedgekeurde kontrakt-Tack van 1685 stond 't zelfde), dan blijkt de vorstenvergadering wel hooger te staan dan de Karta, doch deze laatste niettemin een groote mate van onafhankelijkheid te hebben behouden.¹⁾

Geschraagd door de macht der Oost-Indische Compagnie is in den loop der 18e eeuw de vorstenvergadering, waar de resident mede aanzat, ten koste van de Karta gewassen, in 't bizonder wat pradata-zaken aangaat, maar nog in 1768 zegt de Papakĕm Tjĕrbon dat wanneer de zeven djaksa's een padoe-zaak niet beslissen kunnen omdat zij zoo moeilijk is (*saking sangĕt rĕpĕttipoen*), zij zelf haar voorbrengen bij de vorstenvergadering of de patih's.²⁾ Ziet men nu naar Mataram, waar 't recht bedeed werd op Indische grondslagen, dan kan gezegd worden dat de zevenmannen in Tjĕrbon recht spraken *ondanks* den vorst. Dat stempelt hun instelling tot een Indonesische en wel tot een die dagteekent van vóór de Indische overheersching. Dus ook in Madjapait vertegenwoordigde zij 't inheemsche tegenover 't ingevoerde. 't Groote overwicht van pradata over padoe in 's Vorsten oog (nog in Mataram !), daarnaast 't groote aanzien dat de zeven djaksa's in Madjapait genoten, doet 't waarschijnlijk lijken dat zij en padoe en pradata bedeeden, zoo goed als de Karta van Tjĕrbon in later tijd. Is dit juist, dan kan men konstateeren dat 't Indische vorstenrecht wel zijn weg naar de zevenmannen van Madjapait heeft

¹⁾ Boven, p. 3 v.v.

²⁾ Hazeu, p. 18.

gevonden, doch hun instelling niet in den gloed van 't Indische koningschap is weggesmolten. De vorst steeg boven hen uit, maar zij hielden stand.

Zoo was 't in Madjapait, zoo is 't gebleven op de reis naar Tjërbon.

Mataram staat alleen. Daar, in de nagaragoeng, bestond A. D. 1600 een rechtsbedeeling die een getrouwe navolging was van Indië. Dat stelt ons voor een vraag. Staatsinstellingen kunnen voortleven, ook nadat zij die ze brachten van 't tooneel verdwenen zijn. Maar vóór een volk een vreemde kunst tot eigen, geestelijk bezit verwerkt, zijn eeuwen noodig. Wij weten dat Midden-Java na 't klassieke tijdperk geen grootsche bouwwerken heeft aan te wijzen. Kan 't nu ook zijn — en dit is de vraag waarop slechts de archaeologen 't antwoord vermogen te geven — kan 't ook zijn dat eenmaal een stroom van Indische emigranten, middellijk en rechtstreeks, zich richtte naar Midden-Java, daarheen vooral? De kuststrook achter zich latende, drongen zij naar 't Zuiden door, in de vruchtbare landouwen te midden van watervloeiende bergen zetten zij zich vast. Zij bedielden 't recht naar Indischen trant. Waren die streken schaars bevolkt, waren de Javanen die daar woonden, minder ver in beschaving gevorderd dan hun landgenooten van Oost-Java zoodat zij onder de nieuwgekommenen schuil gingen, terwijl de Javanen verder oostwaarts bleven wat zij waren, alleen door de Hindoe's die zich onder hen neerzetten, beïnvloed? konden zij bij 't bouwen der tempels wel hand- en spandiensten verrichten maar niet meer? met gevolg dat toen de vreemdelingen wegtrokken of niet langer kwamen, zij verstoken waren van de bron die hen voedde? Zooveel is zeker, 't stelsel van rechtsbedeeling der veroveraars is gebleven, maar hun kunst stierf af.

1926.

AANHANGSEL.

Volledigheidshalve laten wij hier eenige mededeelingen volgen over lager personeel bij inheemsche gerechten.

Djêdjênêng en kantja.

De Nawala Pradata vat alle helpers van den djaksa samen onder de namen *kantja* en *djêdjênêng* (*sakantjanira djêdjênêng*) en splitst ze vervolgens in *lawang* en *sarajoeda* (zie beneden).¹⁾ *Djêdjênêng* is volgens 't Javaansche woordenboek (een persoon) die bij iets assisteert als gelastigde of kommissaris, fungeerend.

In de *Wadu aji* (Wadoe adji)²⁾ worden de verschillende ambten in 't rijk met een enkel woord gekarakteriseerd en vervolgens nader omschreven. De karakterizeering van den djaksa luidt: *djêdjênêng*, hij is dus bij uitnemendheid iemand die een ander ter zijde staat; de omschrijving: *inggi poenika wadya djêksa ingkang kabèbahan angrampoengi lèlêrsanning prakawis*. De djaksa zelf is dus in later tijd losgemaakt van de algemeene benaming *djêdjênêng* welke voor zijn helpers is behouden. In v. Goens' tijd traden de djaksa's te Mataram nog op als beul, in Bantèn had men daarvoor een bijzonder persoon.

Bij de Karta te Tjêrbon waren de *djêdjênêng*, volgens den Nederlandschen tekst, „gecommitteerdens van wegens den Vorst om bij de Regts-pleeging te assisteeran“,³⁾ doch hun funktie wordt niet nader toegelicht. 't Was verboden zich tegen hen te verzetten (*anglawan*, „wijzer wil zijn en dezelve als wil leeren“) zij worden ten deze op één lijn gesteld met de djaksa's,⁴⁾ ook was 't verboden zich ter terechtzitting tegen hen te keeren (*amoesoeh*)⁵⁾. Dit laatste voorschrift is aan de Oeṇḍang-oeṇḍang Mataram ontleend. Zij namen dus een aanzienlijke plaats in maar met dat al is hun positie niet duidelijk.

¹⁾ Oudemans, Javaansche wetten, deel I, p. 91; deel II, p. 149.

²⁾ Brandes, Register op de Babad Tanah Djawi, bijlage IV, p. 196, Verhandelingen Bataviaasch Genootschap, deel LI, 4e stuk. — Voor de beteekenis van dit geschrift, zie vóór in 't werk de Inlichtingen vooraf.

³⁾ Hazeu, p. 22.

⁴⁾ Hazeu, p. 12.

⁵⁾ Hazeu, p. 22.

De regent van Bandoeng zegt in 1812 van hem *biekien poetoës segala bitjara*, hij maakte de zaken dus gereed voor afdoening door den djaksa.¹⁾

't Zelfde kan van den djëdjëñg of kantja op Bali gezegd worden. Hier is een kleine uitweiding noodig. Tijdens 't vorstenbestuur waren er rechtbanken op West Lombok en in de landschappen Boecleng, Djëmbra en Karang asëm; in Kloengkoeng, Bangli, Gianjar, Mëngwi, Badoeng en Tabanan werd de rechtspraak uitgeoefend door één persoon met den titel van *pëdanda kërta* of *ida kërta* als hij priester was, van *kërta* (= *krëta*) of *djaksa* ongeacht de geboorte of den stand van den funktionaris. Zelfs kwam 't voor dat een *soedra* djaksa was. De djaksa nu werd bijgestaan door één of meer helpers voor 't verrichten van alle, hun door dezen opgedragen werkzaamheden. Die beambten heetten *kantja*, op Lombok *djëdjëñg*,²⁾ hun taak was 't houden van een voorloopig onderzoek van ingekomen zaken onder toezicht en leiding van den djaksa. De daarvan opgemaakte stukken werden ter terechtzitting of door den djaksa zelf of door zijn helper voorgelezen. Na nader onderzoek, zoo noodig, waarbij echter de helper geenerlei bemoeienis had, deed de rechter uitspraak welke weder of door hem of door zijn helper werd op schrift gebracht.

In Boecleng, Djëmbra, Karang asëm en West Lombok eenerzijds, Zuid-Bali (Kloengkoeng, Bangli, Gianjar, Mëngwi, Badoeng, Tabanan) anderzijds, bestond in de behandeling van ingekomen zaken, goed beschouwd, geen wezenlijk verschil. Immers, terwijl in de eerstgenoemde rijken de ingediende vordering of klacht onderzocht werd door een der twee kantja's en 't verweer der tegenpartij door den andere, die 't resultaat daarvan, neergelegd in de door hen opgemaakte stukken (*soerat kanda* en *paliring* = schriftelijke getuigenverklaringen) op de terechtzitting door voorlezing „bezorgden” aan de rechters en met de verdere afdoening daarvan (onderzoek, beraadslaging en uitspraak) zich niet hadden in te laten, was dat alles in Zuid-Bali 't werk van één persoon nl. den rechter zelf of op diens last en onder diens toezicht van den hem toegevoegden beambte.

In Gianjar waar in elk distrikt of poenggawa-schap een djaksa was, heette deze ook djëdjëñg. Inderdaad „fungeerden” deze

¹⁾ de Haan, II, bijlage I, § 24.

²⁾ Encyclopaedie van Nederl. Indië, 2e druk, deel I, p. 126. De naam („djadjenëg”) was ook op Bali bekend, in Kloengkoeng en Karangasëm, zie Korn, Balische overeenkomsten, 1922, p. 27. Wat Gianjar betreft, zie beneden.

distriktsdjaksa's voor den landsdjaksa, aan hun naam is nog te herkennen dat zij voor één rechter voor 't geheele land in de plaats waren gekomen.

De kantja of djëdjënëng van Bali en Lombok laat zich dus vergelijken met den djëdjënëng te Bandoeng. In Tjërbon werd 'tzelfde werk deels door den paliwara (zie beneden), deels door den djaksa amalakarta, deels door de djaksa's van partijen gedaan.¹⁾

Lawang Ng. of Kori K.

Aldus heette een der kantja's van den djaksa ter Pradata in de Vorstenlanden. Volgens 't Javaansche woordenboek was hij een rechterlijk beambte nevens den djaksa bij wien de stukken inkwamen en die ze expedieerde.

Sarajoeda heette de andere kantja, volgens 't woordenboek benaming van rechterlijke beambten die gezonden werden om rechtszaken te onderzoeken.

Paliwara.

De paliwara's waren beambten bij de Karta van Tjërbon. Zij waren vier in getal (in 1768), van elk der prinsen één en traden steeds gezamenlijk op. De Nederlandsche tekst van de Papakēm Tjërbon noemt hen „bode”, maar zij hadden een belangrijker functie dan wat in 't Nederlandsche spraakgebruik onder dezen naam wordt verstaan. Als de uitwisseling van stukken had plaats gehad, moesten partijen hun goed recht waar maken met door hen zelf aan te wijzen getuigen. Deze getuigen werden door de paliwara's gehoord die de getuigenissen in schrift brachten en bij de djaksa's indienden. 't Verhoor der getuigen geschiedde niet op de zitting maar de paliwara's begaven zich naar hen toe, waarbij zij zich geen oogenblik van elkaar mochten verwijderen.

Waren er plaatselijke onderzoekingen noodig, moesten b.v. gronden worden opgenomen, dan geschiedde dat ook door de paliwara's, steeds tesamen.²⁾

De plaats van een zieken djaksa werd op de zitting van de Karta door een paliwara als „wakil” ingenomen.³⁾

Zij deden dus o.m. 't werk der Vorstenlandsche sarajoeda's.

¹⁾ Ik dank de inlichtingen over Bali aan den heer H. J. E. F. Schwartz te Buitenzorg, wien hiervoor openlijk dank zij gebracht.

²⁾ Hazeu, p. 1, 13/14 Javaansche tekst, 15/16 Nederlandsche tekst.

³⁾ Hazeu, p. 23.

BIJLAGE I.

Transkript van een met Javaansche letter gedrukt stuk
in: Fokkens, Vrije des's op Java en Madoera, in Tijd-
schrift Bataviaasch Genootschap, deel XXXI, p. 494 v.v.

Pengët ingkang sêrat pijagêm kangdjêng kyai mas pêngngoeloe
ing soerakarta adiningngrat kagaðoehakên marang kyai kasan têsari
[bêsari] ing tégalsari / marmanne gaðoechi pijagêm kyai kasan bêsari
denne mannira isinni [idinni] kakim lan mannirawênangngakên
aningkahakên ing wadon kang arana [orana] walinne / lan ingkang
malang walinne / lan ingkang gaih walinne / soemawonna ingkang
ana walinne / ing sabawahe kyai kasan bêsari tégalsari / karja sabaoe /
lan mannirawênangngakên kyai kasan têsari angoekoemi sêlaki-rabi
kang woes kanggo kaja lakoenne nêgara / kaja nipkah / waris /
talak / lan sapaðanne kaja oetang pioetang / titip gaðe lan sapaðanne
denoekoemana kêlawan adil / amoeng bab kisas lan katak ikoe ora
mannirawênangngakên lan mannirawênangngakên kyai kasan têsari
angidenni ing wong dadi pitajanne atinne kang kalêboe ing sabawahe
karja sabaoe //

lan mannira idinni pasah / kyai kasanbêsari amasah ing sêlaki-rabi/
kang ngadamni ok ah / lan kang mangpang ing parentah bennêr
ing sabawahira karja sabaoe //

ingkang papatjak kangdjêng kyai mas pêngngoeloe ing kyai kasan
bêsari papatjak mannira patjoewan patjoewan ora manniralilanni
anika(h)akên sadoeroengnge rêsik pariksa ngakênnira ingananne
walinne / lan aranne [orane] denne rêsikke pégate lan doeroengnge
pégate pati / lan oranne / lan nasabe lan doedoenne / jen nasab
nasab apa / apa sarilah apa nasab sangking sanak têmên rêsike tanni
lan pinggirre kalêboenne ing sadjêronne ngidah lan kadjabanne
ngidah // papeka ing papatjak mannira ikoe toemiba ing batal
pêkênnira kyai kasan bêsari mannirapatrapi / dênḍa rolas rejat /
poma poma den ngatijati oleh pêkênnira mêngkoe naib //

kangdjêng kyai mas pêngngoeloe moertal-aja.

ing soerakarta moeloed ping 17 dal [dal] //

BIJLAGE II.

Overgenomen uit Tijdschrift voor 't Binnenlandsch Bestuur, deel XXXIV, p. 180 v.v., met verbetering van eenige drukfouten.

1. Brief van den opziener te Patjitan C. F. Enger aan den resident van Jogjakarta van 24 Maart 1823 (Overzicht).

Eenige Patjitansche kooplieden waren beroofd op Jogjaasch „grondgebied”, maar in de desa Madja „onder Solo behorende”.

Zij gingen naar de naaste desa Madja om hulp. Landbouwers op 't veld trokken zich niets van hen aan. Zij gingen de desa in, ook daar liep 't volk weg en liet de handelaren alleen staan

„die daarna volgens dessas gebruik in de rijstblokken stampten, om de omliggende dessas volken bij een te roepen, waarop de Patti van den demang uit de dessa Enep, Singgojoedo, met eenige manschappen verscheen, doch de weggelopene inwoonders uit de dessa Modjo kwamen niet ten voorschijn, hoewel ook die onder den demang van Enep behooren. De genoemde Singgojoedo nam toen de handelslieden bij zich, en keerte naar de plaats terug, alwaar zij aangevallen waren. Daar gekomen zijnde, vergaderte de meergenoemde Singgojoedo de andere naast bij wonende hoofders, als den demang Kertowidono uit de dessa Smoeki, en Bekkel Jogooedo uit de dessa Koedjenganam, en deze vierschaar (prapat) onderzochten toen ter dier plaatse het voorgevallene, en eischten dadelijk eene opgave van de verloren goederen...

Deze hoofders onderzochten toen waar de rovers naar toe gevlucht waren, en ontdekten hunne spoor in de berg, genoemd Singkombang, onder Enep behorende.

De kooplieden gaven daarna aan de gemelde hoofders volgens Javaansch gebruik 30 dubbel ¹⁾ saain ²⁾ of getuignisgeld, waarna hun deze hoofders beloofden, alles op zig te nemen, om de schuldigen te ontdekken, ten einde hun wederom in het bezit of vergoeding van hun geleden schade te stellen.”...

Acht maanden later was de zaak nog hangende. 't Wordt nu duidelijk waarom de bevolking in de buurt van de plaats waar 't misdrijf gepleegd was, zich uit de voeten maakte.

„De Tommengong Jogikario ³⁾ van hier, heeft zich vooral aan

¹⁾ Gewone schrijfwijze van Enger voor dubbeltjes.

²⁾ Lees: *pisaid*.

³⁾ Djagakarija, regent van Patjitan.

den Djocjaschen demang Mermogatie gehouden, doordien de roof op Djocjosch grondgebied gepleegd is. De zo even genoemde demang en eenige andere hoofders hebben den Soloschen demang Wirosendiko uit de dessa Enep bewezen: dat hij het geroofde restitueren moest, doordien de spoor van de rovers in zijn onderhebbend land ophoud.

De Solosche demang Wirosendiko heeft in begin met de overige hoofders willen accordeeren, om de helft te betaalen, en de dessa Koedjengganam de andere helft; doch de laatste dit volstrekt weigerende, heeft de gemelde Solosche demang zich eindelijk in presentie van den Djocjoschen demang Mermogatie en Amattaris verbonden, om de geheele somme te betaalen...

Ten slotte werd door bemoeienis van 't Europeesche bestuur bepaald dat Sala en Jogjakarta ieder de helft zouden betalen.

2. Geschil over de vraag tot wiens gebied een zekere nederzetting behoorde.

I. Proces-verbaal van den Resident van Soerakarta.

„Heden, den 2de July 1825.

Compareerde voor mij Hendrik Mac Gillavry Tweede en fungerend Resident van Soerakarta.

De Javaan Dipo Leksono Bekkel van Kalak onder Ronkok,¹⁾ dewelke verklaarde nu ongeveer Twintig maanden geleden de Javaan Amad Djelanie Bekkel van Klatak²⁾ onder Patjietan bij hem kwam, en hem zeide er volk van Patjietan in de dessa Malang onder Kalak onder den demang Malang Soeto waren afgezet geworden.

Dat hij deposant hierop dadelijk de Montjo pats en lima's van de dessa's Plawon,³⁾ Paijoetan⁴⁾ en Gendaran⁵⁾ had bij een geroepen om de zaak te onderzoeken, maar konde er geen verdere inlichtingen krijgen, waarop zij de Montjo pats en Lima's het wang Panarima gaven en naar huis lieten gaan.

Dat dit naauwelijks geschied zijnde, Amad Djelanie zeide, hij thans de dessa Malang onder zich wilde hebben zoo als zulks vroeger gebruikelijk was geweest.

¹⁾ Lees: Rongkob.

²⁾ Gelegen iets ten Oosten van Kalak. — Kalak, bekend om zijn grot, is gelegen in 't Duizendgebergte ten Zuidwesten van Poenoeng, hoofdplaats van 't district Poenoeng (vroeger Pringkoekoe) der afdeeling Patjitan.

³⁾ 5 Paal beWesten Kalak.

⁴⁾ Er is een desa Pagoetan 8 paal ten Westen van Kalak.

⁵⁾ 8 Paal beNoorden Kalak.

Dat de dept: hier niet mede te vreden zijnde, zich op de Mantjo pats en Lima's beriep, welke hem dept: gelijk gaven.

Dat Amad Djelanie hier nog niet mede te vreden zijnde zij zich naar Noer Mohamad Penghoeloe van Kalię Kerak ¹⁾ onder Mangkoenegaran vervoegden, welke de zaak op de volgende manier uitwees.

Dat indien de dept: een klein gedeelte der aarde van de dessa Malang op at, en hij daarvan niet stierf, die dessa als dan gevolgelijk onder hem behoord, hebbende beide partijen hier in genoegten genomen.

Dat de demangs Amad Kaiman van Barak ²⁾ en Dipo mengolo van Mantenani ³⁾ beide onder Patjietan, van deze afdoening der zaak schriftelijk berigt aan hun Hoofd de regent van Patjietan Djogokario gaven, welke er niet mede te vreden was, zeggende Amad Djelanie de aarde moest op eten, en of hij er van stierf of niet de dessa Malang toch in beide gevallen onder Patjietan zoude behooren.

Dat de zaken van beide kanten onafgedaan bleven kunnende de dept: overal waar hij wilde op de grond van Malang planten en doen bearbeiden, tot op den 26 Sawal van dit jaar (13 Junij 1825) gen. Djogokario zelfs op de dessa Malang aankwam en denzelve innam, de inwoners dreigende, indien zij zich niet aan hem wilde onderwerpen, hij dezelve in het blok zoude laten sluiten.

Dat hij deposant zich met de Opziener van Rongkok Portier zelfs naar Patjietan heeft begeven, om Djogokario zijn willekeurige handeling onder het oog te brengen, maar dezelve bleef volharden, dat de dessa Malang onder hem behoorde.

Aldus verklaard te Soerakarta

datum ut supra

w.g. H. Mac Gillavry."

II. De élève voor de Javaansche taal, wd. opziener van Patjitan J. Wormer antwoordt den Resident, die een onderzoek bevolen had den 20en Juli 1825 en legt daarbij 't volgende proces-verbaal over:

„Op heden den 15 July 1825 compareerde voor mij Jacob Wormer Jr. Leerling in de Javaansche taal waarnemend opziener van het District Patjitan, den Javaan Amad Djilanie Bekal van de Desa Klatak ressortierende onder dit district ter zaake van deszelfs twist met de

¹⁾ Kali kérok in Sëmboejan, 6 paal van de Patjitansche grens.

²⁾ Er is een desa Baron 15 paal beWesten Kalak. Een desa Barak is in de buurt onbekend.

³⁾ Niet thuis te brengen.

Javaan Dipo Lexono Bekel van Kalak, liggende in het patjitsche, doch een onderhoorigheid van Rongkok [*Rongkob*] onder Soerakarta, over het regt van eigendom op een stuk grond ¹⁾ denwelke verklaarde onder presentatie van Eede.

Dat hij Dept. in de maand Besar in het jaar 1751 na vernomen te hebben dat op deszelfs grondgebied te Malang [*de grond in kwestie*] twee lieden van de dessa Kalak huizen opbouwden, den Javaan Merto wirono had gezonden, om het uit des Dept. naam te verbieden, doch dat de twee lieden voorn. niet hadden willen staken van zich aldaar te vestigen.

Dat na verloop van tien dagen op ged. grond een man met een oude vrouw van dit district waren beroofd van hunne op de markt gekochte goederen, dewelken daarvan terstond aan hem Dept. kennisgaven, waarop hij Dept. onverwijld zich benevens eenige grijsaards, derwaards had begeven, ten einde de prapats bijeen te vergaderen om waare het mogelijk de misdadigers te vinden en op te vatten.

Dat alle de genoodigde prapats waren gekomen, uitgezonderd Dipo Lexono voorn., prapat van Kalak, terwijl de Javanen Si Djoyo en Motagatie door hem Dept. tot het einde voorn. derwaards gezonden niet terug kwamen, waarom hij Dept. andermaal drie Javanen in name Wirodongso, Kromodongso en Kiay Dipo troeno (deze laatste overleden) naar Kalak had gezonden om tijding deswegens, waarna des Dept. eerstgen. zendelingen terugkwamen, berigtende dat zij door Dipo Lexono in arrest waren gehouden, en vervangen geworden door de drie zendelingen voorn. uithoofde denzelven niet tevreden was dat deszelfs regt van eigendom op ged. grond door hem Dept. scheen betwist te worden.

Dat hij Dept. de zaak aan deszelfs demang Tirto winangoon had aangegeven, denwelke dezelve verder in onderzoek nam.

Dat hij Dept. zoo wel in het onderzoek van evengen. demang als van de demang Amat Kaiman vier getuigen in name Djo merto, Soeto Kerijo, Titro dongso en Motro djoijo (alle grijsaards) (pantjakakies) had aangebragt, dewelken door bewijzen, (als van de grensscheidingspunten en vroeger plaats gehad hebbende geschillen over de zelfde grond en aan de zijde Klatak gewonnen) hadden betuigd dat des Dept. regt van eigendom op de grond in kwestie geregtigd was.

Dat hij Dept. (na dat ik hem had bekend gemaakt de verklaring van Dipo Lexono voor zooverre den Dept. betrof) als bezeide de

¹⁾ Bedoeld wordt: tot wiens gebied deze grond behoorde.

waarheid verklaarde, al hetgeene dat Dipo Lexono aangaande hem Dep. had gedeclareerd.

Verder verhoord den Javaan Tirta winangoon demang van de afdeeling Modjo onder dit district, zijnde geen aanverwant van Amad Djelanie, verklarende onder presentatie van Eede.

Dat Amad Djelanie voorn., op zekere tijd (naar gis een jaar geleden) bij hem Dept. was gekomen, berigtende deszelfs zaak met Dipo Lexono (verklarende deswegens het zelfde als opgen. verklaring).

Dat hij Dept. toen terstond de Javanen Potro Yoedo en Kerto Nolo had gezonden naar Dipo Lexono ter verlossing van de bij denzelfde nog in arrest zijnde drie zendelingen van Amad Djelanie (vide de verklaring van deze) doch dat denzelfde gen. Liedien niet had los gelaten, en het zelve niet verkoos te doen, voor en aler de ged. zaak in onderzoek zoude wezen.

Dat vervolgens de zaak bij de prapats in onderzoek was gekomen, waarin was gebleken, dat Dipo Lexono niemand konde bijbrengen tot getuigen of welke deszelfs zaak gezind waren, ofschoon deszelfs dessa meer dan 170 huisgezinnen inhoud, en dus alleen had moeten pleiten, en niets anders tot bekrachtiging van deszelfs regt had ingebracht, als dat den zelve van den Javaan Reusso Lexono woonachtig te Kalak (denwelke men tot getuigen had geroepen, doch zich ziek bevond volgens zeggen) had vernomen dat de grensscheiding tusschen Kalak en Klatak was in dier voege, dat alles aan de Oostkant van de rivier Klatak onder Klatak, en alles aan de Westkant van die rivier onder Kalak behoorde; waar er tegen Amad Djelanie, welkers gebied veel minder is, vier oude lieden tot getuigen had bijgebracht, waarvan twee tien grensscheidingspunten hadden opgenoemd, en aangenomen dezelve te zullen aantoonen, terwijl de overige twee getuigen hadden verwittigd een vorig geschil over dezelfde grond tusschen Kalak en Klatak, welke ten voordeele van laatstgen. plaats was uitgewezen.

Dat eensklaps Dipo Lexono niet verder over de zaak had willen voortpleiten, om dat denzelfde deszelfs hoofd nog van niets had verwittigd, om welke reden de prapats eene nadere bijeenkomst hadden geajourneerd, onder bepaling dat welke van de partijen zich niet zoude doen vinden de zaak verloren zoude hebben.

Dat hij Dept. benevens Amad Djelanie en de Prapat van Poenong ¹⁾ onder Patjitan zich hadden bevonden op het bepaalde tijdstip

¹⁾ Poenoeng, 12 paal N.O. van Kalak.

op de vergaderplaats, doch dat noch Dipo Lexono noch de overige prapats gen. Djoijo mengolo van Gendaran¹⁾ onder Patjitan en ...²⁾ kwamen, en na dat hij Dept. en deszelfs medgezellen voorn. een dag hadden vertoefd, de prapat van Poennong voorn. schriftelijk aan Dipo Lexono te kennen gaf, dat denzelve ingevolge de gemaakte bepaling voorn. de zaak verloren had, om rede denzelve had verzuimd te komen, doch dat noch Dipo Lexono noch de overige prapats welke bij denzelve waren vergaderd, dien brief hadden willen ontvangen, maar denzelve hadden weggesmeten.

Dat de zaak nader in onderzoek was opgedragen door de autoriteit van Patjitan aan den demang Amat Kaiman.

Verder verhoord de Javaan Amat Kaiman Demang van de afdeeling Patjitan onder dit district, zijnde geen aanverwant van Amad Djelanie, verklarende onder presentatie van Eede.

Dat hij Dept. de zaak voorn. weder aan de prapats genaamd Malang Djoyo van Gedong Bendo, Ongo Dono van Balang, Sowijono van Plawoon, To Yoyo van Sakarmo; allen onder de prins Mangkoe Negoro; Djoijo mengolo van Gendaran onder Jokjakarta en Ongo Drono van Poennong onder Patjitan in handen had gegeven, dewelken Amad Djelanie en dies getuigen hadden verhoord (luidende deszelfs verklaring hetzelfde als die van de demang Tirta winangoon, aangaande de bewijzen waarop Amad Djelanie en dies getuigen deszelfs regt van eigendom op ged. grond beweerden) benevens Dipo Lexono denwelke geen getuigen had, doch te kennen gaf, dat denzelve van deszelfs vader (reeds dood) wien het van dies vader had vernomen, zeven punten van grensscheiding, dewelken denzelve aannam aan te toonen, waarop denzelve deszelfs regt vermeende te kunnen staven. Over deze verandering der verklaring van Dipo Lexono, vide zijn gedeclareerde en de verklaring van Tirta winangoon; hebben de prapats niets gerept, terwijl men bij de aanvang van deze onderhandeling was overeengekomen, dat niets van de verhooren bij de eerste onderhandeling plaats gehad zouden mogen worden aangehaald, hebbende den Dept. dezes nader van Reusso Lexono voorn. in de vorige verklaring van Tirta winangoon vernomen en dat denzelve nooit iets aangaande de grensscheiding had gezegd, noch met de eerste zaak zich had ingelaten.

¹⁾ 8 paal ten Noorden van Kalak.

²⁾ In Wormers koncept-brief opengelaten; in te vullen met namen van prapats in de Mangkoe nagaran, zie beneden.

Dat hij Dept. benevens de prapats overeenkwamen, dat de opgenoemde grensscheidingspunten zouden worden aangewezen onder bepaling dat welke der partijen feilden de zaak zoude verloren hebben, welke aanwijzing was bewerkstelligd geworden, waarin de zijde van Amad Djelanie niet had gedwaald, doch dat Dipo Lexono slechts drie van deszelfs zeven opgegevenen teekenen van grensscheiding had kunnen aantoonen, waarbij denzelve op het grondgebied van Keusser onder Patjitan was vervallen, welke bevolking toen ook om regt verzogten.

Dat hoevel de zaak volgens de onderlinge overeenkomsten voorn. aan de zijde van Amad Djelanie was gewonnen, de prapats uitgezonderd die van Poenong, in name Ongo drono dermate dien bepalingen schonden dat de zelve nog moed hadden te uiten dat de zaak aan evengen. zijde ten volle verloren was, uit hoofde er reeds op ged. grond van de zijde van Kalak reeds sints een jaar huizen waren geplaatst, en de padie aldaar geplant weldra zoude geoogst kunnen worden, en dus dat Amad Djelanie dit alles had moeten belletten, zoo dezelve had vermeend regt van eigendom op ged. grond te hebben, waarop hij Dept. had ingebracht dat alle die punten voor het aangaan van de onderlinge overeenkomst niet waren aangeroerd, en dat buiten dien het eerste bezwaar door Amat Djelanie was tegengehouden, en dat hij Dept. zelve aangaande het planten van padie had verboden, doch waaraan de daders niet hadden willen gehoorzamen en waarom hij Dept. zich tegen dien uitwijzing had verzet.

Dat daarna de prapats voorn. de Panghoeloe Noor Mohamad van Kalie Kerak [lees: *Kërok*] onder Mangkoe Negoro hadden verzocht om de zaak te beslissen.

Dat even gen. Panghoeloe eerst gelogeed had bij Dipo Lexono (van waar toen het gerucht kwam dat denzelve zoude voordragen de zaak uit te wijzen, dat Dipo Lexono een weinig aarde zoude nuttigen en daarvan niet binnen de tijd van veertig dagen stervende, de zaak gevolgelijk voor hem zoude gewonnen zijn)¹⁾ van waar denzelve naar Kalak was gekomen, alwaar hij Dept. denzelve de oneigenaardige en onbillijke uitwijzing onder het voorhouden van de wetsregelen had doen gevoelen al hetwelke denzelve met berouw en schaamte de vlucht had doen nemen.

Dat den Javaan Noor die gevolmagtigde van den demang van Rongkok [lees: *Rongkob*], na dat de vlucht van de panghoeloe bekend

¹⁾ Vrg. Adatrechtbundel XXV, p. 80/81.

was, de propositie deed om de zaak in dier voege aftehandelen, als de panghoeloe voorn. had gedacht voor te dragen, doch waarin hij Dept. noch Amad Djelanie geen genoegen in hadden willen nemen.

Verder verhoord den Javaan Jogo Kario Regent van het district Patjitan verklarende onder presentatie van Eede.

Dat hij Dept. benevens Amad Kaiman op de bestemde dag dat hij Dept. en den Opziener van Rongkok [*Rongkob*] zoude bijeenkomen om over de zaak te beslissen, ingevolge afspraak tusschen de demang Amad Kaiman en Dipo Lexono, zich ter behoorlijke plaats had bevonden, doch alwaar den Opziener noch Dipo Lexono waren gekomen, niettegenstaande dat hij Dept. een dag langer had vertoefd.

Dat hij Dept. toen door Amad Kaiman voorn. aan Dipo Lexono had doen berigten dat de zaak voor denzelfde verloren was om rede hij deszelfs belofte niet had vervuld en om rede dat de zaak aan de zijde van Klatak reeds twee keeren was gewonnen doch door bedrog van de prapats niet als dusdanig was uitgewezen.

Dat na verloop van vier dagen na des Dept. vertrek van Klatak de opziener van Rongkok ten zijnen huize kwam, om over de bewuste zaak te spreken, met aanbod de zaak te beslissen, door het onderling deelen van de grond in kwestie, doch hetwelke hij Dept. had verworpen, — en omdat hij Dept. te wel bewust is, dat de bewuste grond niet onder Kalak behoort.

Dat hij Dept. geen de minste dreigende uitdrukkingen heeft gezegd, aan de bevolking van de dessa Malang, (hebbende hem de beschuldiging van Dipo Lexono deswegens voor gehouden, bij het nemen van dien dessa); dat hij Dept. wel is waar eene zendeling in name Pak Djipang van Dipo Lexono had gedreigd, om denzelfde arrest te geven in vergelding van de behandeling van Dipo Lexono aan de vijf zendelingen van Amad Djelanie (vide de verklaring van deze) doch dat hij Dept. dit niet had bewerkstelligd om geen achte daden ¹⁾ van Dipo Lexono op deszelfs onderschuldigen onderdaan uit te oefenen.

Verder verhoord de Javanen Pak Gerboong en Terso, inwoonderen van de dessa Si Malang, op de grond in kwestie, verklarende onder presentatie van Eede.

Dat zij door Dipo Lexono zijn gelast in de maand Besar 1751 op

¹⁾ Duitsch *Rachetat*.

de grond Si Malang een gehucht opterigten, — hetwelke zij hadden gedaan, in weerwil van het verbod deswegens van Amad Djelanie, terwijl Dipo Lexono alles op zich had genomen.

Dat zij Depn. (op mijne vraag of zij door de Regent waren gedreigd van in het blok te zullen worden gezet, in geval zij zich niet aan de wil van hem hadden onderworpen) in geene deelen door den Regent waren gedreigd geworden, om de dessa Malang over te geven, terwijl het wijders de wil van hun Depn. zelven was, van zich als onderdanen van Patjitan te hebben over gegeven.

Aldus verklaard te Patjitan datum ut supra.
De Leerling in de Javaansche taal en waarn.
opziener van Patjitan.¹⁾

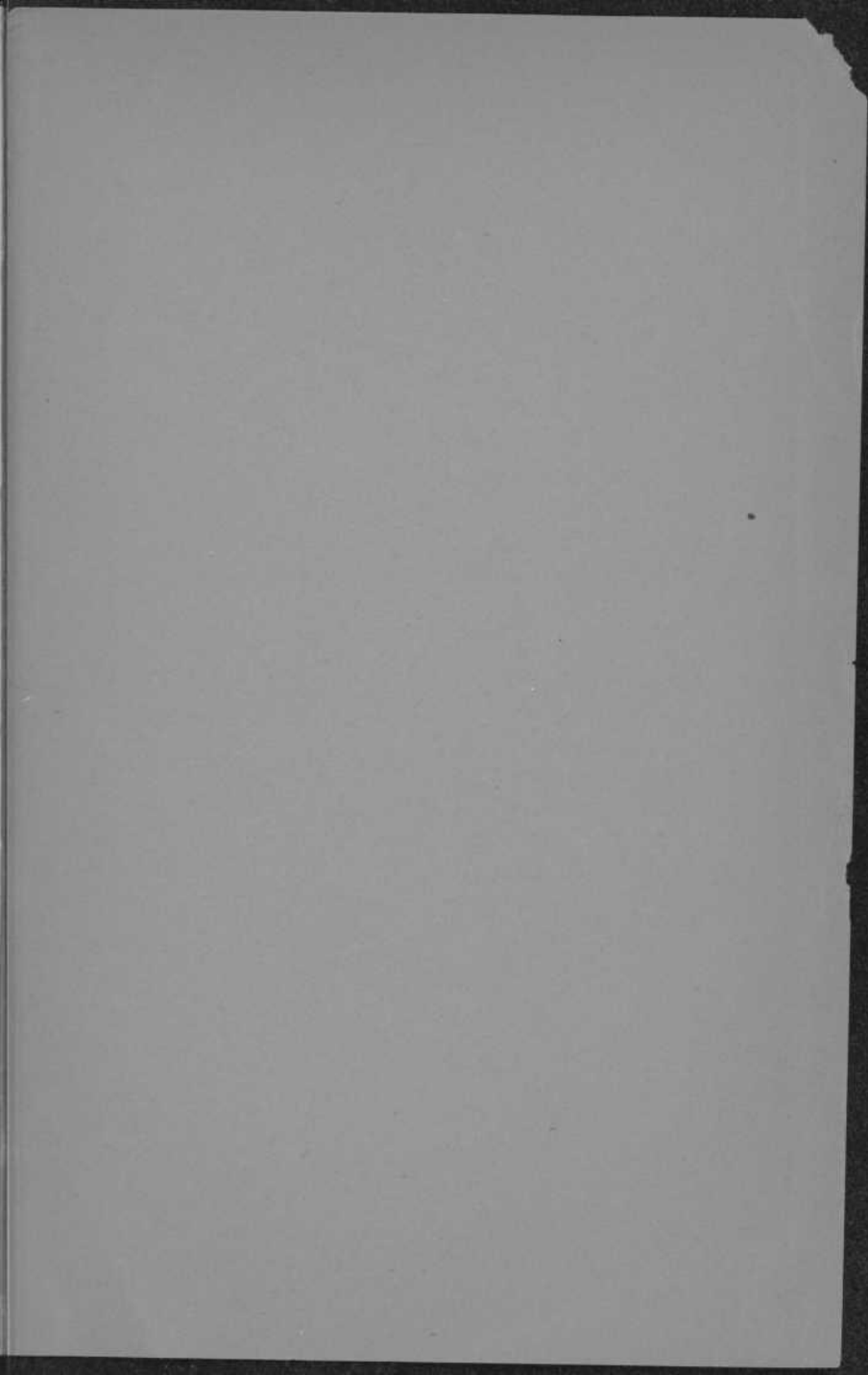
¹⁾ 't Konzept-stuk is niet geteekend maar door den wd. opziener Wormer eigenhandig geschreven.

INHOUDSOPGAVE.

	Blz.
Inleiding	1
HOOFDSTUK I.	
Tjërbon	2
HOOFDSTUK II.	
Prijangan	29
HOOFDSTUK III.	
Mataram, Soerakarta, Jogjakarta	58
HOOFDSTUK IV.	
De landraad te Samarang	95
HOOFDSTUK V.	
Bantën	102
HOOFDSTUK VI.	
Besluit	109
Aanhangsel	117
Bijlagen	120

19/1/22

8.003.033

